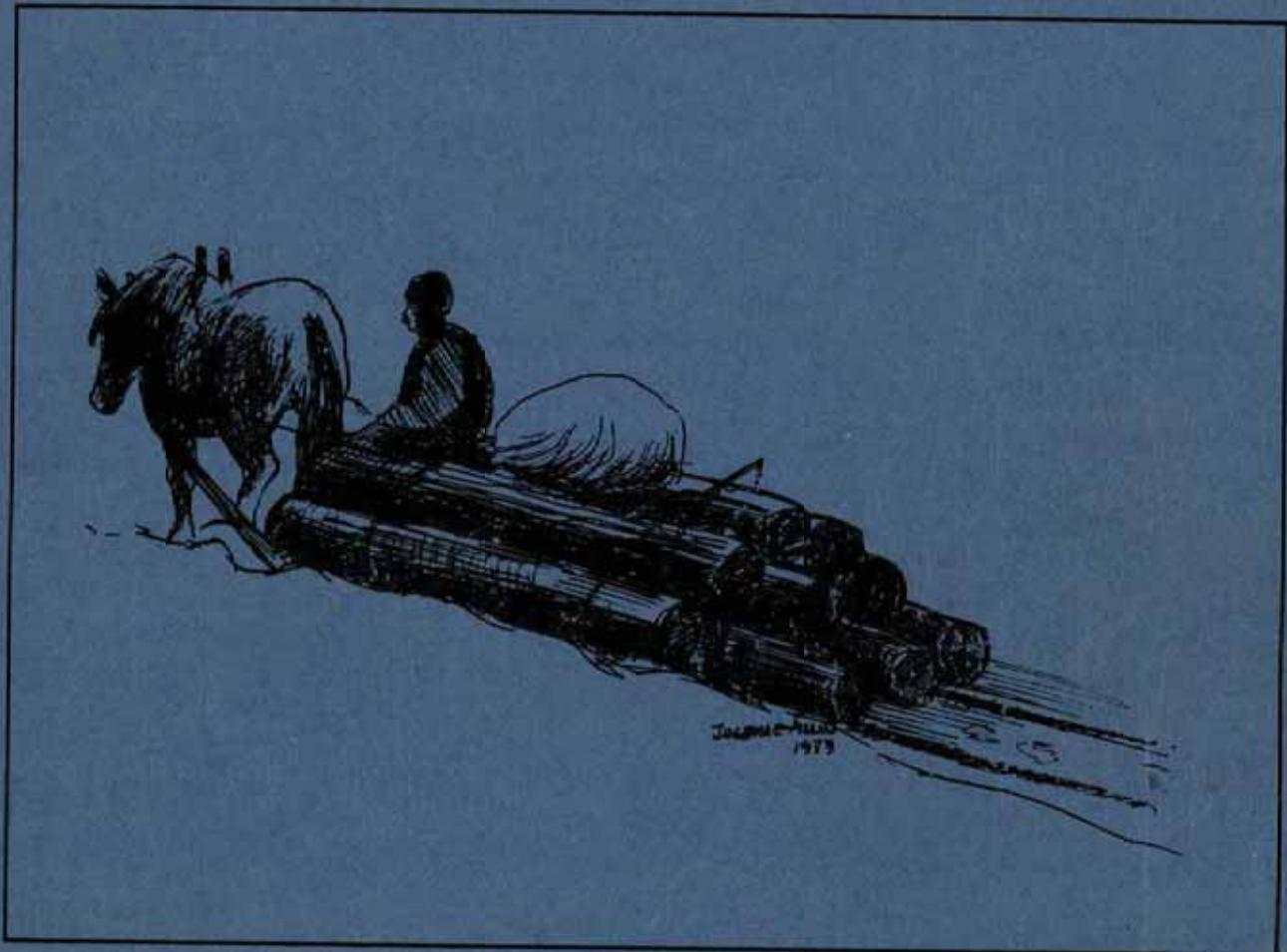

JÄLDEN MED DELAD SVERIGE

EN HISTORISK ÅTERBLICK
AV INGEMAR ÅSLIN

FÖRORD

Det började med något helt annat än en historisk återblick. Nämligent hur generationerna bakom mig levde och verkade. Hur deras vardag och helg såg ut.

Jag hade fördelen av några vänner och släktingar - Ingrid Schibrandt, Olof Elfström, Alvar Åström samt min mor Ingeborg Åslin - som alla är födda i Liden och med klara minnesbilder av hur det var förr. Med deras hjälp tog jag mig ett gott stycke in i 1800-talet.

Ganska snart fann jag att mina förfädars liv och villkor måste ses i ett bredare perspektiv. I ett större sammanhang. De var en del av en liten socken som i sin tur var en del av Medelpad som i sin tur var en del av Sverige.

Avlägsna beslut och händelser påverkade och formade tillvaron även i Liden.

Min nyfikenhet var väckt. Jag beslutade att göra en mycket enkel historisk återblick. Inte om våra kungar och många krig utan om mer näraliggande ting.

Jag var tidigt klar över att det inte skulle handla om fördjupning i något eller några avsnitt. Det får komma senare. Jag ville helt enkelt få en så bred belysning som möjligt av det gamla Liden. Få en bakgrund till det arbete som jag inledningsvis har nämnt.

Den som intresserar sig för det gamla Liden kommer snart till insikt om att något samlat källmaterial inte finns. Lite överdrivet kan man påstå att Liden är en grå fläck i Medelpads- och en vit i Västernorrlands historia.

Urvalet kan givetvis diskuteras. Det blir naturligen subjektivt. Kopplat till mig och mina utgångspunkter. Helt säkert finns åtskilligt material som skulle finnas med i en återblick av detta slag.

Arbetet har i huvudsak bestått av att söka i olika källor. Många är de årsrapporter, verksamhetsberättelser, historieböcker, minnesskrifter och andra handlingar som var för sig bidragit med någon, eller några rader om Liden.

Att just Liden blivit föremål för mitt intresse har sin förklaring i att inte mindre än tio - sannolikt fler - generationer före mig fötts, levat och dött i Liden.

Denna historiska återblick tillägnas min far, Sven Åslin, vars aldrig sinande kärlek till sin hembygd gick i ary till mig. Till mig som i över tre decennier haft hela vårt land som arbetsområde och därför "med viss rätt" kan påstå att Liden är en av vårt lands allra vackraste platser. Indalsålvens pårla. Jag tror inte att Pelle Mohlin misstycker i sin himmel att jag lånar några ord av honom för att beskriva mitt Liden.

LANDET SOM GUD BADE LOG OCH VREDGADES NXR HAN SKAPADE

Sundsvall i augusti 1987

Ingemar Åslin

Medelpad - några axplock	26
Sagt och berättat om den gamla tiden - och Liden	34
• Lag och rätt på 1500-talet	38
• Älvborgs lösen	43
• Lidens finnbygder	49
• Sillre såg	59
• Ett akademiskt lärdomsprov	64
• En sockenbeskrivning - allmogens sysslor	67
• Liden	71
• Jordbruket	75
• Landsbygdens hus	76
• Konflikt mellan jord- och skogsbruk	78
• Kontrakt om avverkningsstätt	80
• Kunskaper för mindre jordbruksare	82
• Livet i byarna	84
• 1900-talets början	88
Älven	94
• Flottningen	97
• Fisket	112
• Båttrafiken	132
• Vattenkraften	139
Skogen	147
• Jakten	171
• Kolning och tjärbränning	188
• Skogsskolan	199

Jorden

205

- Fäbodar
- De timrade husen
- Bomärken
- Torparna

Vägväsendet

268

Det svenska språket

276

Kyrkan

286

Religiösa väckelser

297

Nykterhetsrörelsen

306

Folkmusiken

312

Skolan

321

Mineralfyndigheter

326

Från bystämma till kommunallagar

332

Några anteckningar om skatter

337

Betalningsmedel

Mått och vikter

343

Helsingelagen

349

Källförteckning

357

NAGRA STOLPAR UR SVERIGES HISTORIA

221

233

242

246

Vi vet föga om Liden och dess historia före 1500-talet. Liden låg fjärran från konungliga och andra beslut. En liten bondesocken på sidan om alltävögarna. En socken som soy en månghundraårig sön. Men Liden var ändå tidigt en del av svearnas rike. Det känns därför naturligt att inleda denna återblick med en kort resa genom vårt lands historia. Att ge litet fakta och bakgrund om vissa tider och händelser innan vi närmar oss vårt mål Medelpad och Liden.

Detta är tiden för den äldre stenåldern (-4000 år f. Kr.) låg stora delar av nuvarande Lids socken under vatten. Vatten (havsv-) ytan var nära 200 meter högre än nu. En vädlig fjord hade sin innersta spets i närheten av nuvarande Hammarstrand.

Landskapet var kargt. Från kusten invandrade efterhand örter, gräs, vete och al. Detta beräknas ha skett 5-6000 år f.Kr. Ett par tusen år senare kom björken och efter ytterligare två tusen år granen.

De första mänskorna - sannolikt enstaka jägare och fiskare - kom vandrande längs vattendraget. fynd i form av bland annat pilspetsar tyder på att dalen kan ha en

Kulturhistoria på ca 7-8000 år.
Inte särskilt mycket finns bevarat.

Under den yngre stenåldern (4000-1500 f.Kr.) fanns en viss bosättning framförallt längs kust och vid flodmynningsar. Skärvesten från boplätsar dvs sten som sänderbränts genom upphettning i härdar och vid kokning förekommer. Bland annat har man funnit en trindyx - stenyxa med rundat eller ovalt tvärsnitt - med slipad egg som tyder på ett tidigt kulturinflytande söderifrån. Vid Lagmansören har upptäckts en hällkista av stående, tunna hållar täckta med en enda hälli. Motstavarande fynd i Finland har daterats till 3000 f.Kr.

Från bronsåldern (1500-600 f.Kr.) finns få spår bortsett från gravar/rösen. Dessa var mycket känsliga för fukt och vatten varför värdefull information från och om denna tid bokstavligen talat runnit bort. Mycket tyder också enligt sakunniga på att en klimatförsämring inträffade under denna period. En klimatförsämring som fick till följd att stora delar av bebyggda områden övergavs.

Under järnåldern (600 f.Kr - 1050 e.Kr.) utvecklades den bondekultur som under många århundraden kom att sätta sin prägel också på Liden. Särskilt gällde detta under järnålderns senare del (400-600 e.Kr.) det vill säga under folkvandringstiden samt under vikingatiden (800-1050 e.Kr.).

De äldsta fynden utgörs av spjutspetsar och sköldbucklor (200-talet).

I Indal - Lidens granne i sydost - finns rika fynd från vikingatiden. Stigeskatten - med arabiska, tyska och engelska mynt, smycken, bitsilver och ett stort, runt dekorerat spänne - är den största sedan Vikingatid i Norrland.

Fran denna tid vet man också att fast boplats fanns i Nilsbölle.

På 800-talet kom Ansgar till Sverige. Hans uppgift var att söka omvända svearna till kristendomen. Han verkade under några år bland deras trälar i Birka. Men frångångarna låt vänta på sig. Hedendomen var fast rotad.

Under 1000-talet började de olika bygderna förenas till ett rike. De olika landskapen - varav Västergötland var det äldsta - fick en gemensam kung.
Erik Segersäll cirka 970. Han efterföddes av sin mer namnkunning som Olof Skötkonung. Man började bryta de långvariga förbindelserna österut, vilka vuxit fram under vikingatiden, och vände sig i stället mot Väst-Europas kristna värld. Kyrkorna fick nu möjlighet att verka. Understödda av konungarna som härigenom hoppades stärka sin egen makt.

Om svearna sades ute i Europa vid denna tid "Att De ha kungar av gammal ått, men deras makt beror av folkets vilja. Vad alla samfällt har godkint måste han stads-festa".

1100-talet innebar kristendomens definitiva genombrott.

Socknarna växte fram. Bönderna byggde sockenkyrkor.

Ting och tingslag blev fasta företeelser i socknar och landskap även om de i och för sig var av äldre datum. Vid tingingen avgjordes tvister om jord och egendom. Domar fälldes. Straff utmättes. Några skrivna lagar fanns inte. Det gällde för lagmannen att komma ihåg vilka regler som gällde. Regler som tillämpats tidigare och muntligt förts vidare.

Bönderna hade stor frihet att välja präst. Den skulle väljas som alla kunde enas om. Kraven på en valbar man kan i vila ögon synas nog så märkliga "Han skall inte vara mördare eller mandräpare, icke kyrkorjuv eller klostertymmare, icke dobblare eller drinkare, icke skörlevnadsman eller skökomän. Ren skall den vara som skall tjäna Gud".

Ett dagverke ersattes under 1100-talets slut med 1-2 penningar (Svealandspenningar).

Sättet att räkna mynt byggde på viktsystem och mark. En mark motsvarande en silverbrikett av 210 gram. Marken indelades i öre (8), örtug (24) och penningar (192- i Svealund. Kom sättmåningom att bli enhetligt för hela riket). Mark, öre och örtug var till en början enbart räkneenheter. Det enda myntet var penning.

Dagsverksersättning anges fortsättningsvis för slutet av varje århundrade. Det avser framförallt hantverkare, industri etc och skall tas för vad det är. En medelsiffra i syfte att späglia något av därtida förhållanden. Invånarantalet var ca 300.000 och i stort sett oförändrat sedan slutet av 900-talet och fram till 1200-talet.

i. Stor-Hälsingland.

Den förste lagmannen i Medelpad var Fardäng som verkade i slutet av 1200-talet. Han sägs ha fågt fiske i Liden. Fardäng var underlägman till överlägmannen i Upplands lagsaga och hade att döma i dennes namn. Under Upplands lagsaga låg vid denna tid "all Nordlanden".

en ått vilken, inte sällan ställde tunga krav på sina medlemmar. Rätteonret kan sägas ha varit "öga för öga". Kyrkans betydelse ökade starkt. Familjebanden blev fastare. Kvinnans roll förbättrades. Kyrkan kom, liksom också lagarna, att skarpt vända sig mot åtternas primära rättsyn.

Väldemar blev kung. Men den verkliga makten låg hos fadern, Birger Jarl. Han infördé spannåls-, skeppsvist- och andra skatter som dittills varit okända begrepp för bönderna. I strid mot landskapslagarna, som undan för undan nedtecknades, infördes en rad lagar att gilla för hela riket. Kvinnans arvsrätt, hemfrid, kvinnofrid, tingsfrid och kyrkofrid är de mest kända.

Jordbruket utvecklades och avkastningen ökade. I byarna utögor skedde viss nyodling och nykolonisation. Skifteformer stärkte landskapslagarnas byorganisatiorer. Domkapitel infördes. Borgerskapet gjorde entré. Efter tyska förebilder växte byar och städer upp. Det tidiga bergsbruket utvecklades och koppar blev en stor exportartikel.

1257 skriver Birger Jarl till invånarna i bland annat Medelpad och erinrar om överenskommelsen i närvaro av bland andra konung Valdemar, att bidra till Uppsala kyrkobyggnad. Man har tydligen inte fullgjort sina skyldigheter ty Birger Jarl framhåller "att tributen ännu ej levererats, att ärkedjänken Folkes föreskrifter måste efterföljas, om man vill undvika rikstörständerns (dvs Birger Jarls) vrede". Medelpad tillhörde vid denna tid, eller snarare ingick

i, Stor-Hälsingland.

Den förste lagmannen i Medelpad var Fardäng som verkade i sluttet av 1200-talet. Han sägs ha fågt fiske i Liden. Fardäng var underlägman till överlägmannen i Upplands lagsaga och hade att döma i dennes namn. Under Upplands lagsaga låg vid denna tid "all Nordlanden".

Landskapslagarna började nedtecknas under 1200-talet.

Ätterna spelade en viktig roll. Varje fri man tillhörde

Ett dagsverke ersattes med 3-4 penningar. Arbetet påbörjades klockan 5 på morgonen och pågick till 7 på kvällen.

Invånarantalet uppgick till ca 400.000.

1300-talet innebar i flera avseenden en fortsättning
på det arbete som inlettts under det föregående århundradet i syfte att skapa ett enhetligt rike. Nu med Magnus Eriksson som främste rörsman. Men låt oss börja med den lag - Hälplingelagen - som gällde också för Medelpad. Hälplingelagen nedtecknades sannolikt 1320. Man tror att detta utfördes av dåvarande kungsären Jöns Ingemansson som var landsdelens högste judiciele och administrativa chef. I lagens konungabalk finns några intressanta uppgifter:

I flock 7 stadgas att skatt skall erläggas av varje man som är 20 år och döröver. I Medelpad skulle skatten bestå av skinn och kläde.

I flock 11 finns bestämmelser om skyldighet att hålla väg och skjutsaning. Skjutsgärden får av bönderna själva delas inom skeppslagen. Om anhinder sägs att oavsett hur många hästar som kan krävas för att försla konungen skatt har ingen rätt att vägra.

I byalaqsbalken talas bland annat om:
I flock 18 att "broar och vägar skall vara 5 alnar breda. Den som icke röjer för allmän väg skall böta. Så skall och prästen bygga broar och röja vägar för bonden. Om någon ska-

dar sig på bron - människa som djur - utgår böter". Detta för att inte några undermåliga broar skulle byggas.

Anmärkningsvärt är att man redan 1320 talar om allmän väg. Innebördens av detta var väg som ledde till ting och kyrka.

Kyrkan var katolsk. Vid ett möte i Wien 1313 beslutade påven om en gård (skatt) för att kunna bekosta korstågen till det heliga landet. Den så kallade sexträgärden. Påvens sändebud besökte de olika länderna för att fastställa de olika församlingarnas bidrag till denna gård som insamlades under 1314-1319. Lidens bidrag var 3 öre, vilket kan synas blygsamt. Omräknat utgjorde det dock 72 penningar.

Men åter till Magnus Eriksson. En landslag låg färdig omkring 1350. Den skulle komma att ersätta landskapslagarna även om dessa under lång tid framåt kom helt eller delvis tillämpas parallellt med den nya lagen.

Lagmän och häradsbördingar skulle nu utses av kungen. Allmogen fick inte längre så mycket att säga till om. Den nya lagen innehöll balkar om giftermål, arv, jordköp, brotmål och annat. Bönderna ålades att betala skatt till både kungen och kyrkan. "Arliga laga utskylder" som det hette.

Men också hantverkare, jordbruksarbetare och legohjon fanns i byarna. De saknade fast egendom men måste ändå betala skatt. En dräng uppgees vid denna tid ha skattat en niondel av sin kontanta årslöner.

Namnet Medelpad (Maethalipatha) förekommer under 1300-talet som en del av Stor-Hälsingland.

En kyrka sägs ha funnits i Liden 1314. Enligt traditionuppgifter berättas att längs den sommarväg (stig) som ledde till annexet Holm fanns vid den så kallade Korsnöbacken ett överbyggt kors med helgonbilder utslatt för vägfarandes andeakt.

Digerdöden, pesten, härfjede. Vissa kållor hävdar att en tredjedel av landets befolkning dog.

Den heliga Birgitta fick 1370 påvens tillstånd att grunda ett kloster i Vadstena. Hon framhålls ofta som en förbindelseknut mellan ny och gammal tid. I hennes kyrka utgjorde församlingen, folket, mittpunkten medan munkar och nunnor skulle sitta i skymundan.

Bergsbruket utvecklades. Då inga sprängämnen fanns att tillgå kom skogarna att ödeläggas miltals runt bruken. Enorma mängder ved behövdes för att dels spräcka malmen vid själva brytningen, dels för att smälta den. Förhållandena vid bruken var många gånger besvärliga och speciella. De lades därför under egen administration och domstol. Uttrycket "bergslag" kommer av detta.

Krig och oroligheter utmärker senare delen av århundradet. Polkungaätten går under. 1300-talet innebar bland annat en landslag, Erikssönikan, de första balladerna och nedteckandet av Birgittas uppenbarelser. Riksmötet 1359 i Kalmar anses vara början till den svenska ständsriksdagen. Detta då även borgare och bönder deltog för att utse en ny kung efter Magnus Erikssons son Erik som avlidit i pest.

Ett dagsverke ersattes i slutet av århundradet med 1 1/2 - 2 örtugger, vilket motsvarade 12-16 penningar.

Några priser från denna (senare) tid:

1 dragoxe	=	4 mark
1 ko	=	2 "
1 draghäst	=	5 "
1 kohud	=	3 öre
1 löp smör	=	1/2 mark
(10 kg)		

Landets befolkning utgjordes i slutet av 1300-talet av cirka 500.000.

1400-telet innebar fortsatta oroligheter och krig.

Danskar och tyskar hade utsatts till fogdar. Endast i Finland fanns svenska fogdar. Fogdarna i Sverige beskrevs ofta som "nattsvarta skurkar och bondeplågare". Uppror följde. Under Engelbrekt vann allmogen rättvisare skatter, minskad rättlöshet och representation vid riksmötena. Det hade man i och för sig uppnått redan 1359 i Kalmar men då gällde det bara att utse kung.

Kyrkans revisionsrätt över sockenräkenskaperna stodades, en rätt som hade sin orsak i kyrkans tionde.

En ny landslag infördes 1442. Däri stodgades bland annat att det skulle vara inhemska män i styrelse och på slotten. Rikets inkomster fick ej föras ur landet.

Fältskärs, dvs adelnas, makt ökade. Dels genom frälseeegen-domar - fri från ordinarie skatter men ålagda rusttjänst

- dels förläningar vilket innebar att de bönder som brukade sådan egendom betalade skatt till adelmannen. Kronan ställde dock vissa villkor.

Direkt nyodling skedde egentligen bara i Norrland. Klimatsförsämring och den tidigare digerdöden anges som skäl.

I Liden började man under pater Josefus ledning 1483 att bygga en ny kyrka. Stockenmännan hade under sina färder ner mot kusten sett märkliga kyrkobyggnader av sten. En sådan beslutade man att bygga. Man nöjde sig icke med en trådkyrka längre.

Namnet Medelpad stavas under denna tid ofta Maedhildpad-ha.

I Strängnäs stadga (1437) framhålls att "alla vägar och broar vid straff skulle förfärdigas". Detta följdes upp via Kalmar recess (1483). Däri faststolga att "Härads-hövding och -nämnd skulle hålla bro- och väginspektion tvenne gånger om år".

Dessa regler kan sägas ytterligare understyra de redan nämnda bestämmelserna i Häl singelagen (1330) om allmänna och enskilda vägar, vilka troligen kom att tillämpas framförallt i Uppland och sydliga landskap. I Norrland skulle det komma att dröja länge än innan man - bortsett från "norrstigen" (kustvägen) - kunde tala om något egentligt vägväsende.

Ett dagssverke lönades i slutet av 1400-talet med ca 1/2 öre dvs 12 penningar. Några priser från denna tid:

1 arbetshäst	= 7 mark (1.344 penningar)
1 dragoxe	= 4 "
1 ko	= 2 "
1 höna	= 3 "
1 får	= 1 öre (24 penningar)

Invånarantalet var vid århundradets slut cirka 650.000.

I Linden angas ofta som den nya tiden. Kanhända är detta något oegentligt men onekligen skedde åtskilligt som talar för detta.

Det var ett ålderdomligt skogs- och bondeland som Gustav Vasa blev kung över. Under hans ledning utvecklades Sverige raskt till en centralstyrd nationalstat. Landskapsens sista rester av självständighet upphörde. Kyrkans stora rikedomar togs i anspråk för utländska skulder och för armén. Kyrkan själv blev underställd kungen.

Från Gustav Vasa tid härstammar merparten av våra skriftliga källor om de tidiga århundradenas städer, ämbetsverk, departement, kyrkor, allmogen m m. Källor som ger oss sentida åttingar möjlighet att få veta hur det var. Detta arbete skulle komma att fortsättas allt framgent.

Reformationen genomfördes. Långsamt och uppfirån. Gustav Vasa skrev till sin ärkebiskop och bad honom skynda långsamt för att inte oroa allmogen. För kyrkans del innebar reformationen ändå en ekonomisk katastrof. Den blev utfattig.

Den statliga förvaltningen byggdes ut. Landet delades in i fögderier med en kungsgård som centrum. Medelpads kungsgård låg i Selånger (Kungsås). Varje fögderi hade en fogde som bland annat bevakade att skatten togs ut och leverades till kungsgården. Skatten utgick vanligen in natura.

Den stora inkomstkällan var skatten från böndernas gårdar. Det var därför naturligt att Gustav Vasa uppmuntrade till nyodling och nybyggen. Det innebar flera skatteobjekt.

Bönderna visade ibland sitt missnöje med pålagorna. Gjorde uppror. Så hade de gjort i mer än hundra år när de tyckte sig orättvist behandlade. I många fall var upproret mer menat som en varning till kungen. En demonstration.

Blev kyrkan utfattig så blev i stället staten rik. Skattkamrarna fylldes. Koppar, silver och järnmalm gav goda inkonster. Ädelmetallerna lagrades i "Herr Eskils gemak" på Stockholms slott. Vid Vasas tillträde ägde kronan 5 procent av alla hemman i landet. Vid hans död hade andelen stigit till 25.

Trots flera omvittnat goda sidor var Gustav Vasa en hårdhäftig kung. Avtal och löften som icke gagnade landet bröt han utan vidare. Hans kommentar lär ha varit "Dem vi icke för ett blåbär akte".

Ute i Europa talade man ofta om den omåttligt rike kungen i Norden. Xndå möter man - trots de stora skattpålagorna - ofta beskrivningar som tyder på att den svenska bonden hade det betydligt bättre än sina kollegor i andra länder.

Vägväsendet förbättrades. Det gällde att sammansätta landskapen med varandra och underlätta förvaltningen. I fogdarnas instruktion (1583) möter vi att vägar och broar skulle iordningsställas för vagn. Bredden angavs nu till 11 alnar (mot tidigare 5 i Häl singelagen).

Aven fisket blev föremål för Gustav Vassas intresse. Indalsälven räknades (1555) som Kungl. Majts eget fiske. Bönderna ålades att av varje not utge så mycket som fördelen bestämde innan de fick börja fiska. Xven stadga - ränta - för fiske förekom.

Kriget under 1500-talets senare del kom att helt rasera den svenska ekonomin. Freden 1570 blev dyrbar för landet. Lösen av Alvsborgs fästning, återbetalning av tidigare lån till Lübecke köpmän och innehållande löner till krigsfolket.

Och kriget skulle komma att fortsätta.

Under detta århundrade börjar vi också möta vissa uppgifter om Liden. En fullt utvecklad bystruktur påminnande om dagens (1535 års hjälpskattelängd) sägs här förelegat.

Man odlade främst korn, havre, röror och kålrötter. Svedjebruket i skogarna kunde ge något råg. Jordbruksmetoderna var enkla och bönderna hade att kämpa mot missväxt. Krig och sjukdomar medförde också ofta brist på arbetskraft.

Under 1570-talet uppges arbeta ha pågått med vägen mot Jämtland genom Liden. Naturligtvis inte då i form av nägon samordnad och systematisk aktion och knappast heller väg med senare tider mått mätt. Det förekom att bönder bötfälldes för att de "stätt tillbaka med sin vägbyggning", dvs inte fulgjort sina skyldigheter.

1528 förklarade Gustav Vasa i brev utan vidare att det så kallade Överstefisket - ovantör Boda by - skulle vara Kronans. Detta följdes som vi sett i det föregående senare upp med att han förklarade Indalsälven vara Kungl. Majts eget fiskevatten.

Vid 1571 års upptaxering för Älvborgs lösen får vi så en del uppgifter om Liden. Även Holm ingår i siffrorna men som det förefaller ur andra källor med relativt få enheter:

Gärdeantal 1534	44
Jordboksmantaal 1557	27
Taxerade 1571	36
Invånare 1571	165
Hästar	9
Kor	91
Ungnöt	4
Får	17
Getter, bockar	4
Svin	1

Ett dagsverke lönades i slutet av århundradet med cirka 1/2 - 1 mark (4-8 öre). Några prisjämförelser:

	1523	1580
1 oxe	5 mark	24 mark
1 ko	2 "	14 "
1 höns	8 pennningar	1 1/2 öre
1 lispond smör (8 1/2 kg)	3/4 mark	2 1/2 mark
1 " fläsk	1/2 "	2 1/2 "
1 ain vadnai	1/4 "	2 1/2 "

Sverige hade 1595 cirka 850.000 invånare. Av dessa bodde 5 procent i städer. I Finland fanns dessutom ca 200.000 människor.

Sverige deltog under 1600-talet i många krig. Krigsbördorna var tunga och folket klagade sin nöd. Enbart Älvborgs lösen - 1 miljon riksdaler - motsvarade värde av Sveriges hela skörd under fyra år. Byråkratin utvecklades. Svea Hovrätt, Centrala förvaltningar för armén och flottan, kammarordning med nya former för skötseln av rikets finanser. Utbildningsväsendet reformerades och inriktades framförallt på statens behov av ambetsmän.

Den effektivare byråkrati som utvecklades under framförallt Gustav II Adolfs tid hade som sin kanske viktigaste uppgift att få fram krigshärar och utrustning. Soldater skrevs ut bland bönderna. Kyrkohöden var skyldig att årligen göra upp längder över allt manbart folk i socknen. De som var över 15 år kunde i princip utskrivas men för soldat krävdes en ålder av 18-40 år. Ofta togs en på tio ut till armén. Ökade behoven tog man ut flera.

Trots att bönderna som framhöllits led under skatterna fortsatte man märkligt nog att stödja kungen. Präster-skapet spelade en viktig roll härvidlag. Prästen hade stor makt över församlingsborna som var skyldiga att gå i kyrkan. Via prästen kunde kungen från predikstolen "skrämma" allmogen för de faror som närmade sig landet. Efter Gustav II Adolfs död (1632) bördade Axel Oxenstierna att avveckla Sveriges engagemang i kriget. Krigsbördorna lindrades. Utakriving av soldater skars ned. Bördorna växtrades över på de tyska protestantiska staterna.

I mitten av århundradet dominerade adeln jordägandet. Den ägde, eller besatt, inte mindre än 2/3 av rikets hemman. Adelen började bryta ut sina gårdar ur byarna

och byggde gods och sättterier. För att tilltacka sig fast - och billig - arbetskraft styckade man av små jordlotter. Vi började få en ny yrkesgrupp, torparna. De betalade arrenden i form av dagsverken som inte sällan omfattade torparens hela familj.

I slutet av århundradet (1680) drogs många grev- och friherreskap in liksom andra stora förläningar. Dock ej adelns gamla gods och gårdar. En följd av denna "reduktion" som det kallades var att innehavningsverket kunde genomföras. Officerare tilldelades boställen och soldater torp. Skattebönderna gavs skyldighet att bidra till deras utrustning och föda.

Hur jordägandet förändrades under drygt 100 år framgår av följande tabell:

	Kronan	Adeln	Bönderna
1560 (Vasa)	-	29	21
1650 (Kristina)	-	17	63
1693 (Karl XI)	-	35	33

Ann. Siffrorna anger procenttal. 1650 års siffror för Kronan/Bönderna - är något osäkra.

Vad kan vi då notera från Liden under detta århundrade?

År 1602 kom Karl IX:s ordning om laxfisket som innebar att hälfoten av fängsten skulle tillfalla Kronan. Liden socken blev skyldig att hjälpa Hössjö med s.k "håll-skjutsar" längs norrstigen (kusstigen). Liden finnbygder blev ett faktum när de första finnarna (1646) slog sig ner i socknen. Vägen längs Indalsälven till Jämtland som under en tid varit huvudväg upphörde enligt beslut vid landsting (1646) att vara detta. För-

bud mot dess användning som huvudväg utfärdades. Möjligen sammankräger detta med att Liddansborna vid flera tillfällen fått böta för usel väghållning.

Gästgiverier - med skjutsbyten - beslutas i Liden och Boda (1649). Liden socken tvingades (1650) att bistå vid underhåll av Selångersbron. Åsens bönder ålades vid laga vite (1662) att bygga väg till Holm. Den första vattensätgen anlades i Sillre och 1663 gick den första flotten med sågade varor utför älven med de första "utågångarna".

Ett dagasverke ersattes (1687) med 13-19 öre i silvermynt. 1 daler silvermynt = 4 mark. 1 mark = 8 öre.

Några prissjämförelser:

1 oxe	10 daler	16 öre	silvermynt
1 ko	5	16	
1 lispond smör	1	24	
1 fläsk	1	24	
1 aln vadmal	7		

I slutet av århundradet hade Sverige exklusiva Finland cirka 1.300.000 invånare.

1700-talet benämns ofta frihetstiden. Det inleddes med nya krig. Efter Karl XII:s död upphörde det kungliga en väldet. Makten kom i huvudsak att ligga i riksdagens händer. Där samlades de fyra ständen adel, präster, borgare och bönder. De egendomslösa stod fortfarande

utanför beslutsordningen.

Kvinnans frigörelse kan sägas ha börjat nu. Under kriget var det kvinnorna som övertog männen syster med därtill hörande ekonomiska och praktiska ting.

Den orientaliska pesten kom via flyktingar till Stockholm och skördrade en tredjedel (20.000) av dess invånare.

Järnet var fortfarande vår största exportartikel. Vid 1726 års riksdag - som pågick i 11 månader - var den största frågan hur man skulle kunna skydda svenska industri mot tillförelsen utifrån. En tredjedel av allt järn i Europa kom från Sverige. 1748 fanns inte mindre än 366 järnbruk igång.

Pattigvärden var - som en följd av krigen - en annan stor fråga.

1734 års lag innehöll många bestämmelser om vägar och vägväsende. Postbönderna - vilka vanligen bodde med 2-3 mils avstånd - ålades att "i alla väder" tillryggälägga milen under 1 1/2 timme.

Kravet att öppet få debattera åsikter i riksdag och litteratur växte fram. Tryckfriheten infördes 1766. Intresset var inriktat på det samhälleliga, praktiska och nyttiga. Vetenskapsakademien bildades 1759. Textilindustrin utvecklades. Ödemarkskolonisationen i våra norra landskap tog fart. Linné gjorde sina berömda resor.

Nationalismen froddades. Det svenska språket frigörs från tyskan och latinot och finner sin egen form. En

- svenska dräkt införs 1778. Författarna Kellgren, Lenngren, slottsbyggnaren Tessin, mälarerna Pilo, Roslin och Martin och sist men inte minst Bellman verkade.

Pattigstugor byggdes i socknarna. De fattiga skulle inte längre behöva dra längs landsvägarna.

Vad har vi då att notera från Lidens?

Vattenståndssverken ökar i antal även om det hittills rör sig enbart om bondesågar som flottar förändlat virke mot kusten. Indalsälven är föremål för flera utredningar som båttrafik och flottled. Ny taxation om laxfisket genomförs. Länets landshövding (Örnsköld) reste runt i socknarna för att få till stånd ett rationellare jordbruks. Han införde också odling av potatis och det berättas att han handgripit demonstrerade för befolkningen hur man satte och skördade denna nymodighet. Järnbruken vid kusten engagerade sig i torpfrigan på samma sätt som adeln på 1600-talet. Det gällde att säkerställa behovet av arbetskraft. I slutet av århundradet genomförde Vild-Hussen sin omtalade tappning av Ragundasjön. Lidens socken drabbades och laxfisket kom mer mindre att upphöra under några decennier. Fransynta affärsmän började också ansätta de vältida skogsområdena längs älven komma att bli värdefulla. Konflikterna mellan fiske- och trävaruintressena fortsatte även om än så länge laxfisket hölls om ryggen av beslutande myndigheter.

Ett dagssverke ersattes (1770) med 22-48 öre silversmynt. 1 daler silvermynt = 32 öre silvermynt (1 daler = 4 mark = 2 caroliner).

Några prisjämförelser:

1 oxe	38 daler 13 öre silvermynt
1 ko	24 19
1 lispond smör	7 12
1 fläsk	5 1
1 tjög ägg	20
1 par ullstrumpor	1
1 smorläderskor	2

Anmärkningsvärt är att en ko som hittills kostat mindre än hälften av en oxe plötsligt värderas till 2/3 av oxen. Man kan förmoda att det är ett nyväckt intresse för jord och jordbruk som ligger bakom detta. Avsättningen för produkterna ökade.

Folkmängden var (1795) cirka 2.200.000 exkl Finland.

Under 1800-talet kan man säga att industrialiseringen nädde våra trakter. Även om det skulle komma att dröja några decennier, innan dess verkningar blev mer märkbara.

Över 80 procent av folket levde på jordbruk i århundradets början. Även om man insett nöjdvändigheten av ett fungerande jordbruk bedrevs detta fortfarande i mångt och mycket som under medeltiden. Ågorna var splittrade i små enheter. Alla var mer eller mindre beroende av varandra. Kyrkan var byns samlingspunkt. Enskittesstadgan tillkom. Varje bonde som så önskade fick nu rätt att bryta ut sina ägor ur byn och få dem

sammanförda i ett skifte. Det kan synas vara en obetydlig reform. Men sanningen är att det kanske var en av de allra största händelser som inträffat i det gamla bondesamhället. Bylagen kom att sprängas och den gamla bygemenskapen upphörde nästan helt.

Jordbrukskötet började nu utvecklas. Nya redskap och ny teknik ledde efterhand till allt bättre produktion och kvalitet.

Läskunnigheten ökade. Kyrkan förlorade alltmer av sitt grepp över församlingen. Den religiösa väckelserörelsen och nykterhetsrörelsen växte fram och blev våra första folkrörelser. Lanthandeln blev fri. Bättre vägar och järnvägar bröt byarnas isolering.

Exporten av trädvaror ökade under slutet av 1700-talet. Viktigast var utförselet av bräder men även av beck och tjära som de stora sjöfartssationerna behövde för sina fartyg.

Bergslagen var ännu i början av 1800-talet vårt enda egentliga industriområde men med gammal teknik och låg produktion. Det svenska järnet fick konkurrens. Nya metoder, framförallt i England, tvingade fram omfattande förbättringar av tillverningsprocessen.

Potatisodlingen slog igenom på allvar. Från att under 1700-talet i stor utsträckning ha odlatas som prydnadsväxt i enskaka trädgårdar fick den nu sin slutliga användning i stället för rovorna. Uptäckten att den kunde nyttjas också för brännvinstillverkning minskade på intet sätt dess popularitet.

Värnplikten infördes. Göta kanal byggdes och invigdes 1832. Koleran kom till Stockholm. Den nyfödda nykterhetsrörelsen hade en gigantisk uppgift framför sig. Stark spritkonsumtionen låg under 1800-talets första del på 46 liter per invånare och år.

1842 års folkskolestadga slog fast att det i varje socken skulle finnas minst en fast folkskola.

Årnu 1850 hade endast 10 procent av befolkningen sin utkomst av bergsbruk och övriga industrier. Sverige var fortfarande ett bondeland.

Mekaniseringen ökade emellertid. Den industriella revolutionen - främst i England men även Tyskland - skapade väldiga behov av tråvaror.

Det kan vara intressant att studera differensen mellan införsel - utförsel av vissa varor. I följande tabell som anger differensen i miljoner kronor och ett minus (-) tär understött får vi en uppfattning om Sveriges situation (1871-1920):

	1871	1881	1891	1901	(1920)
Färsk fisk		1	11	3	4
Spannmål malen/omalen	17	-12	-19	-56	-120
Kaffe orostat	-15	-12	-26	-22	-103
Bomull	-11	-12	-11	-24	-80
Mineraloljor	-3	-4	-7	-13	-104
Bjälkar, sparrar	11	7	5	7	12
Plank, bräder	67	79	94	124	525
Pappersmassa	1	2	10	34	475
Papper, papp					
Järnmalms				17	224
Stenkol, koks	-13	-15	-28	-55	-503
Gödningsämnen	-4	-4	-7	-11	-44
Tändstickor	4	8	9	8	80
Tackjärn					
Göt, plåt, stänger m m	34	32	23	25	30
Motorer m m					
					26

Inte oväntat är det den nya trävaruindustrin som redovisar stora plusiffror.

Beträffande jordbruks (spannmål) och Sveriges oförmega att själv försörja sig måste vi ha i minnet den enorma befolkningsutveckling som ägde rum under 1800-talet.

Först ca 1650 e. Kr hade Sverige en miljon invånare. Ett hundra år senare var befolkningen två miljoner. Under 1800-talet ökade den med nästan tre miljoner!

Folkmängden efter näringssgren är intressant i sammanhanget. Hur förändrades denna? Följande siffror, uttryckt i procent, och avseende hela folkmängden belyser detta:

	1870	1880	1890	1900	(1920)
Jordbruk med binäringar	72	68	62	55	44
Industri och hantverk	15	17	22	28	35
Handel och samfärdsel	5	7	9	10	15
Offentliga tjänster m m	8	8	7	7	6
	100	100	100	100	100

En annan intressant uppgift är hushållens storlek (personhushåll). Det gamla bondesamhället utmärktes ofta av stora familjer. Den framväxande industrin borde rimligen förändra den bilden. Av ovanstående tabell har vi sett hur industri, hantverk, handel och samfärdsel tagit alltmer arbetskraft till sig. Hushållens sammansättning redovisas i det följande dels för landsbygd och dels för städer och uttryckt i procent.

Omräde	Hushåll bestående av	<u>1-2</u>				<u>3-4</u>				<u>5-6</u>				<u>7-9</u>				<u>10 eller fler</u>			
		Landsbygd	1860	1900	Städer	1860	1900	1860	1900	1860	1900	1860	1900	1860	1900	1860	1900	1860	1900		
			27	29	24	16	4	= 100													
			35	28	20	14	3	= 100													

Medan de stora hushållen relativt sett minskade på landsbygden mellan 1860 och 1900 ökade de i städerna. Samtidigt inträffade en markant ökning av andelen mycket små hushåll på landsbygden. Detta var en följd av att de yngre drogs till industrin.

Vad kan vi då notera från Liden under detta århundrade?

Spelman som "Spel-Borgen" (Erik Borg) från Sunnäs och "Höglin på Högen" (Jonas Höglin) i Järkvisse beskrev den vackra dalen på sitt speciella sätt. Upprensningsarbetena längs älven för att iordningsställa flottled fullföljdes. Frågan om en fast skola med examinerad lärlare lösades. I mitten av århundradet började skogsboilagen förvärva skogsmark med full äganderätt i stor utsträckning. Liden egena trädströner - O Sillerström från Silire och P Undander Backen - blev begrepp inomträvaruhärdein. Nyterhetslogen 288 Vaksam i Liden bildades. Den följdes av Elfklippan (Järkvisse) och Styrkan (Lidensboda). Och förvisso behövdes dessa. 1865 påbörjades båttrafiken på älven. Den skulle komma att pågå reguljärt till 1921. Den omtalade Glimäränna byggdes.

MEDELPAD - några axplock

Medelpad är ett av Norrlands minsta landskap. Det är 13 mil långt och 7-8 mil bredd och inte särskilt omrället vare sig det gäller natur eller kultur. Mäktiga grannar "skymmer" siktens. Ändå kan Medelpad sägas utgöra en syntes av hela Norrland om man bortser från fjällvärlden.

Naturens spänningar och motsättningar är ingenstans så samlade som just i Medelpad.

Ett par röster som belyser detta förtjänar att återges:

"ett motsättningarnas och spänningarnas landskap, betagande och sjudande av kraft."

Medelpad är ett märkligt land. Det är både milt och vilt."

Tre huvudelement kan sägas karakterisera landskapet.

Urbergsplatåerna med sina skogar - de båge älvdalarna - de lösa dalflyllningarna där människorna bosatte sig.

Granit och gnejs dominerar. Här och där genomdragna av diabas, framför allt i de västra delarna. De båda älvdalarna - Ljungan och Indalsälven - illustreras på ett utmärkt sätt naturens motsättningar. Milt och vilt.

Älvdalarnas genom årtusenden aviagrade bottenfyllningar som utgjort själva grunden, förutsättningen för bofasta människor och bebyggelse. Alnö med sina vulkaniska explosioner vilka åstadkommit mineraler som Alvikit, Hartungit, Alnöit m fl.

Den tid under vilken landskapet formades vet vi inte mycket om. Vissa forskare uppskattar den till 500, andra till 1500 miljoner år. Vad som fanns dessförinnan . . .?

För att få ett begrepp om den oerhörda tid det handlar om citerar vi ur en källa:

"Om man ser till tiden efter den senaste istiden, dess avsmältning, fram till i dag uppskattas den till 9000 år. Om man ställer den i relation till den tid varunder Medelpad formats, hela vår förhistoriska, kända tid skulle den motsvara cirka 3 minuter av ett helt år."

Furuskogen sägs ha kommit först av trädens. Därefter ek, björk, alm, lind, hassel och al. Genom pollenanalys har man daterat de senare till omkring 6000 år f Kr. Granen kom sent, och från öster, omkring 1000 år f Kr.

De första människorna antas ha bosatt sig här för 6-7000 år sedan. De bestod av jägare och fiskare som följe hav, vikar och älvar. Havsytan var då nästan 100 meter högre än nu.

Att Medelpad i jämförelse med sina grannar har relativt få stenåldersfynd beror enligt forskare framför allt på att så få undersökningar har gjorts. Man troc emellertid att Medelpad tidigt framstod som en central bygd för Norrland. Inte minst då på grund av sina båda älvar och vägen västerut mot Norge och Tröndelagen.

Järnåldern anses ha förstärkts Medelpads centrala ställning. Medelpad var tröskeln eller spridningscentrumet för den norrländska järnålderskulturen. Säc-

skilt viktiga var i detta sammanhang områden kring sjöarna Marmen och Vikarn samt Timrå. Förbindelserna västerut förestärks och avspeglas i en mängd västnorskt gravgods och i gravskicklen. Från 500-talets mitt ökar förbindelserna söderut.

Ett annat skäl som pekar på Medelpads centrala ställning anses vara att antalet runstenar - ristade över kristna män och kvinnor - är långt större än i landskapen norr, söder och väster om oss.

Medeltiden innebar ett starkt inflytande från Mälardalen där svearna nu genomfört sin statsbildning. De nordliga trakterna av landet inorganiseras efterhand och utnyttjades kommersiellt. Den statliga organisationen expanderar. Kungsgårdar, så kallade "Uppsala-öden", anlades längs Norrlandskusten till stöd och underhåll för sveakonungarna. I Medelpad byggdes den i Selånger, "Näs i Selånger", dvs nuvarande Kungsås. Även militärt införlivats Medelpad i Sveariket. Ledungsväsendet (skeppslagsindelning) införs. Medelpad skulle ställa upp med sex skeppslag. I mitten av 1500-talet ersattes skeppslagsindelningen med tingslag.

Sveaväldet och dess förbindelser norrut krävde kommunikationer. Konungens skatt skulle forslas till Stockholm. Staten - och kyrkan - hade kraft och styrka att hävda iordningställande av de landsvägar som i och för sig fanns inskrivna i de gamla landskapslagarna från 12-1300-talet.

De första tecknen på kristendom möter vi i runstenarna med sina inristade kors från 1000-talets mitt. Man tror att den första missioneringen skedde i samband med S:t Olofs tåg genom landskapet. Den första kyrkan uppfördes omkring 1150 i Skön.

1200-talet blev framförallt kyrkans århundrade. Socknarna växte fram. Ordet socken stod för söka. Människan sökte sig till en gemensam punkt. Kyrkan. Socknenheden genombördes. Socknarna blev i princip den kyrkliga verksamhetens yttra organisationsform (pastorat). Medelpad hade 1314 11 pastorat och 6 annexförsamlingar. Efter digerdödens väldamma framfart reducerades det till 7 pastorat och 11 annex. Medelpad utgjorde ett kontrakt med en kontraktsprost i Skön.

1535 brukar betecknas som hembygdshistoriens födelseår. Då kom, med Gustav Vasa, den första skattelängden "Gärdar och hjälper". Den följdes redan 1540 av fylligare längder. Den första kronoskatten - som påfördes utifrån bondens skattekratt - utgjordes av de så kallade kronotiondena. Den innebar i princip endast en indtagning till kronan av en del av det som tidigare gått till sockenkyrkan, biskopen och de fattiga. Samtidigt intöcdes kontroll över fogdarna. Utöver kronoskatten förekom ibland en extra skatt, "gärd", för att få in erforderliga pengar (kriget mot Lübeck 1535, Alvsborgs lösen 1571).

Antalet skattebönder i Medelpad låg under 1500-talet runt 750. Före kronoskatten erlades "stadgaskatt". Den innebar att hela landskapet fick erlägga en bestämd huvudsumma. För Medelpad utgjorde den en tid 300 mark per år.

1543 kom en ny skattlägningsmetod grundad på jordtalet, "mältalat". Ett mål var så stort att man kunde sätta en spann korn på det. Varje mål beskattades med 4 penningar. Gustav Vasa nådde sitt syfte. Redan 1544

fick han ut 406 mark av Medelpad i stället för de tider gare 300. Under 1500-talets senare del låg jordetaket för Medelpad omkring 20.000 mäл.

Sundsvalls stad anlades 1621. Gustaf II Adolf ville sammantöra landskapets vapensmeder i ett faktori. vilket sägs ha varit det viktigaste skälet för Sundsvalls tillkomst. Stadens vapen är som bekant också två korslagda muskötgafflar under en stormhatt. Staden utvecklades långsamt. Det fanns flera skäl till detta. Konkurrensen mellan Hudiksvall och Härnösand gynnade befolkningen på olika sätt. Myndigheterna sägs ha varit o-intresserade. Bönderna visade ovilja. Med anläggandet av järnbruken i slutet av 1600-talet (Galtström, Lögdö och Åvike) böjade staden blomstrå upp, om än långsamt.

Redan mot slutet av 1600-talet hade Sundsvalls borgare börjat syssla med trävaruhandel, en verksamhet som undan för undan utvecklades. 1700-talets krig ute i Europa påverkade Sundsvall positivt. Europa behövde trä och Medelpad blev, som vi vet, Sveriges verkliga centrum för trävaruhantering.

Helt kort så några ord om ortnamnen. De berättar ofta något om de platser och den tid, då de har tillkommit. De hör samman med trakens bebyggelse- och odlingshistoria. I det följande ges exempel på ortnamn och den betydelse, innebörd, de tillskrivas:

Öppom

Namnets slutled står för hem i betydelse gård eller trakt. "Uppgården" eller "... högre upp belägna...".

Hallsta

Sta-namnen sägs stramma från medeltid. De saknas i Haverö, Holm och Lidens socknar, vilket skulle tyda på att de fick sin bosättning senare. Sta-namnens blomstringstid sägs vara århundradena närmast efter Kr t.

Östbyn

I gammal tid sägs by ha stått för "ursprungliga lövängar", men senare i yngre namn för "nybygge" eller gård. Ofta - som här - förenade av lägesord. Ordet böle står för nybygge. Ofta är det kopplat till någon närbelägen, äldre bebyggelse.

Nilsböle

Nilsbölle

Boda

Utgår från ordet bod ofta sammansatt med någon känd betydelse (förravaringsbod, råbod etc) inte sällan sammankopplade med person- eller ortnamn. Bodanamnen är som regel unga.

Sillre

Härförs tilli begreppet naturnamn (vattennamn) även om den ursprungliga syftningen sägs vara svårare att finna. Namn av denna typ lär senare ha knutits till bebyggelse på platsen ifråga.

Märrgård

Innehåller ofta i sitt förled ett mansnamn (ex Amund-, Anund-). Är inte sällan namn från tidig medeltid.

Dacke

Känt 1314 och antas vara ursprungligt namn på bäcken från Dackesjön. Bodacke antas ha samband med Dacke.

Klärke
anspelar på ordet kräkla "krokig gren".
Ursprunglig syftning oklar.

Järkvissle
är sammansatt av ordet kvissel "älvgren innanför en holme" och tror man fågelnamnet järpe. En gammal stavning skulle tyda på det. I ierppaqwislom.

Flygge
härlöds ur ordet flygg som står för "brant berg" eller "bergsstup".

Byn
Ofta anses ortnamn med ordet by Asyfta bebyggelse som är sekundär i förhållande till någon annan, äldre by i närheten. I detta fall - och i Liden - sannolikt Märrgård.

Björnberget
anspelar givetvis på jakt och vilt.
Storbäverslättens och Lillbäverslättens likaså. Svanaston (Sandören) är kopplat till svan/svana.

Fågelingberget
anknyter till spelplats, ett fågelliv.

Flakamyran
anspelar på en gammal fängstmетод. En sorts flakar som användes att fänga spelägel, sannolikt orre.

MEDELPAD
nämns första gången 1257 i ett latinskt brev. Namnet har getts olika tolkningar: Den gamla stavningen Mæehal sägs stå för mellerst, i mitten befintlig.

= Pad därmed är mer omstritt. Betydelse som ådal. Väg eller stig. Öppet parti av åker har framförts. Detta ger olika tolkningar

- * Landskapets läge mitt i Hälsingland (G Bucht)
- * Landet mellan ådalarna (D F Hultman)
- * Mellanvägen Åt väster (N A Ahnlund)
- * Den mellersta vattenvägen, inseglingsvägen (D Palm)

SAGT OCH BERÄTTAT OM DEN GAMLA TIDEN
- OCH LIDEN

Det är min förhoppning att framdeles får tid och tillfälle att fördjupa något eller några avsnitt.

Lidens historia handlar i första hand om dess jordbruk och i viss mån fisket. Om bönder.

Någon kanske invänder mot detta, menar att skogen har betytt mest. Ser man det enbart från ekonomisk synpunkt är nog detta rätt. Men man bör ha i minnet att skogens betydelse omfattat endast 100-150 år av de kanske närmare 1000 som Lidens haft fast befolkning.

De avsnitt som nu följer vill förmedla några korta, friständande glimtar från olika områden under 400 år från 1500-till början av 1900-talet.

De kan ses som ett komplement till de tyngre inslagen om bland annat jord, fiske och skog som följer senare och bidra till att förstärka vår bild av utvecklingen - och av hur det var.

Som inledningsvis framhållits är det tunt med material speciellt om Lidens i mer vid bemärkelse. Därför har några av följande avsnitt hämtats från andra socknar i länet - företrädesvis i Medelpad - men de avspeglar ändå väl förhållandena i Lidens vid motsvarande tidpunkt.

Jag vill också ytterligare understryka att mitt syfte med denna historiska återblick har varit att göra en bred, rätt ytlig beskrivning av det gamla Lidens. Jag har velat ge en bakgrund till mitt primära arbete, nämligen att i ord och bild söka levandegöra liv och vardag hos generationerna närmast bakom mig. Min egen släkt har på farsidan varit bosatta i Lidens ända från 1500-talet, och sannolikt längre.

Så till innehållet under rubriken "Sagt och berättat om den gamla tiden - och Lidens"

1500-talet Lag och rätt. Dessa begrepp är djupt rotade i vårt land. Ingen vet riktigt hur gamla de är och vilka som deltog i lagstiftning och rättsskipning. Först 1547 får vi uppgifter om tolfmän, brott och straff i Lidens.

XIVborgs lösen 1571 dvs den lösesumma som svenskarne skulle erlägga till Danmark för att få igen den livsviktiga fästningen XIVborg drabbade också Lidens. I detta avsnitt beskrivs skatteunderlaget dvs storleken av den skatt som respektive gård erlade.

Lidens finnbygder. Här kan vi läsa om de första finska nybyggarna i Lidens och få en liten inblick i deras hårda liv.
Sillre såg var den första egentliga industrianiläggningen i Lidens. Bakgrunden var Kronans beslut att bygga örlogsfartyg av furu.

Ett akademiskt lärdomsprov utfört av in-dalssonen Matthias Nordahl ger oss några intressanta upplysningar om framförallt Medelpad.

En socknenbeskrivning-allmogens sysslor är en rapport från Kronolänsman Abraham Halbom i Liden till dåvarande landshövdingen Örnsköld.

Liden ur Abraham Hülpers bok "Samlingar till en beskrivning över Norrland - första samlingen om Medelpad" ger oss en första mer utförlig beskrivning om vår socken.

1800-talet

Jordbruket. En kort rapport till Medelpads fögderi ger oss kännedom om hur jorden brukades.

Landsbygdens hus. Lantmätaren Daniel Åslund (far till konstnären Helmer Osslund) ger sin syn på landsbygdens hus i Medelpad.

Konflikt mellan jord- och skogsbruk.

I en rapport från lantmätaren i Liden möter vi kolissionen mellan den nya tiden - sågverkspoken - och den gamla. Framförallt observeras då ungdomens obesägenhet att ta årstjänst, som förr, hos bönderna.

Kontrakt om avverkningsrätt. Hur en sådan handling kunde se ut mellan som i detta fall grosshandlaren P Bünsow och en bonde framgår av detta avsnitt.

Kunskaper för mindre jordbrukare. Ur denna bok av Jonas Alströmer har saxats framförallt några rader om beting, vilket var ett sätt att möta konkurrensen från den framväxande industrin.

Livet i byarna. Ger oss några uppgifter från Boda och Västanå byar och livet där.

1900-talet

1900-talets början. Här går vi in ett speciellt år (1907) för att se på socknen. Vilka innehade olika förtroendeuppdrag? Handlante och hantverkare? Vi avslutar med några uppgifter från själva Byn.

LAG OCH RÄTT PÅ 1500-TALET

Som framhållits i föregående avsnitt hade fogdarna att bevara konungens intressen och se till att skatterna inbetalades. Men de skulle också årligen redovisa de av tingen utdända böterna för olika brott och givetvis se till att beloppen inbetalades.

Fogdarnas redovisning - saköreslänger - finns för Medelpad och perioden 1547-1609 varefter de egentliga domböckerna började föras. Då dessa saköreslänger innehåller uppgifter om Liden skall vi ta del av dem.

Till grund för domarna låg Magnus Erikssons landslag från mitten av 1300-talet. En del smärre revideringar gjordes i denna och stadfästes 1442 - Kristofers landslag - som emellertid inte utgavs i tryck förrän 1608. I de fall landslagen eller senare lagstiftning inte gav ledning tillämpades valda delar ur de äldre landskapslagarna. De sistnämnda kom därigenom att fungera ända till 1734 då en ny lag trädde i kraft.

Domarsysslan utövades av en underlagman eller som han också kallas lagtjusare eller lagförare. Landslagen föreskrev tre ting årligen men under 1500-talets senare hälft och början av 1600-talet nämns aldrig annat än vinterting.

Tingslagen påbjöds i Kungl brev 1340. I riket skulle tingssocknar eller tingslag inrättas. I Medelpad kom tingslagen att sammanfalla med de äldre skeppslagen, och att ersätta dessa. Indals tingsslag omfattade till en början socknarna Indal, Liden, Holm och Sättna. År (1548) gick dock Sättna upp i Selångers tingslag.

En tolvmannanämnd "tolvmän" skulle jämte domare (underlagman) svara för rättsskipningen. Dessutom skulle fogden närvara för att bland annat uppbära böterna de så kallade "sakörena".

Tolvmannanämnden - tingsnämnden - utsågs bland särskilt betrodda män i proportion till socknarnas storlek. Liden hade på den grunden fyra och Holm en tolvmän i Indals tingslag. Vi vet inget om de tolvmän som verkade före 1547. Det känns därför angeläget att se litet närmare på de första som vi vet något om.

Enligt fogdarnas saköreslänger var de första tolvmännen från Liden följande:

- * Oloff Eliasson Backa (Backen)
- * Per Jonsson Diike (Dacken)
- * Oloff Jonsson Siilrett (Sillre)
- * Suen Ersson Merlagh (Märrgård)

Pram till 1609 skulle dessa följas av ytterligare drygt 100 tolvmän från Liden.

Av följande tabell framgår från vilka byar de kom och hur många samt vilken tolvmän som var den förste från respektive by i detta uppdrag

By	Antal	Den förste
* Backa (Backen)	19	se ovan
* Diike (Dacke)	23	" "
* Siilrett (Sillre)	8	" "
* Merlagh (Märrgård)	12	" "
* Assen (Assen)	13	Niels Robiörsson (1548).
* Jerppequist (Järkvissle)	14	Päuel Daudzon (1549)
* Bynom (Byn)	17	Per Olsson (1549)
* Bodacka (Bodacke)	2	Per Olsson (1555)
* Fliege (Flygge)	5	Lasse Persson (1556)

Böterna - sakörena - delades i regel mellan mälsägaren, rättsamfunden och Konungen om det gälde rättskränningar. Det samma gällde förbrutet gods. Vid brott mot den kyrkliga straffrätten gick böterna till kyrkan eller biskoparna. Efter reformationen tillföll dessa böter Kronan.

Hela penningskatten för Medelpad utgjorde under 1530-talet 300 mark per år. Efter Gustav Vasas nya skatteomläggning steg den till 406 mark (1541). I relation till dessa siffror syns bötesbeloppene - eller brotten - ansärkningsvärt höga. 1541 = 647 mark, 1542 = 431 mark resp 1546 = 516 mark. Dock finns anledning att redan här såd fast att Lidenborna trots allt var relativt sällsynta "gäster" i tinget. Ett trettioatal domar på drygt 60 år talas sitt tydliga språk.

Vilka brott ledde då till ting och böter?

- * Misshandel av olika slag - siagsmål och blodvite - liksom tjuvnadsbrott av silveskedar, mynt, säd, nät etc - var vanligast. Tillvitelser - vitesmål, okväddingsord m m - förekom och bestraffades med "läppgäll" (-böter).

- * Edssöresbrott, som riktade sig mot den allmänna fred och trygghet som konung och stormän förbundit sig att upprätthålla, var ett svårt brott. Hemfrid, kvirnofrid, tingsfrid, kyrkofrid och olaga hämnd föll under detta.

- * Ungängen mellan könen betraktades med stränga ögon. Lägersmål (samlag mellan ogifta) eller mökränning bedömdes särskilt strängt. Upp till 40 marker i böter förekom. Var kvinnan "öakta" (frilobarn, född av ogift mor) halverades inte sällan beloppet.

* Högmålsbrottet betraktades som de svåraste. Hit räknades mord, mordbrand, trolldom, tidelag etc. Dessa brott medförde som regel dödsstraff.

Så till domarna rörande Lidsensbor:

- * 1548 "sak for itt dörabrätt (uppbrytande av dörr) och kallat Oloff Jonsson för tiuff (tjuv)" 11 mark
- * 1549 "sak for it blodtz sär" 6 "
- * 1553 "tsaker for dombrott" 6 "
- * 1557 "sacker for Kongl Ma:tz forbuudh" 40 "
- * 1561 "bleff sacke för hoor (40 mark) och Jufrukrenche" 80 "
- * 1562 "bleff sacke for En blänatt" 3 "
- * 1568 "bleff sakfelter for Juffruvrenchningh" 40 "

1574 redovisas "Sacköres Bockan uti Medelpads pro anno etc 1574" med följande inledning:
"Och är till wetandes att Toiff Edsuerne men sampt medh Pouge och Lagtman hauffa grennelich och fljteigh ock epeter Sweriges lagh rett dövut epter sitt ihopereste samuett som gudh them giffith hauffer ..."

- * 1576 "Oljudh i tingzstugidh" 3 mark
  - * "Witesmål" (okväddingsord) 3 "
  - * "Slagzmål" 7 "
  - * "Blänatt" 3 "
  - * "tack (räpn, egensäktigt förtarande) 40 "
  - * "våddeeild" 9 "
- * 1583 "hemgångh" ett s k edssöresbrott men framgår inte vilket 40 "
- * 1587 "blänader" 6 "

"blodzädr"	6 mark
"Witessmåll"	40 "
Måste ha rört sig om en ytterst allvarlig händelse med hänsyn till bötesbeloppet och att det avser tillvitse-oväldingsord	
* 1588 "Junfrukrächning"	40 "
* 1596 "blänatt"	3 "
"pwst" (pust, örfil)	saknas
* 1660 "någon tiuffnat"	"
* 1604 Har avkunnats en dom rörande tjuvskytte på älg och omfattande flera personer i Liden.	
Vi återger texten:	
"Haufe desse etternenpde bönnder i siin store hungers nödh fältt i förbuden tids nägre Eiger Nembligen Vne i Bode (Boda), Pål i Jerquisse, Per Olsson i Dacke, Oluf i Högen, Oluf Persson i Flygge, Jon Vnesson i Kräkle (Kläcke) och emot förbuddet bleffuitt sake tillhope vtgåfue penningar 17 3/4 Daler".	

Några beständna stavningsregler fanns inte i äldre tider. Olika skrivare liksom inkonsekvensens hos samma skrivare gör inte det hela lättare. Det syns ändå riktigt att återge de olika brotten utifrån ursprunget och den källa (A Hellbom: Sakörebok för Medelpad 1541-1609) som utgjort underlag för detta avsnitt.

Inom en månad efter det Kungl brevet kom också uppgifter om vilka som var skattskyldiga samt vilka lösören som skulle tas upp och efter vilka grunder värderingen skulle ske. Följande betysser det sist-nämnda:

ÄLVSBORGS LÖSEN

Älvborgs lösen 1571 drabbade också Liden. Bakgrundens var i korhet den att Sverige vid ett av sina många krig med Danmark förlopat sin fästning Älvborg vid mynningen av Göta älvs. Den var livsviktig för Sverige då den var vår utfart i Västerhavet. Norr och söder om Älvborg var danskt-norskt område. Vid freden i Stettin diades svenskarna att inom loppet av några år erlägga en betungande lösensumma för att återfå Älvborg. Om detta belopp inte i sin helhet erlades inom 6 år skulle Älvborg för all framtid förlas dansk.

Så kallade rannsaknings- eller taxeringslängder upprättades för den stora "Sölfkatten" eller "Tionde-penningen" som 1571 pålades de skattskyldiga i riket för att kunna återläsa Älvborgs slott och fästning.

På mindre än fyra månader efter det Kungl brevet kom fögderiet tillhanda var taxering och urdebitering klar i Medelpad. Prästerna spelade härvidlag en viktig roll, dels genom att de var skrivkunniga, dels, och kanske framförallt, därför att de bättre än till och med fogdarna kände folkets skatteförmåga. Detta på grund av det så kallade tiondet dvs det sätt varpå prästen erhöll sin avlöning in natura.

Innehav	Värde	Skatt
Then 1 Lisp.	10 Mark	1 Mark
Messing 1 Lisp.	10 "	1 "
Koppar 1 Lisp.	7 1/2 "	6 öre
Gill (fullgod) oxe	15 "	12 öre
Käfflingz (ung) oxe	12 1/2 "	10 öre
Koo	10 "	1 Mark
4 års stut	7 1/2 "	6 öre
3 års stut	5 "	4 öre
2 års stut	2 1/2 "	2 öre
1 års stut	1 1/4 "	1 öre
Bock, geet, svin fäär	" "	1 öre
Hester effter som the är gode till huar Stodh Tiende penning		

För Liden - Holms del såg taxeringen ut på följande
sätt:

- Gärdemantal 1534
  - Jordboksmantal 1557
  - Taxerade 1571
  - besutne 36
  - husmän och husqvinnor -
  - Antecknad och taxerad lösegendom 1571
  - Silver lod-qv
  - Koppar, tenn lisp
  - Pennigar
  - Hästar, stod
  - Kor
  - Ungnot
    - 4 a 3 års
    - 2 a 1 års
  - Fär
  - Getter, bockar
  - Svin
- Summa värde 1.017
- Liden - Holm var vid denna tidpunkt den socken i Medelpad som hade det svagaaste skatteunderlaget. Jordbruken var smäld. Vid en jämförelse med andra socknar finner man att samma antal besutne resp tiondegivare hade en skatteförmåga 2-4 gånger större än Liden-Holm.
- Om vi så övergår till den individuella skatten i Liden möter oss följande uppgifter:
Boda (1543) - Bodhe (1535)	Löper (skatter)
Wne i bodhe haffuer: Köör 4-twiegge års stutfåär 3- Geeth 1- Hest 1 för 10 Mark	5 Mark 5 öre
Lasse ibidem haffuer Köör 3- Hest 1 för 5 Mark	3 1/2 Mark
Järkvissle (Gerpequissle 1535) - (iähvisle 1543) (Järnquisle 1545) - (Järnquisle 1572)	
Pedher i Iernquisl haffur Köör 4-fåär 3	4 Mark 3 öre
David ibidem Haffuer: Köör 6-fåär 3-	
Swin 1 Stodh för 5 Mark	6 1/2 Mark
Oloff Tommeson haffur Köör 4-fåär 2-Koppar 5 Mark	4 Mark 3 1/2 "

Löper
(skatter)

Sillre (Sillre 1535) - (Sillre 1543)
(Sillerbt 1547)

Hindrick i Silran haff:r Köör 4
Ion i Westan pker haff:r Koo 1
Staffan ibidem haff:r Koo 1-Stod 1 för
Oloff Jenson i Silran
haffuer:

Köör 3-Geeth 1 3 " 1 "

Nils Erson ibidem haff:r Köör 4-fåär 2-
Hest 1 för 5 Mark 4 " 6 "

Dacke (dacke 1543) - (Dacke 1571 åv. dacka)

Oloff Jenson i Dacka haffuer: Köör 2-quiga
1 för 20 öre 2 Mark 2 öre

Oloff person ibidem haff:r Koppar 5 Mark
-Köör 4

Geeth 1-2
Års Hest för
20 öre 4 1/2" 1/2"

Karin enckia i dacka haff:r Koppar 1/2 lisip
-Köör 5 quiga
1 för 20 öre 6 Mark 1 "

Kräkle (Krekle 1535) - (kräkle 1543) - (Krekle 1562)
(Kräcle 1572)

Per i Krekle haff:r Köör 2-fåär 1 2 Mark 10 "
Erich Wneson ibidem haff:r Koo 1-fåär 1 1 " 10 "

Byn (Bynom 1535) - (Bij 1543)

Oloff person i Bijen haff:r Köör 2 2 "
Nilz i bijen haff:r Köör 2 - en
quiga för 20
öre 2 " 2 "

Löper
(skatter)

Flygge (Ffijgghe 1535) - (ffijgghe 1543)
(millan ffijgghe 1543) - (Öster Flijgge 1547)

Lasse person i flijgge haff:r Koppar 5 Mark
-Köör 2 2 Mark 1 1/2 öre
20 öre 12 öre

Backen (Backe 1535) - (backa 1543)

Oloff i Backan haff:r
-Köör 4 4 " 1 1/2 öre

Per Gusormson haff:r
Köör 2-Hest 1
för 5 Mark 20 öre

(Flygge) Oloff person i
flijgge haffeur:
Köör 2-fåär 1 2 Mark 1 "

Asen (Assen 1543)

Guimund i Åsen haff:r
Gerloff ibidem haff:r
Biör i Åsen haff:r
Ion Gudmundsson haff:r
Köör 2-2 års
quiqa 1 för

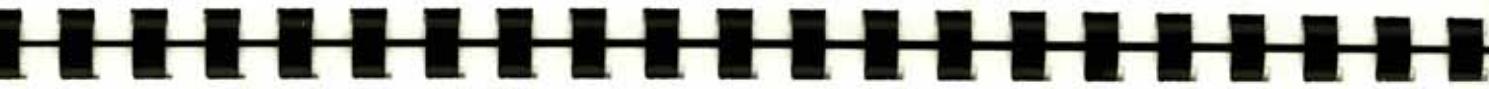
Koo i 1 Mark
Köör 2-Stodh
1 för 5 Mark 2 1/2 Mark
Koppar 1/2
lisip.-Köör 3 3 Mark 3 öre

20 öre 2 Mark 2 öre
Köör 2-fåär 1 2 Mark 1 öre

Erich Swensson haff:r
Köör 2-fåär 1 2 Mark 2 öre

Avtalningssvis bestyrker så pastorn med signet och sex mäns
bomärken ovanstående fördelning av skatt:

"Bekenes iagh Oloff J:nsson, pastor i indalz prestgield
i medelpada sampt länsmannen ther samma städz och 6 andre

boolfaste män haffua beskattat hwars och ens mans
ägodelar, och vpaschriffuit hwar partzeel för sigh, aff
huilke parzeler the haffua igenlöst 10 parten aff hwart
stijckie för sigh med penningar och silff. Thess till wiso
trijcker iagh mitt Signet nedhan för themne min bekennelse
och sex mens Bomerkian".

LIDENS FINNBYGDER

boolfaste män haffua beskattat hwars och ens mans
ägodelar, och vpaschriffuit hwar partzeel för sigh, aff
huilke parzeler the haffua igenlöst 10 parten aff hwart
stijckie för sigh med penningar och silff. Thess till wiso
trijcker iagh mitt Signet nedhan för themne min bekennelse
och sex mens Bomerkian".

Under 1600-talet växte socknens finnbygder fram. Några av dessa boplatser presenteras i detta avsnitt.

Man måste beundra de männskor som bröt upp från sin hembygd. Gav sig iväg med sina allra nödvändigaste äggodelar mot en osäker framtid. De möttes av männskor som uppfattade deras ankomst som ett hot mot den egna försörjningen, framförallt vad gällde mulbietet, fiske och jakt.

Med primitiva redskap svädjade de och röjde sira små tegar. Det var ett oerhört arbete. Deras enda tillgång var de egna händerna.

Långt senare diskuterades åtgärder för att förbättra nybyggarnas villkor. En samtida beskrivning (1700-talet) av hur förhållandena kunde te sig vid ett sådant nybygger oss anledning att stanna upp. Vi se framför oss den knapphet, den nöd som kunde rida:

"Den, som haft tillfälle att besöka den nyss bosatte nybyggarens koja och se den brist och uselhet, som där är rådande, se dessa gubleka, pussiga, nakna barn gnaga på en bitter barkbrödsbit vid en skål vattvälling, avredd med mjöl av mera agnar än såd, och då tänker sig dessa eländiga varelser såsom samhällets tillkommande medlemmar, vilka nödvändigt måste bliva mer benigna för en sömnaktig lättja, än idoghet och flit, - han skall ej kunna tviva, att ju ett kraftigare understöd för nybyggaren är ett ämne, som förtjänar icke mindre regeringens uppmärksamhet, än mänsklighetens ömmaste behjärtande".

Vissa källor gör gällande att den pater Josephus (se avsnitt Gamla kyrkan) som fanns i Liden i slutet av 1400-talet kallats hit för att betjäna sina landsmän. Något belägg härför finns dock icke. Varken special längder från 1535 eller Älvborgs lösen 1571 med dess detaljer om personell beskattning säger någonting om finsk bosättning.

Först vid sekelskiftet (1600) synes finsk bosättning ha skett och då kring gränsen Medelpad - Helsingland. Det skulle dröja ytterligare några decennier innan vi fick en finsk bosättning i Liden.

På frågan om varför finnarna kom till Sverige ges flera svar i litteraturen. De viktigaste orsakerna var de uttryck som de svenska herrväldet tog sig i Finland och det så kallade klubbekriget. Naturligtvis bidrog också fattigdomen. Den gav näring åt drömmar om en drägligare tillvaro för sig och de sina på den svenska sidan av Bottenviken.

Till allt detta kom att det låg i Kronans intresse att bättre utnyttja och tillgodogöra sig de stora, obebodda ödemärkena. Gustav Vasa menade att de gamla odalhemmarna inte borde sträcka sig alltför långt, de borde inte ha mer än de kunde "fika och fara". I stället för att tränga ihop sig på eller kring ett enda hemman borde bönderna odla upp ny mark.

Ryktet om denna Kronans inställning hade sannolikt spritt sig till Finland och fattiga mänskor därifrån tog vara på möjligheten att bosätta sig i Sverige. Kronan var i sin tur behov av mera skatter och välkomnade man därför arbetsvilligt folk.

Det hela gick naturligtvis inte helt friktionsfritt.

Hänta bönder kände sitt "livsrum" hotat trots att väldiga skogsområden låg outnyttjade. Det berättas också om många finnar som företog den långa vandringen till Stockholm för att komma i anslutande av laga bevis till ägande av nybygge. Detta hade många olika benämningar. Kungabrev eller torpebrev, torpesedel, nedsättningsbrev, upplåtelsebrev eller byggningssedel.

Efter återkomsten till den nya hembygden skulle man så uppakta de lokala myndigheterna för att få sitt ägande noterat och gränsen klarlagda. Att dessa turer till Konungen och Stockholm inte uppskattades av länetts makthavare framgår av ett brev 1651 vari davarande landshövdingen i Västerorrland anhåller att Konungen skall "avskaffa sådana byläpare" som "utverkar sig brev på falsk och orätt berättelse". Naturligtvis måste det ha varit svårt för kanslifolket i Stockholm att utifrån den sökandes egna/muntliga uppgifter utfärda helt korrekta brev eller sedlar.

Några äldre skrivelser är intressanta i sammanhanget:

Gustav Vasa skrev 1542 till Medelpadingar
 "... böra varken socknar, bygdelag, ensamma gårdar eller annan bygd ha makt att förmena eller förbjuda de fattige män, som nu varken ha hus eller jord, att uppsöka åt sig bekväma ..."

Hertil Carl fastlade 1579 tillvägagångssätt vid anlägge av nybygge:

"... dock med sådana villkor och förord, att vår foge samt härads Hövdingen jämte 12 beskredliga män av häradet skola först den plats bese som avröjas och byggas skall ..."

Oftast fick nybyggaren vissa frihetsår för att uppföra sin stuga. Vanligtvis var dessa sex till antalet. Där-efter skattlades torpet.

Atervänningen anges vara "wid pass 1646 af ris och rot upptagen och sedermåra interims skattlagt för 3 mål och i kronans jordböcker infört". Gammal förbindelse synes ha förelagat med Skälsjöns finntorp då skatterna tidvis var sammanslagna till en post. Som hussan antecknas 1654 Hindrik Persson, finne. Om torpets möjligheter kan vi läsa i en senare (1704) beskrivning:

"... skatter 3 mål. Gott om starr- och sanka myrar. Kan samla ymnigt med starrhö. Kvarn i Kiäruhn. Fiske i Kiäru- och öksion; gädda, aborre och mört. Åkern kan sällan ge någon såd för kölden, efter den så mycket af stora myrar omlagd är och svår frost förorsakas. Älgled kan' brukas, jämte andra små wänner efter båfver, fågel och hare, utom byssan. Inga fler lägenheter".

I 1762 års jordebok finns angivet: Skattshemman med sju dels skattshemman, inlöst till skatte enligt köpebrev av 1762.

Skälsjön anges också vara upptagen "wid pass 1646". Den skattlades 1678 vilket kan tyda på att platsen varit svag. Vid skattläggningen sattes torpet till 9 mål. Vidare sägs att Skälsjöfönnin Michel Jonsson:

"blef med sine wederpartier i Lyden förlikt, att de aldrig mera skola tala på hans torp sampt rá och rör, med hvilka han skattlagt är, utan att han där fredlig och frelst sittia skal".

Om detta torp lämnas (1704) följande beskrivning:

"finntorpet Skiahlsön är belägen på alimänningen. Skattlagt enligt jordeboken för 9 mål, deraf Hans Michelsson 6 mål, som finttorpet åbor, samt övriga tre mål, som i jordeboken Skälsjön påföres, skattas af finnes Greis Eriksson, som och åbor

dem under Skälsjön titul och wid pass 3/4 mil från detta Skälsjö finntorp afslaget och kallas (fast inte i jordeboken) wyd namn Atwänningen. Wacker fälleskog. Sqwaltgwärn i Nackån. Fiske i Stora Näcksjön med not och nät, under vintern under isen efter sik, hvilket i fiskelige är rykeligen lönar mödan och gör en god hjälpi födan. Gädd-, syk-, aborr- och mörtfiske. Fisket wid västra landet av Skälsjön brukas af Lydens stocknemän som giement. Älgled brukas jämte andra små wänner efter båfver, fougel och hare utom byssan". Man påpekar också att "Skälsjöns Åker är ej frostnämbd och tohl mycket emot frost".

I 1762 års jordebok finns angivet: Skattshemman med sju mål, inlöst till skatte enligt köpebrev 1762.

Näcksjön eller Nordansjö. Den förste åbon här synes ha varit Hindrik Persson men anges 1673 inget mältal jord för honom och hans hushåll om endast två personer. Huruvida denne Hindrik var den som tidigare nämnts i samband med Atervänningen (den först uppgivne husmannen) frångår ej. I början av 1680-talet, i samband med en undersökning om oskattlagda lägenheter, heter det om detta torp:

"endast en backstufva, som en finne vid Näcksjön
åbor, hvilken aldrig några utlager utgjort, ey
heiler skattlagd blifvit".

I tingsprotokollet sägs att den borde utrivas efter
skogsordningen.

Men redan 1683 ville Thomas Hindriksson taga högre skatt.
Men det tycks ha fortsatt på det gamla sättet dvs någon
upptagning i egentlig mening har ej skett. Ånno 1752
hette det:

"År 1752 refwat till methodisk skattläggning.
Skogen till detta torp är ej ännu från allmänningen
afwittrad. Skattlägges nu för 7 mål. Då hemmanet
består af swaga och frostnämda ågor, anhåller åbon,
att han måtte få njuta så mycket mera understöd af
skogen. Hjälpelig swedjeland. Djurfang: utom mård
eller björn, som undertiden, dock sällan kan fås,
fågel som vissa är och tider kan fångas. Mulbete
på höga åsar. Fiske uti Näcksjön m fl tjärnar. Ingen
lämplig jordmän för humlegård".

I 1762 års jordebok finns angivet: Näcksjön, ett hemman,
7/48-dels skatte, sju mål, inlöst till skatte enligt kö-
pebrev 1761. 1790 anges samma åbo och samma skattemål
men med följande marginalanteckning "Har förut kallats
Näcksjön men enligt K. Kollegii Brief 1789 förändrats
till Nordansjö".

Paljakkä. Antas vara en förhållandevis sen bosättning.
Möjligen en utpost till någon av övriga upptagningar i
trakten. Några gamla kartor finns ej. Inte heller på-
träffar man namnet i kamerala längder eller i jordböc-
kerna. De källor som ligger till grund för detta avsnitt

säger sig ej ha påträffat namnet förrän i en karta från
1853, och då som ett utbrynningsinstrument från Oxsjö
kronoallmänning i Liden om lägenheter och där anges:

Nordansjö	48 mål
Annersberg	16 mål (krononybygge)
Gussjöhjden	15 mål (kronobygge)
Paljakka	27 mål (kronoypygge)

Stensjön eller Kråktorpet som det senare kommit att
kallas. Den förste åbon här var finnen Olof Pålsson.
Han kom i slutet av 1640-talet från Lerlingen där han
tidigare haft ett torp. Varför han övergav detta är
okänt.

Pålsson förekom första gången i tiondelängden - kyrkans
beskattningsliggare - år 1654. Han ålades där att utge
en tunna och tolv kannor råg i skatt. Sannolikt krävdes
svedjebränning för att klara denna skatt.

År 1657 är torpet infört i jordeboken - en motsvarighet
till senare tids fastighetsregister - men nu med Pål
Olsson, Olof Olsson och Jöran Olsson som registrerade
ägare. Det antas att de var bröder. Den sistnämnde
benämndes husfinne.
Olof Olsson blev den som tog över torpstället. Han gifte
sig med en kvinna av Viksjösläkt och de fick två barn.
Torpet förmådde inte försörja sina invånare och 1674
återfanns samtliga döda. Det berättas att:

"Finnen och hans hustru och tvenne barn (begge
dumber) blefvo jtaf hungermörd döde. Sedan har
ingen brukat torpet, förutom en husfinne. Han upp-
tog dock ej bruket av torpet".

I 1681 års dombok betygas att torpet altsedan 1674 legat öde. I slutet av 1600-talet möter vi finnen Olof Olofsson-Kräka som registrerad ägare. Man tror att namnet Kräka kan härröra från en soldatsläkt.

Olof Olofsson - Kräka uppges ha gått till Stockholm för att skaffa äganderättshandlingar på torpet. Han sägs ha bebott torpet i närmare sex år innan det blev känt för Järkviessle bönder. Kyrkogången dvs tvängbesöken i kyrkan var betungande för dessa avsides boende nybyggare. Frånvaro utan laga förfall bestrafades. Det berättas att Olof Olofsson-Kräka en gång tvingades gå till prästen i Borgsjö för att skaffa intyg att han besökt kyrkan där. Intyget skulle sedan företrädes för prästen i Liden. Hans glömska eller tanklighet kostade alltså finnen en vandring dels till Borgsjö och dels till Liden.

År 1704 uppmättes och uppritades torpet av en lantmätare Spole. I jordboken 1706 uppges arealen till sex och en fjärdedels mål. Registrerad ägare är Olof Olofsson-Kräka.

Ur lantmätarens beskrivning (1704) kan vi läsa följande:

"Stensjöfinnen har godt tillfälle af annan gräswall som starrflorar på sin skog bärga hö och ängesborde förmelst skogens afrojdjande märklig förbättra. Mycket frostnämd åker, täl lytet. Nu, 1704, är årsgröden af köld förderfvad. Rykeligt och ymnigt beteland kring torpet. Nu icke synnerlig fälleskog. Piske med not och nät i Stensjön, nu sällan brukat. Djur fång idkas med älgled jämte andra små wänner efter fougel och hare, utom det med byssan församblas".

År 1726 blev kräktorpet till skatte inlöst av Järkviessle by. Det berättas att Olof Olofsson-Kräka samlade näver som han drog till Vike by och där bytte mot krut och

salt. I en forteckning över båtsmän från Liden (1700-talet) möter vi namnet Daniel Olofsson-Kräka från Stensjön. Enligt sägen skall han ha omkommit i det stora nordiska kriget i början av 1700-talet.

Quäcklingen. Det är inte helt klarlagt om ursprungligen finsk upptagning skett här. Klart är att finnar funnits här. Kyrkoboken (1731) talar om Erik Pålson Cajan. 1725 års tiondeängd talar om två åbor: Olof Mattson och Johan Johansson. I 1727 års jordbok finns Quwäcklingsjö uppfört som ett hemman med "ökeskatt" om 1/12 dels mantal dvs 4 mål. 1760 inlöses det som 1/8 dels mantal med 6 mål till skatte av Matts Johansson.

Merparten av de finska nybyggarna var arbetssamma och idoga. Deras insatser är värda all beundran. Men ofrånkomligt följde i deras spår mindre nogräknade och ambitiösa landsmän. Det var dessa som framförallt orsakade strider med allmogen, och med Kronan. Dessa strider var så allvarliga att två synnerligen hårdta beslut fattades:

1636 års plakat innebar att myndigheterna nu uppmärksammat de "lösa elementen". De ålades att upptaga ödeshemman och finna högtidlig lova, att bruka sina ställen i alla sina livsdagar och aldrig vika därifrån. Dessutom fingo de skaffaborgsmän som gick i god för att de skulle sköta sig. Beträffande de skattelagda finnarna skulle nu undersökas deras möjligheter att förkovra sig på sina nyupptagna hemman.

SILLRE SÄG

1647 års skogs- i denna, Sveriges första skogslag, sägs bland annat att torp som ej förmå göra skäl för minst ett fjärdedels hemman skall utskrivas. Om torp är upptagna utan nedsättningssbrev skall de avträdas och läggas åter till kronoallmänningen. Den speciella (§ 9) "finnparragrafen" är hård. Den säger bl a att om någon icke byggt och uppoddlat åt sig, eller om hans byggande är till skada för landet och bergshanteringen skall hans byggning eller torp rivas och avskaffas.

Som mest utgjorde finnarna i Liden cirka 15-20 procent av befolkningen (säväli nybyggarna som etablerade i odalyngen). Annärkingssvärta är de stora kreatursbesättningar som ofta fanns på de nyupptagna torpen. Medelpads äldsta boskapslängd är från 1621: I den finner man att en välbärgad finngård redovisar totalt 46 djur mot 34 för en välbärgad bonde. Den före redovisar två tunnor för åker och tre tunnor för svedje (räg) medan bonden redovisar 5 1/2 tunna resp 3 fjärdingar.

Förklaringen ligger framförallt i att foderbristen var nästan kronisk för odalbönderna. Det var ej tal om att på de merendels trånga åkeriapparna mellan älvdalen och berget odla kreatursfoder. Koraset dominerade heit. Det var vanligt att svälftöda kreaturen över vintern med löv, skav och annat så att de nødtorfigt kunde hålla sig på benen.

På sina håll hände till och med att när sommarbetet tröt fram i bygden sände man sina kreaturer på inackordering upp till finnskogarna mot en ringa ersättning per styck. På så sätt kunde finnarna också i motsats till odalbönderna få till stånd en behövlig uppgödning av sina jordägor.

Den första industrianiläggningen i Liden - Sillre såg - anlades vid "Sillre fors utlopp i Indalsälven". Där växte det upp ett litet samhälle för sig, djupt nere vid älven och helt avskild från annan bebyggelse.

Året var 1662 när Kronan gav skeppsöfjäntanten Dahlbom i uppdrag att anlägga några sågkvarnar där "16 à 18 alnars furuplankor kunde sägas". En av dessa blev Sillre såg.

Bakgrunden var att Kronan beslutat bygga örlogsflartyg i furu. Myndigheterna hade fått kännedom om att i Indalsälvens dalgång fanns lämpliga träd för detta. Ett skeppsvarv anlades vid Indalsälvens mynning (Skeppsholmen).

Behovet av grovt och kärnfristikt furuvirke ökade undan för undan och all produktion fann avsättning. Framtiden såg ljus ut för Sillre såg.

Vid sågen sågades 12 à 16 alnars timmerstockar i 2, 2,5 och 3 tums plankor. Stockar om 10 alnar blev 1,5 tums bräder medan 8 alnars stockar blev enklare bräder.

Kronobönderna fick ingen ersättning för det virke som höggs på deras ägor, medan där emot skattebönderna erhöll ersättning för "var stubbe". För framkörning av stockarna till sågen gjorde man upp om ersättning med bönderna.

Atskilligt av det virke som inte behövdes vid skeppsvarvet fraktades till Stockholm. Att sågen var en god

affär framgår av att amiralitetskollegiet tillskrev guvernören i Norrland och uppmanade denne se till att "icke tillåta det några sågvarnar af privat folk uppsättas, crones til prejudica".

Det första skeppet som lämnade varvet var lastdragaren Medelpad med tre märsar. Det löpte av stapeln 1668. Färdigt hade det 12 kanoner och 32 mans besättning. Det förlöckades på Gotlands norra kust 1670.

Ett antal prämar, mindre skepp och en fregatt (Nordstjernan) färdigställdes innan varvet upphörde 1679. Men låt oss återvända till 1663. Då skedde den första flottningen från Sillre såg till kusten. Det var en flotte med plank och bräder. I botten på flotten lades plank och utskottsbräder. Ovanpå prima virke. Allt i beständig ordning. Flotten surrades med vidjor och täcktes med sågsän till skydd mot sol och regn.

Två man med var sin långstyrra tog plats. En tram och en båtkill. Strömmen tog tag i flotten och den gled ut på älven mot lastageplatsen vid älvmynningen.

De två männen på flotten var de första "utågångarna" ett begrepp som skulle komma att förknippas med älven under drygt 250 år framåt.

I lön för resan nedtör älven hade männen några ören per tolft virke. För en tolft kravdes cirka 3,5 normalt sågtimmer, vilket gav både plank och bräder. När flotten nätt sitt mål återstod för männen att vandra de cirka 5 milen tillbaka till Sillre såg.

Varför lades sågen ner? Man var helt enkelt för tidigt ute med fartyg av furu. Uppfatningen att fartyg skulle byggas av ek var fast rotad och därför beslöts att furuskeppssyggeriet skulle upphöra.

Sägen återuppstod 1756 då den fick privilegier som finbladig såg. Den hade då övergått i privat ägo och var dimensionerad för 3000 tolftert plank och bräder per år. Den kom emellertid inte upp till mer än ca 1600 tolfter.

Svåra olyckor skulle drabba den återupplivade sågen. 1782 skedde den första. Kvarnåns vatten hade till följd av vätfloden svällt över sina bräddar. Sannolikt hade också dammen vid Brudsjön brustit. De väldiga vattenmassorna ryckte med sig inte bara stenar och träd utan också elva kvarnhus med dammbyggnader. Sillre finbladiga såg blev totalt förstörd.

Katastrofen - för en sådan var det - skildras som en jordbävning av stora mätt. Det synliga beviset för denna var den stenhög - Hammaren - som låg mitt i Sillreforsen innan kraftverken byggdes.

Efter denna katastrof engagerade sig ägarna i några mindre lyckade engagemang innan de åter beslutade sig för att återuppfölja Sillre såg. Själva byggnaderna stod Klara 1793 och sågen var i färdigt skick omkring 1795/96.

Då inträffade katastrofen med Ragundasjön. Man utgår från att den nyuppförda Sillre sågen spolades bort av vattenmassorna. För andra gången hade Sillre såghus totalförstörts.

Den återuppfördes emellertid än en gång och stod klar 1799 för att produktionsmässigt bli den ledande i Lidendalen. Under törra hälften av 1800-talet skedde en viss återkoppling till det ursprungliga skeppsbygget. Wifstawarf, bildat 1798, gjorde nämligen som varvs- och rederiföretag inköp av Sillre såg, något som föll sig naturligt då de båda företagen hade delvis samma ägare.

Sillre såg ingick i de så kallade Indalsverken, vars ägare var PF Heffner (ca 1825). Heffner räkade i ekonomiska svårigheter och sålde sina företag till Wifstawarf för 30.000 riksdaler banco. Indalsverken rymde följande:

* Andel i Järkvissle såg	50 rdr banko
* Boda såg, med åbyggnader	2.000 "
* Sillre såg, med åbyggnader	7.000 "
* Backebäcks såg, med åbyggnader	1.500 "
* Glimå såg, med åbyggnader	1.500 "
* Hemman i Sillre by	900 "
* Sunnås såg	400 "
* Indals 2:ne sågar, med åbyggnader	
* Merlo såg i Timrå socken	11.500 "
* Diverse inventarier	150 "
	5.000 "

Den sista sågen sattes upp 1842. Den höll 4 ramar varav 2 för sågning och 2 för kantning. I de första ramarna kunde man använda 12 och 13 sågblad och i de sistnämnda 6 och 8. Det handlade om grova dimensioner. Stockar på 15-30 tum rullades in på sågbänkarna. Efterhand blev dock dimensionerna av annat slag. Nådde inte stocken 12 tum i lilländan avskildes de och blev till sparrar vid lämpligt tillfälle i sågningen.

Under 1800-talets första del arbetade en sågstämma och sex sågdrängar vid sågen. Inspektören övervakade arbetet. Enligt vissa källor bodde som mest ett 65-tal människor vid Sillre såg. Här i intyns både vuxna och barn.

Framförallt under våt och högvatten, anställdes en hel del extra arbetskraft från byarna runt om. Förtjänsten var låg. På 1830-talet tjänade en sågdräng cirka 3 skilling i timmen (1 sk=2 öre) för dagsverk och 4 skilling då sågen var igång.

Anläggandet av större sågverk vid kusten, ångmaskinen, flottningen på Älvén mm var orsaker till att Sillre såg lades ner omkring 1870. En epok mer än 200 år var därmed tillända i Liden. Visserligen kom sågplatsen fortfarande att bli arbetsplats varje sommar. Virket från Paljaka, Nordansjö, Vallsjön, Oxsjön, Skälsjön med flera platser transporterades längs långa flottleder ner till sågplatsen. Där buntades timret i flotttar som med "utåtgångare" transporterades ner till kusten. Denna fastflottning, buntrörlötning, pågick ända till 1920. Därefter övergick man i princip till lösfloppning och sorterings vid kusten.

ETT AKADEMIKT LÄRDOMSPROV

I ett akademiskt lärdomspröv från 1716 - MEDELPAD - utfört av Inddalssonen Matthias Norddal finner vi några knapphändiga uppgifter om Liden:

Om älven
" . . . Härifrån hastar älven vidare i en rak fära men med snabbare lopp genom Lidens socken mellan klippor och berg . . . "

Om nyttan av sjöar/floдер
" . . . Här finns rikligt med lax . . . Författaren nämner blanck-laxar, gråa laxar, laxöringar (eller sidångs laxar). Fångsten sker dels med not kalllad " . . . Punshot eller rättare Pulls noot och Land noot dels-olika mer fasta anläggningar s k Laxkar och Laxtinor, i vilka de gå motströms".

Men Nordals lärdomspröv säger också en del om människorna. Deras villkor och förhållanden. Även om man inte kan frigo sig från känslan att han nog delvis skönmålade sitt landskap och sin bygd. Men det kan ändå vara intressant att lyfta fram några uppgifter.

- Om jordbruket och dess rika avkastning får vi veta att åkrarna sällan besöddes med råg. Man ansåg att den sög ut jorden. Däremot i den jord och aska som uppstod efter svedjade skogar skördade bönderna så att de också kunde säja att

andra håll. Årter, vete och havre ger inte mer än tör det egna behovet. Kornet dominerde. Ångarna var rika på bete och gav husdjuren god näring. Brist uppgavs föreligga på äpplen, päron, körsbär m.m.

- Rikedom på vilda bär. Smultron, blåbär, lingon, röda vinbär, hjortron, enbär och åkerbär. Invånarna blandade dessa bär med brännvin som "ögonblickligen får en härlig högröd färg".
- Om klimatet. En jämn och hälsosam luft. Vindarna fläktar hälsobringande och inga tarliga sådana förekomma. Vintern ger nästan ständig kyla och snö som ligger kvar långt. Detta medför att varken vinterslutet blir särskilt tvärt eller sommarvärmens anmärkningsvärt kraftig, vilket "snarast befördra människors hälsa och kroppsstyrka. Därför får också folket i denna trakt större kroppsängd och kroppsstyrka än vad fallet är i sydliga trakter".
- Vintern innebär också att bönderna med sina hästdragna slädar kan frakta hem "Swidierråg", hö m m som de skördat, lagt upp och täckt över på avsides platser.
- Att människor med ovanlig kroppsstorlek levat här ansågs finna klara bevis för. Inte mindre än 9-12 alnars gravlängd skulle tyda på detta.
- Om folketets seder. Klädesdräkt och levnadssätt sägs det "att invånarna äro av meddelängd, utrusta-

de med friska och härdade kroppar, att de äro hängivna i sitt arbete och aldrig dra sig undan någon möda. De ägna sig flitigt och strävamt åt sitt åkerbruk, sitt fiske och sin jakt. Dessutom äro de hedeliga, leva i god endräkt med varandra, äro dyg- diga och ärliga. Varken män eller kvinnor använder kläder gjorda av tyger som äro införda från andra länder. Kvinnorna tillverka överallt själva kläderna med stor flit av lin och ull. Bönderna nöja sig med enkel, billig och lättlagad mat utan kryd- dor. De som stå litet högre leva föga vid- lyftigare utan under helgerna eller då de ha gläster i sina hem".

EN SOCKENBESKRIVNING - ALLMÖGENS SYSSLOR

Dåvarande landshövdingen (Örnsköld) tycks under de kostar är han var i tjänst i länet ha utriättat åtskilligt. Han undervisade bönderna om effektivare odlingsmetoder och framjade odling av höstråg, lin och potatis. Han undervisade om dikning av frostlänta myrmarker och bekämpade det skogsödande svedjebruket. Han påskyndade storskiftesdelningen och avvittringsverket, d v s särskiljandet av kronans och enskild mark, för att kunna utvidga bygden, vilket förutsatte hemmansklyvning, torpbbebyggelse och anläggandet av nybyggen.

För att göra sig ytterligare underkunlig om situationen ute i länet tillskrev han sina kronofogdar och gav dem i uppdrag att via sina länsmän besvara ett antal frågor rörande varje socken. Speciellt ville han ha besked om lantärbetets karaktär och fördelning under året. Avsikten var att via dessa svar kunna gå vidare med planerade reformer.

Kronolänsman i Lidens socken vid denna tid var Abraham Halbom och hans svar till landshövdingen (31 mars 1764) återges här:

"Till aldra ödmjukaste följe af Högwällborne Herr Landshövdingens höga ordres i nästleden Februari månadt, hurur allmogen sysselsätter sig i Warje wecka, ähr föliande berättelser derom opgfiven och sандärdig befunnen, nembl.

1:o De 3 första weckorne i januari månadt användes merendeels til at göra trädärel och körrödkap, den 4:de weckan i berörde månadt, användes tillicka med den

första weckan i Februari månadt at anskaffa wed til den återslende tiden af winteren, som och at hacka granris til giöldslens öckande. Då begynnes med bräde kiörsel, för en del från egne sägar, samt en del från Liungå ságwerck. Sedan denne törrätning blifvit til ända bräcket, begynnes med biälckhygge och des framförande, som då räcker til medio April, då de andre 2:ne weckor i berörde månadt användes at tilskaffa gjärsel och stängsel, som och wed til badstufwan och til husets behof öfver sommaren.

2. Nämndeman Olof Olson i Åsen och des granne Olof Nilsson har til samman förskaffat sig triöskvagn af gутtit tackjern till sådens utträckande, Niils Olofs äncka i samma by har och anskaffat sig en på samma sätt.
3. Om waren i Maj opkiöres trädäckreren med plog, som kan påstå för en 12 mälls bonde iblandt 7 och iblant 8 dagar, i denne socken steenige och backachtige äckrars belägenhet, som då matte sedan kiöras med hafwa 3 gånger, til des han då finnes nödigt kiötas med ahl, hvor med han sedan om sommaren måste kiöras 4 gångor med ahl, och mellan hvor ahlning måtte kiöras med hafwa 2 gånger, och iblant 3 gånger, hwilcket alt matte sköttas under både slätter- och skördeandetiderne.
4. Säden skäres allienast med handskrära.
5. Lin och hamppa, som härtiis wuxit här i socknen, är upredt med bräck och handraga, men ingen watuhammars här här inrättadt;

Af föregående 3:ie punktten kan ses, hvad tid som ährfordes til trädäckrrens kiöring första gången med plog, den öfrige tiden af Maj månaden beräcknes til sädningstid och siätränsning och stängsel.

De 2:ne första weckorne i Juni användes til rödning och effter nödigt tilstænd med kassning, den 3:ie weckan i berörde månadt användes til skaf- och löftteck, då den 4:de weckan i berörde månadt med Juliij, och 2:ne weckor i Augusti användes til höbergning, samt hamppa och lins upbärgande. De 2:ne återstälnde weckor i Augusti, samt 2:ne första weckorne i September användes til sådens uppskiärande och inbergning. De andre 2:ne weckor i berörde månadt användes då sistana gången til trädäckrens kiöring, och när så medhinnes til någon löfteckt. De 2:ne första weckorne i October användes til rågens upbergning och til nyristningars uppdragande, i de andre 2:ne weckorne rännes dicken, samt af nyijo upptages. Utlij November ihopläggdes wed at löftteck och annan wed, samt hugges timber, när det så behöfves til husbygnadt. I December månadt intill juhl hemskaffes och hugges wed, som då skal räcka til den förr nämde tiden i Januari påföljande.

6:te Enär någon här sår råg, som wäl icke hitills mycket bruckats, sås på öppen äcker hälften emot korn. Qwinfolcks sysslor hafwer efter härstädes bruck hitiis förrättade blixtlit på röljande sät, nembl. Utlij Januari, Februari, Marti och April månader, emellan det de skött boskappen och matlagning i hushallen, och til hielpt med manfolcken trökska säden, när det behöfds, som förr sacht ähr; emellan desse sysslor spinnes til den wäfnadt som til slitning som i hvar hushåld nödig ähr. I Maj väffwes samma spådaadt, som och i början af Junni, tils andetiden infaller med löf- och skäftächting

samt slott- och skjördanderne, hvarmed de äro man-folcken behielpelig, samt med lin och hamppans upbärgande. Sedan idcka de löftecht, tills lin och hampa blifwer wattnadt, då de ständigt arbetar på des opredande, tils det blifwär ändat; då de åtter begynet at spinna af dessे sortter som och af uhll, emellan det de förrätter de syslor, som förut anfört ähr.

SÄLUNDA WARA UPGIFWIT OCH AF MIG NOGSAKT BEKANT, AT SÄLUNDA MED SYSLORNE I DENNE SOCKEN HITTILS WARÄ FÖRELUPPIT, INTYGES LIDEN D. 31 Marti 1764.

Abr. Halbom

Kronoländsman i Lidens s:n

LIDEN

I Abraham Hülpers bok "Samlingar till en beskrivning över Norrland - första samlingen om Medelpad (1771)" möter vi en mer utförlig beskrivning av Lidens och där tår vi veta att:

- Arean är 137.400 tunnland
- Socknen mäter 2 1/2 mil i nordväst till Jämtland rå och innehåller måst lika bredd till Angermanlands skillnad i nordost. Att socknen sannolikt fått sitt namn av Alvens Lid eller Led. Men han påpekar att Lid i det gamla språket står också för bergig ort.
- Socknen redovisar i jordboken 127 crono samt 175 skattemantal (tillsammans med Holm).
- Dessa bebos av 81 bönder med 48 torpare och nybygare vilka utgöra fyra båtsmans rotar.
- Här finns en kyrka av sten byggd i början av 1500-talet vars komminister var fjärde helgdag för-rättar gudstjänst också i Holm.
- Vi får veta att Åkerbruket ännu är svagt beroende på åkarnas branta läge längs älvdalen och på mager jordmän. Det ärliga utsädet anges till lls tunnor. En annan orsak till det svaga Åkerbruket sägs vara "Laxfisket som ortsborna - med liten vinnning - med stort intresse ägnar sig åt sägs ha märkeligen hind-

- rat åkers uppoddling, hållst samma näringar, enuru föga lönande, blivit mer värdade". Detta, som fattaren säger, enligt utsago från kännares av orten.
- Adalen är mycket träng varför ängarna hemmaväld icke kan utvidgas. I goda år bärgas 82 hårdvalls- och 119 ängshö samt 6 gilling myrhö. Detta skulle räcka över stallningstiden till 87 hästar, 115 kor, 178 ungnot, 330 får och 290 getter utom 70 svin.
- Blanklaxfisket är inte som förr. Allt fler nottag nerom Liden hindrar laxens uppgång. Kronans årliga ränta för laxfisket i Medelpads båda alvar vid 1690-talet uppgick till 51 tunnor 3 lisspund men 1748 endast till 28 tunnor 11 och ett halvt lisspund. Bland sjöar nämns Skjäll-, Näck-, Ox- och Gussjön varuti är gott fiske.
- Finbladig såg med två ramar finns i Sillre. Där kan sägas 1600 tolfter bröder per år.
- Malm har ännu inte hittats däremot har en mineralbrunn blivit upptagen i Åsen.
- I Järkvissle anlades en skans på 1670-talet under kriget med Danmark av dåvarande borgmästaren Joh. Ålander i Sundsvall. Han sägs också under ett halvt år ha varit "Capitaine och kommenderat där ..." .
- När kronoallmänningarna fastlades är 1730 tillfördes den mest bördiga marken närmast älven byskogen. Härigenom fick Boda by "så rymligt och fruktbart utrymme att 14 personer anmälde sig till upptagning av nya hemman" men, fortsätter författaren, "hava deruti fätt avslag såvida denna mark är skatte och andra hemman förut tillhörig".

- Om skogen sägs att utöver de vanliga Furu, Gran, Björk m fl finns på vissa ställen Lönn, Lind och Hassel. Frukträd fättas. På vissa ställen finns små kryddgårdar. Tall och Furu finns tätta och friska på ler-moar, men korta, krokiga och håliga på myrar. Man utrörar deras täthet genom ljudet när man slår på dem. När de åstundas till klyvning undesöks deras täthet genom att hugga ur och granska ett litet spän. Ett annat Gott tecken är att kvistarna stå raka ut från stammen. Utan dylika försök fällles ofta mycket skog i otid, heter det.
- Honung av vilda bin eller skogsbin omnämns. Sådan sötsma sägs samlas och kan uppmarkas i synnerhet vid torra furor där tjock bark eller flath-spän nedfallit.
- På Jämtlandsvägen är skjutsombyte i Flygge och Boda.
- Om grävningen vid Ragunda socken fortsättes vid älven, till vattnets ledande söder om forsens, kommer sockenborna att ha stor fördel därav.
- Om byggnader och bostadsvanor sägs "... gården är i allmänhet väl bebyggda, de angelägnare hus och boningsrum med näfvertak, utanpå försedde med plankor. Merendels är indeningen sådan att till wänster i förstugan är gäststugan, till höger först ett hvardagsrum eller barstuga och sedan det inom en kläd-kammare. Midt för förstudörren är en mindre kammare, der förlädrar på äldern njuta något wist stöd".
- Västerbottens hövdingedöme omfattar Medelpad, Ångermanland och Jämtland. Jämtlands vapen är två strömmar, vardera med en sinnmände lax i himmelsblått

fält och skölden beträckt med en grevskapskrona. Landskapet innefattar en Härads Lagssagu med ett föderi, och sju tingstag och lika många pastorat. Det består, utom av Sundsvalls stad, av 18 kyrkessocknar fördelade på södra och norra prostieret.

Om man ser till den skattelängd som upprättades 1769 d v s åren före Hülpers beskrivning finner man där andra siffror vad gäller antal invånader. Skattelängden redovisar 545 medan som vi sett Hülpers redovisar 129 (81 bönder och 48 torpare). Uppgifterna om antal djur därmed stämmer exakt överens. Förklaringen ligger i att Hülpers redovisar enbart de crono- och skatthemman som fanns registrerade.

JORDBRUKET

var den huvudsakliga näringen långt in i 1800-talet. Åven om skogen undan för undan ökade i betydelse så hade merparten av de som började arbeta där ett hemman eller torp som svarade för den grundläggande försörjningen. Skogsarbetet var ju till sin karaktär ett såsongarbete.

En bild av det tidiga 1800-talets jordbruk får vi ur följande rapport till Medelpads fögderi:

"Allmänt trädas den ena hälften av åkern, då den andra hälften besås, stundom dock i vissa trakter besås endast en tredjedel. under det de övriga två tredjedelarna ärö i träde. Likväl brukta icke torpare och nybyggare någon trädessjörd. Vartill deras ringa åkerareal icke lämnar tillfälle. Korn och havresåd utnyttjas huvudsakligen, närmast råg, men vete, ärter och vicker planteras till ringa betydenhet, varemot potatis åsom här i orten ganska lönande odlas med drift och omtanke. Lin, hampa och humle odias till husbehov och föryttras även i goda år något av förstnämnda växt."

Hur det såg ut i byarna vid denna tid kan vi se i avsnittet "Jorden" ur en samtida beskrivning.

LÄNDSBYGDENS HUS

En något annorlunda syn på Medelpads landsbygd och dess hus möter oss i följande beskrivning av lantmätaren Daniel Åslund (Helmer Osslunds far) där han beskriver mitten av 1800-talet sälunda:

"Boningshusen uppföras visserligen med pomp och ståt, merandels i två våningar höga men utan symmetri i planen och noggrannhet i uttörandet. De stora ljusa rummen i nedre våningen prydes väl med glacerade kakelugnar och franska tapeter. Men himlen bevarer oss från att därefter bedöma deras trefnad och behaglighet: Det syns bäst när blåsvädret spanner tapeterna som svällande segel och det kännes därjämte från väggar och golv, när termometerna inom fönstret visar samma grad som derutanför. Hvad den öfvre våningen vidkommer, får den i de flesta fall sita oinredd i mansåldrar. Sommartiden bebodd af slavlor och tjänstefolk, vintertidens af snödrivor.

Uthusen är sporadiskt strödda kring huvudbyggnaden liksom på måra, utan eftertanke och plan, hvadan, om eld utbryter i ett hus, de andra på den gården svärligen kunna räddas. Detta förhållande, som, med några vackra undantag, karakteriseras byggnadssättet på Medelpads landsbygd, borde längessedan ha framkallat en nägorlunda tidsenlig föroddning härutinnan. Ty utom det väldiga i detta sätt att hopytttra gårdarna i större byalag, får smaken och blicken för det prägliga af denne osed högst gemena örtillar. Allt detta oaktaadt och der husen är röd-

färgade och inbäddade i barr- och löfdungar, taga de sig likvälf icke illa ut. Det blir ett pikant virrvarr i rött och grönt och kommer en att erinra sig den gamle bilden af ett fat kräftor med dill emellan. Men der husen är askgrå i Klunga - buu."

Bondens lilla parstuga, sådan Hülpers beskrev den 75 årtidigare, hade lämnat plats åt byggnader vars pampiga yttre svarade mot de krav som följe med de stigande konjunkturerna. Att uppföra dessa hus med så ständmässigt yttere blev möjligt tack vare att skogarna undanför undan ökade i värde.

KONFLIKT MELLAN JORD- OCH SKOGSBRUK

bonden tillhanda. Ett betydligt kvantum bjälkar och sparrar samt sägthimmer avverkas här årligen. De två förstnämnda sorterna avsättas åt handlande i Sundsvall eller andra i närheten boende skräppatroner.

Sägtimret däremot har stark efterfrågan inom socknen vid härvarande sågverk. Om denna näring har socknen visserligen en betydlig årlig inkomst, men så svärtigt det än läter, visar dock erfarenheten att vid årets slut är denna summa och mera till gånget ur allmogens fickor. Jordens får på många sätt lida vanvård genom denna skogsmani, ty alltför många dagsverken borttages från hennes ändamålsenliga vård och från gödselatbetena, var till kommer den omständigheten, när växterna skall bördja, är hästarna utsläpade och uttorda, vadan de ej förmå ägna jorden de kraftter, hon billigen borde ha påräknat."

Den nya tiden var inte enbart av godo. Jordbruket kom i kläm. Skogsbruket gav många arbetstillfällen. Det blev allt svårare för bönderna att få tag i arbetskraft. Lönerna - även om de med dagens mått var minst sagt blyggranna - steg i höjden. Lantmätaren i Liden beskrev förhållandena sjuunda i en rapport från 1860:

"Priset å dagsverken har på senare tid betydligt steget, till följd av den mycket efterfrågan, som arbetaren här har säkert att vänta. För närvarande fordrar en Karl med kost på stället 2 riksdaler under vår- och sommartid, 1 riksdaler hösttiden och 75 öre under vintertid. Kvinnan under enahanda förhållanden och tider njuter 1 riksdaler, 50 öre och 37 öre."

Flötningssarbetarna på älven samt arbetet vid här belägna Boda, Oxsjö, Sillre, Glimå och Backabäcks finbladiga sågverk kräva stora arbetskrafter och borttaga många dagsverken från jordbruket under den dyrbartaste tiden och verka dymdelest ganska illa för jordbrukets framtid och jordbrukskarens ekonomi.

En annan angelägenhet för lantmannen, och vilken härflyter från samma källa, är ungdomens obenägenhet att antaga årstjänst. Så länge de höga dagsverkspriserna står och arbetare är eftersökta, anser tjänaren det för sig förnämligare vara sin egen husbonde, eftersom erfarenheten visar, att mera välsignelse och behållning blir deras vinst, som årligen går

KONTRAKT PÅ AVVERKNINGSRÄTT

inom följande märken, neml. i trän Löjtnants-slättbacken och vidare till Bostatjernens samt derifrån i rät linea, 880 alnar västerut ifrån knäet och punkten i samma linje vid Rismyrsten, utgörande circa 1100 Tunnelands vidd, att, under 50 års tid ifrån denna dag räknad, fritt och obehindrat få nerhuggas och begagnas samt efter egen tri vilja disponeras, emot villkor att derföre Ettusende Riksdaler Banco, hvarev hälften nu är contant betald och varder härmad qvittrad, och den återstående hälften eller 500 rd samma mynt bör till mig utgifvas den 1a October nästa år 1852, samt skyldighet att ansvara och efter mätsmannas ordom ersätta all den skada, som genom skogens huggning, försling och flottning, äfvensom genom dammbyggnader och vatten-dämning kan åstadkommas å mina hätinom varande eller nära derintill belägna slätsbelägenheter; hvaremot köparen äger fritt och obehindradt begagna alla å min skogsmark befintliga vatten och vattendrag med dertillhörande stränder till anläggande af damm- och andra byggnader för skogseffekternas försling, uppläggande och förvarande, och att till sin framtid säkerhet för detta köps bestånd söka sig laga inteckning uti mitt härstädes ägande skattehemman. All i skogstrakten befintlig löfskog förbehåller jag mig att begagna samt att njuta laglig förmånsrätt för återstående köpeskilling uti den försåda skogen

Undertecknat den 13 Sept 1851

"Till Herr Grosshandlaren F. Bünsow i Sundsvall eller dess rättsinnehavare uppläter och försäjer jag mig tillhörig skog Stenberget, Stor-brännan och Rismyrbrännan eller den som är belägen östanfört och på mitt skogskefte befintligt

Under avsnittet "Skogen" behandlas i och för sig också detta. Men då Liden och skogarna är oskiljaktiga känns det rätt att redan här beröra ovanstående.

Bolagen förvärvade avverningsrätt långt innan de började köpa skogshemman. De erhöll på så sätt rätten att under viss tid - till en början 50 år - avverka all skog eller del därav. Driftiga skogsuppköpare drog runt i bygderna. Man talade om summor som måtte ha tett sig oerhörda för bonden, för vilken skogen inte hade nämnvärt värde. Ved, husbehovsvirke och kanske framför allt mulbete, det var allt den gav honom. Bonderna hade inte mycket att sätta emot när uppköparen lätt "munlädret" gå, kanske understruket av en stinn plimbok.

Ett avverkningskontrakt återges här. I det figureras den i trävaruhistorien välbekante grosshandlaren F. Bünsow i Sundsvall. Det bör uppmärksammas att några minimidimensioner inte förekommer. Bonden ifråga - eller snarare hans barn - hade att se fram mot ett 1100 tunnland stort kalhygge mot för all del "Ettusende Riksdaler Banco":

KUNSKAPER FÖR MINDRE JORDBRUKARE

Hur bedömdes en arbetsprestation i gängna tider i en socken som Liden? Det kan illustreras med följande exempel:

Jonas Alströmers "Jordbrukslära, hufudsakligen afsedd för mindre jordbrukslära" var en bok som fanns i flera hem i slutet av 1800-talet.

I den kunde den vettgirige skaffa sig insikter om jordbruksbeständsdelarne, gödningsämnen, vattnets afledning, åkerjordens bearbetning och om de därvid använda redskapen och mycket annat.

I ett avsnitt behandlas beting, d.v.s en typ av ackord. Alströmer framhåller att den anställde genom att arbeta på beting kunde vinna större frihet och förtjänst. Han varnade dock för beting i samband med vissa arbeten t.ex där dragare användes:

"Dessa kunde komma' att öfveransträngas för att bereda arbetaren fördelen af en kortare arbets-tid. Hvad som med ett par dragare kan på viss tid medhinnas är nämligen beroende af så många olika omständigheter, att arbetaren vanligen saknar tillräcklig omdömesförmåga för att kunna berikna dem, och sällan torde han vara så mår om husbondens bästa, att han i strid med sin egen fördel skonar dragarna."

Sedan övergår Alströmer till att "angifva hur mycket af hvarje sättadt arbete en Karl anses kunna medhinnas på dagen . . .".

Skogs- och timmerarbeten

"Såsom beting lemnas till en arbetare att på en vinter-dag hugga 12 st timmer af 6-8 m längd och 20-25 cm i topp, 8 sägstockar, skalade (16 st oskalade) af 6 m längd och 30 cm i topp.

Om de hålla endast 4-5 m i längd och 25 cm i topp, medhinnas 12 st. Af klenare virke huggas 30 à 40 st om dagen.

En Karl huggar i realnars fann ved af stubben och 1 trealnars fann, om träden är fallida, 75 par enstör, 100 par granstör och 100 humlestänger.

Af grankvist, tre gånger omvinden och snedd götas 300 st hank per dag.

En Karl huggar och klyver 80-100 gärdsel, och 3 man böra på en vårdag uppsätta 175 m gärdsgård med 89 cm mellan störarna och 3 hank på hvart par.

I sammanhang nämna vi, att 4 man böra lägga 10,8 m stengärdsgård på dagen, om stenen är framkört till platsen.

LIVET I BYARNA

Boda och Västanå

Vissa studier har gjorts av ett arbetear i Boda och Västanå. Dessa studier har gällt fisket och dess plats i arbetslivet, men ger en bild av arbetstörhållandena mera generellt från mitten av 1800-talet och några 100 år fram i tiden. Denna bild kan anses representativ för de flesta byarna i Lidens socken. Först något om de båda byarna.

Boda anses vara en by av relativt sent datum även om platten redan 1273 omtalas som "Fiskabua". Forskarna menar att detta är ett tecken på att någon års läng bo-sättning icke förekom vid denna tidpunkt. Från medeltid talas om kapell och härbärge i Boda. Det så kallade "Öffuerstefiskiet" uppströms Boda, nära Jämlandsgränsen., omnämns första gången 1528.

Fast bosättning är känd sedan 1543. Då upptogs i årliga räntan "Oloff Persson 54 måll åker". Efter 1556 års mantalslängd hävdas att det sannolikt fanns fyra bönder i byn. I jordboken 1576 nämns Boda som laxnotvarp vid sidan om Järkvissle. Överdacke. Bodacke m fl.

Västanå syns ursprungligen ha ingått i Boda kronoallmänning. Nybyggare slog sig ibland ner på byarnas utjordar och fåbodar. Skälet var otta befolkningstillväxten. Då dessa nybyggen inte hade någon direkt kontakt med äldre jordbruksfastighet hade de inte samma stöd i äldre sedvanerätt som äldre nybildningar. Inte sällan uppstod konflikter som ett resultat av detta. Så ock när det gällde Västanå och Boda.

1750 klagade två nybyggare i Västanå över att tre bönder från Boda tagit deras utlagda nät. Fisket tillhörde byamän från Boda som också taxerade för detta. Västanå saknade direkt kontakt med älven och hade således ingen vattenrätt. 1754 kom nybyggarna igen och ville nu veta om de icke ägde någon rätt till laxfiske i "Kronor älven" som de uttryckte det. Nybyggarna tillerkändes så smäningom fiskerätt och blev Västanå by. Vid katastrofen 1796 (Vild-Hussen) räknade byn fyra bönder. Först 1906 fick Västanå en sammanhängande skogsallmänning som gick ner till älven - genom Bodas marker - och fick man nu sin efterlängtade strandrätt.

Det sägs att kontakterna mellan byarna länge var mindre god. Anledningen skulle ha varit bristen om fisket. Även om ett och annat "frieri" av ungdomar skedde över älven har man konstaterat att när det gällde giftermål var "gränserna" stängda, i vart fall till en början. Giftermålen i Boda och Västanå ägde under perioden 1862-1885 till 2/3 rum mellan män och kvinnor från samma by. Under den följande 25-årsperioden däremot flyttade fyra män och fyra kvinnor från Västanå till Boda i samband med giftermål.

Skogen har haft en framträdande plats i dessa byar liksom i socknen i övrigt.

Stora delar av skogsmarken kring Boda såldes på 1800-talet. Jordbruket fick hård konkurrens om arbetskraften. Avverkning, flottning, kolning etc drog till sig arbetskraft. Här fanns "lättförtjänta" pengar för dem som var vana att arbeta.

Till en början kunde detta ske utan att arbetet på hemgårdarna, jordbruken, minska nämnvärt. Kvinnorna axlade en större del av det tyngre arbetet hemmavid.

Kvinnohänen skulle egentligen vara värdar ett eget kapitel eller snarare en bok om sina enorma arbetsinsatser under denna tid. Hem, kreatur, inte sällan en stor barnskata, lagning av kläder, sömnad, vävning, utrusta männen för deras veckovisa bortovan i skogarna ... Litet kan göras lång. Utan dessa kvinnor hade aldrig något jordbruk kunnat fungera.

De viktigaste arbetena över året kunde se ut enligt följande listning:

Månad	Boskaps-skössel,	Akerbruk	Jakt	Fiske	Skogs-bruk	Red-skaps-under-håll
-------	------------------	----------	------	-------	------------	----------------------

Januari	1.					
Februari						
Mars						
April	3.					
Maj	5.					
Juni	+					
Juli	4.					
Augusti	2.	6.				
September		7.				
Oktober		8.	9.			
November					15.	
December					14.	

Anmärkningar

1. Foderkörsning
2. Påbodsvistelse
3. Ångsröjning
4. Slätter
5. Vårbruk
6. Skörd
7. Potatisupptagning
8. Plöjning
9. Tröskning
10. Jakt skogsfälget
11. Insjöfiske
12. Laxnot
13. Siktiske
14. Huggning-körning
15. Kolning
16. Flötning
17. Notbindn

Att det var ett hårt liv står klart. Man behöver bara se till dragningen av laxnot och siktisket som pågick samtidigt med andra viktiga sysslor på gården. Eftersom fisket regelmässigt skedde på kvällar och nätter ansågs det ändå inte inkräkta på övriga sysslor. Det skedde så att säga på "fridid".

Det har också spekulerats över huruvida slätter- och fisketider kan ha inverkat på festlivet, och då framförallt på bröllopen. Man tycks helt enkelt inte haft tid att gifta sig. En undersökning av vigslarna i Boda och Västanå stöder antagandet. Juni, oktober, november och december är de viktigaste bröllopsminaderna under 1861 och där efter 100 år framåt dock mer markérat under de första 50 åren. Jämtöreiser med några andra orter - där laxfiske ej förekommit - styrker ytterligare tanken att laxfisket var en så viktig del i människornas liv och vardag att andra - inte mindre viktiga ting kan man tycka - fick vänta.

1900- TALET BÖRJAN

Bland fasta industrier kan nämnas Oxsjö såg. Bodacke tegelbruk. Sillre såg. Åsens träförädlingsbolag och anläggningarna vid Glimåns. Poststationer fanns i Liden (Byn), Lidensboda och Sillre. De förstnämnda hade både telegraf- och telefonstation. I Sillre fanns telefonstation.

För undervisningen var det väl sörjt. Skollärarna H Näsström Boda och O Wiklund Byn hade till sin hjälp lärarinnor i flera byar: A Andersson Åsen, M Edström Boda, B Eriksson Sillre, E Granström Järkvistle, O Olofsson Västanå, I Rundqvist Byn och A Skoglund Klärke.

Kyrkoherde var L Hoflin Prästbolet och provinsialläkare O Tirén Byn.

Avsnittet Det gamla Liden inleddes med "Lag och rätt på 1500-talet". Där fick vi bland annat möta "tolvmän från Liden. Vi fick veta deras namn och varifran vilka byar de kom.

Det känns naturligt att avsluta avsnittet på liknande sätt alltså att låta några männskor från tiden strax efter sekelskiftet framträda med sina namn. Vilka hade förtroendeuppdrag av olika slag i socknen? Vilka handlande, hantverkare, läkare m.fl. fanns? Uppgifter av detta slag der oss ytterligare en bild - eller sida - av det gamla Liden. Ett Liden dock, som nu gått in i en nyare tid. Som mött den framväxande industrialsmisen.

1907 hade Liden totalt 2.725 invånare. Det stora flertalet av dessa hade sin utkomst av jord eller skog. Träindustrins expansion stimulerade också socknens utveckling. Flera arbetstillfällen skapades och servicen inom olika området förbättrades.

Bönderna dominerade stort vad gällde olika förtroende-uppdrag i socknen. Av totalt 34 olika uppdrag, besatte bönderna inte mindre än 24.

Följande tabell visar vilka förtroendeuppdrag det gällde, vem som utsetts och varifran han - någon hon var - inte aktuellt vid denna tid - kom.

Ordf. Kom. stämmman	O Wiklund	Byn
Ordf. Kom. nämnden	L Aströmsson	Märrgård
Ordf. i fattigvårdsstyrelsen	L Aströmsson	Märrgård
Ordf. i brandstodshämden	O Wiklund	Byn
Nämndeman	E Eriksson	Kväcklingen
	NO Höglund	Järkvistle
	ND Mellin	Märrgård
	GT Smith	Sillre
	J Wählén	Västand
Pjärdingsmän	A Sellén	Sillre
	PJ Åslin	Byn

Stämningsemän	PA Blomqvist	Sillre	Handlande	NK Backlund	Boda
E Eriksson	Kväcklingen			OJ Edholm	Boda
J Jonsson	Västana			PP Pettersson	Boda
O Mellberg	Österflygge			A Söder	Boda (fören)
ND Mellin	Märrgård			A Lindholm	Bodacke
E Modin	Prästbolet			Föreningen	Byn
LE Olsson	Uneåsen			O Lindberg	Byn
A Sellén	Sillre			LP Backlund	Järkvistle
O Amansson	Åsen			M Åström	Märrgård
L Åströmsson	Märrgård			O Nilsson	Prästbolet
Godemän vid lantmäteritör- rättningar	PG Hassel	Åsen		JP Henriksson	Sillre
	NO Höglund	Järkvistle		LA Olsson	Sillre
	A Lindh	Boda		J Sillerström	Sillre
	O Mellin	Märrgård		JO Uhlin	Uneåsen
	K Modin	Boda		NP Backlund	Västana
	EP Nilsson	Åsen		LG Nyberg	Åsen
	O Åslund	Österflygge		NE Karlsson	Boda
Godemän för tillsyn av för- myndarskap	ND Mellin	Märrgård		EK Jansson	Märrgård
Kyrkovärdar	O Mellin	Märrgård		H Westman	Boda
(Barnmotska)	O Wiklund	Byn		PA Modin	Byn
Anna Höglund	Klärke			E Oldberg	Byn (tingsh.)
Kyrkovaktare	SP Lindh	Prästbolet		PP Tengvall	Sillre
I länskalendern för år 1907 kan inhämtas upplysningar om den närservice som bjöds vid denna tidpunkt.				JA Danielsson	Byn
Stenabetare	J Söderkvist	Backen		OldbergOlsson	Byn
Skröddare	KJ Westberg	Backen		AM Pettersson	Byn
	O Lind	Bodacke		V Melin	Märrgård
	S Lundgren	Klärke		CK Strömsbeck	Byn
	A Skoglund	Klärke		AH Törnqvist	BYN
	A Odhner	Märrgård		E Säll	Dacke
	PA Blomqvist	Sillre		LV Thun	Dacke
	A Sellén	Sillre		A Karlberg	Nilsböle
				HT Rudin	Järkvistle
				J Åström	Märrgård
				FA Hagström	Prästbolet
				E Lindh	Prästbolet
				J Edman	Åsen
				NJ Uhlin	Åsen

Det kan synas märkt att inte flera hantverkare av typen snickare/timmerman fanns. Allt byggdes av trä. Ladot, uthus, ladugårdar, stall, mangårdsbyggnader mm. mm. Och byggnaderna kunde var många på en bondgård. Förklaringen är naturligtvis att de allra flesta hade kunskaper om dessa ting. De hade sen barnsben lärt sig hantera såg och yxa.

Om vi stannar till ett ögonblick vid själva Byns sockens centralpunkt - kan vi notera ytterligare några intressanta uppgifter för åren efter 1907:

Bank

Apotek

Färgeri

Bageri

Skomakare

Byggmästare

Stikkeska

Blankstrykerkska

A Hjert

E Söderkvist

Tjärbrännare

P Stadin

Längre upp mellan "stenbron" och Väckesjön fanns en ålkista och strax ute om byväckens utlopp från sjön låg nähuset. Man fiskade fin silt i sjön.

Nyckelhetslogen var livaktig, inte bara i avseende på nyckelhetssträmjandet. Här lärde sig mången mötesteknik och att framträda. Basaret, teater och tester hörde till inslagen. Kata Dahlström kom på besök och framträdde. Ångbåten och ångbåtsstationen nere vid älven var givna mötesplatser. Framförallt barnen gick ibland ner till Flygge, för att därifrån åka ångbåt upp till Liden. Sägverksbolagen representerades av någon faktor, som naturligtvis tillhörde byns toppar. Baptisterna stärkte sin ställning.

J Aström

Huss

A Nilsson (Tårgår-Arvid)

Philgren

J Lif (Erskas-Johan)

Hellberg

Landén

K Jonsson (Åsen)

S Åström

A Hjert

E Söderkvist

P Stadin

Denna tid är nog den mest händelserika, hitintills, i socknens historia. En tid som skulle förtjäna mer i detalj att återges. Men det brådskar! Våra kunskapares led-generation före oss - tunnas ut allt mer.

Byväckens utnyttjades flitigt. Provinzialläkare Tirén hade anlagt bad/dusch vid "Nuckles jala". Nedanför Uhllins vid det så kallade "fället" fanns ett badhus och där K Dacklin var sista "baderska". Garveriet och färgeriet låg i närheten av varandra, ungefärlig vid gamla brandstationen. Ovanför gamla posten (Solléns) hade bybönderna en spåphyvel. Längre upp fanns två kvartnar, ägda av "Byarna repetitive Mårsgårdarna".

ÅLVEN

Den senaste inlandsisen antas ha upphört omkring år 7000 f Kr. Mellan den västra iskanten och fjället hade bildats en stor issjö, den Centraljämtska issjön. En bristning i ismassorna skulle ha fått till följd att issjön hastigt avtappades på sitt vatten. Avtappningen skedde genom Indalsälvens dalgång. Väldiga massor av mor och mjäla följde med liksom också avlagringar från Jämtlands kalkhaltiga berggrund.

Detta skulle vara förklaringen till den frödiga flora av kalkiskande växter som finns. Brunkulla och nordisk stormhatt är exempel, quckusken inte att förglömma.

Enbart genom Liden upptäcktes Indalsälvens dalgång flera års tid sedan. Man talar om sluttningsslundskap - spridda partier mellan Liden och länsgränsen - terrasslandskap - i framför allt Sunnäs och Bodacke - samt Niporna - som utgör dalgångens mest karakteristiska inslag.

Växtvärlden är rik och skiftande. Berggrund, lösa avlägringar, klimat, ljus och vatten påverkar positivt. De skyddande bergen på älvens nordöstra sida magasinerar solvärmens som i sin tur avges under dyrnets kallare del. Växtperioden förslängs. Nedanför bergstupen finns en rasmark av block och stenar som i stort sett är steril. Härigenom hindras skuggande skog från att sätta rot och de solälskande växter som finns i anslutning till själva stupen kan utvecklas. Geträms, backglim, löv-

binda med flera är typiska för dessa så kallade sydväxtberg. De hyser också så kallade reliker, d v s arter som hälit sig kvar sedan omkring 4000 år f Kr. Hit hör alm, lind, lönn och hassel som egentligen tillhör det sydsvenska lövskogsområdet.

Bäckravineerna är en annan anledning till växtvärldens bredd. Deras branta sidor och yppiga vegetation liksom en god vattentillförsning är förklaringen till att ett hundratal växtarter kan finnas i en och samma ravin. Stormhatt, älggräs och strutbräken kan nämnas. Skogskantens blåsippor och nipsluttningarnas mattor av lilejekonvaljer kan inte förbigås när man berör Lidens växtvärld.

År 1519 beskrev Olaus Magni i sin historia om de nordiska folken en älvs som man antar vara Indalsälven på följande sätt:

"Den kommer från fjällens högsta toppar, pressas mellan klipporna utför branta sluttningar och störtar ner i dalarnas djup med väldigt dån. Mellan bergiga stränder behåller den överallt sitt forsande, snabba lopp, varför man längs hela flodbredden kan läkta virvlande vägor och vitt skum."

Indalsälven rinner upp vid fjällkedjan och flyter genom Jämtland och Medelpad. Den mynnar ut i Bottenviken. Älven är 430 km lång och flodområdets storlek är 26.740 km². Vilket betyder att Indalsälven är landets femte vattendrag i storleksordning. Den har två källarmar: Järvströmmen och Enaälven-Åreälven.

"Genom Liden följer älven en markerad, djupt nedskuren dalgång mestadels 1,5-2 km bred. På ömse sidor omges den av ett bergigt högland med höjder upp till 400 meter. Det består av blockrika moränmarker med myrar, mossar och sjöar. Berggrundens består av lepít mängenstädes genombränta pegmatit" - kan man läsa i boken Indalsälven: en Kraftkälla.

I Ärtusenden har älven legat där. Med sina strömmar och edor. Sitt mörka vatten speglade de branta nipporna och bergen. En slumrande gigantisk resurs som bara väntade på att tas i anspråk. En socknens livsnerv som på sin mäktiga rygg burit farkoster med fångstmän, pilgrimer, handelsmän, flottare och turister.

Den nya tiden - med industrialiseringen - började inse älvens betydelse som transportled och Kraftkälla.

FLOTTNINGEN

Genom freden i Brömsebro (1645) hade Jämtland blivit svenska. Nu gällde att införliva landskapet med landet i övrigt. Att man därför kom att intressera sig för Indalsälven var naturligt. Vattenvägarna var mer och lättare framkomliga än dätidens vägar. Redan 1646 fär Nicodemus Tessin d.ä. i uppdrag av Axel Oxenstierna att utreda möjligheterna för en vattenförbindelse med Jämtland via Indalsälven.

Ett program utarbetades men det hela stannade vid detta,

på sommaren 1663 skedde den första direkta flottningen. En flotte med plank och bräder lämnade då sägen i Sillre för färd ner till kusten.

I botten på flotten lades plank och utskottsbräder. Ovanpå prima varor. Allt i beständigt ordning. Flotten surrades med vidjor och täcktes med sagspän till skydd mot sol och regn.

Två man med varsin lång styråra tog plats. en fram och en bak på flotten. Dessa män var de första "utgångarna". Män som skulle komma att förknippas med älven under drygt 250 år framåt. Lönen för dessa första utgångare var några ören per tolft virke. (En tolft plank och bräder = ca 3,5 sägtimmer). Från kusten och hemåt - cirka 5 mil - fick utgångarna gå till fots.

Men det dröjde längre än innan älven mer systematiskt utnyttjades som transportled.

I början av 1700-talet insåg några framsynta män i skogen och älven skulle bli betydelsstull. De ville anlägga några sågar uppe i älven. Utöver de husbehövs bondesågar som fanns. Men Kungl. befallningshavande i länet sade nej. Befolkningsens lax- och siktiske värderades högge.

1750 ville några köpmän i Sundsvall anlägga sågar vid kusten. De framhöll fördelarna med att flotta timmer i stället för färdigsågat virke till kusten. Virke som kunde vara rötskadat när det kom fram. Dessutom måste det tas om hand och staplas för torkning innan det kunde levereras till de olika köparna.

En väldsam debatt bröt ut. Ågarna till fisket protestrade. De menade att sågarna borde anläggas ännu högre upp. Ovan Sillre. Vid den här tiden fanns sågar vid Nilsböle, Glimå, Backen, Järkvistle och Boda. Ågarna till dessa sågar hade rätt att förädla ett visst antal stockar per år. De sålde också grova spiror för skeppsbyggnad eller befästningar längs kusten.

Kungl. befallningshavande gick åter på fiskarnas linje. Anläggandet av sågar vid kusten fördröjdes på detta sätt ytterligare. Man får komma ihäg att fisket under lång tid utgjort ett värddefullt skatteobjekt för Kronan. Skogen dock emot hade ditintills haft föga värde.

Tankarna på ett kanalprojekt återkom. Man talar om (1758) "en enkel, snabbt utförd operation, som möjliggör de ovanför liggande skogarnas utnyttjande för skeppsbyggeri och sågverk, laxfångst högre upp i älven samt seglation till havet".

Förslaget innebar en kanal med slussar. Grävningen beräknades inskränka sig till 300 alnars längd och kräva 1000 dagarverken. Det hela stannade vid ett förslag.

Kungl. Maj:t anbefallde en ny undersökning. Vid 1761 års riksdag framhöll tre riksdagsmän från Västernorrland att "provinssens utveckling fordrar att denna kommunikationsled utföres".

TVå lantmätare erhöll 1762 i uppdrag att upprätta kartor över älven och uppmäta vattenfallen. När mätresultaten redovisats begär landskönningen be myndigande från Kungl. Maj:t att utreda en älvregering. Utredaren lät efter hand förstå att en kanalgrävning vid Gedungsen (nuvarande Döda fallet) vore bästa sättet att nå målet.

I brev till landskönningen (1779) ger Konungen denne sin välsignelse till "en vattenlednings öppnande förbi Gedungs eller Storforsen".

Gedungs- eller Storforsen som den också kallades hade varit det hinder som tidigare omöjliggjort den vattenförbindelse som till och från diskuterats. I första hand för att införliva Jämtland med övriga landet och senare för att anlägga sågverk. Drömmen var att kunna utnyttja de väldiga skogsområdena ovan forsens och att göra det möjligt att segla till havet. Uppenbarligen tänkte man sig att virket, det förädlade, via båtar skulle hämtas långt uppe i älven.

En bonde erhöll 1780 inte mindre än 383 riksdaler för att utföra kanalgrävningen vid Gedungsen. Men han misslyckades.

1793 återupptogs planer och arbete av tio hemmansägare i Stugun, med ännu ett misslyckande som följd.

1794 bildades en förening av bybor i syfte att utföra arbetet. Men denna förening hade inte för avsikt att utföra arbetet själv. De sökte i första hand en ledare som åtog sig uppgiften. Och de fann honom:

Måns Måansson född i Torps församling, Medelpad 1755.

Måns Måansson började sin bana som handelsbetjänt hos en borgare. Sitt namn ändrade han så smaningom till Magnus Huss. Han sökte och beviljades burskap som handelsman 1787 och skrev kontrakt om byggande av handelsfartyg för egen del. Tillsammans med en kollega ämnade han anlägga ett stängjärns- och manufakturverk inriktat mot skeppssmide i Gimån nära sin hemort.

Då både skeppssvarv och jordbruksvaror var beroende av virkestillgang var det naturligt att Huss kom att intressera sig också för virkestransporter.

Huss tog del av det förslag till kanalgrävning som tidigare utarbetats och erbjöd sig hos föreningen ovan att utföra arbetet för 100 riksdaler. Han hade goda grunder för sitt åtagande. Dels genom 1779 års kungabrev och dels genom att i det förslag som tidigare utarbetats uttalats att genomförandet kunde ske utan risk för de nedanför försens belägna byarna.

Sannolikt hade Huss också redan insatt att den närliggna Boängsbäcken skulle kunna utföra det mesta av arbetet eftersom han begärde en så blygsam ersättning.

Varen 1795 är kanalen grävd i den sandas som innesluter Ragundasjön. Men vattenståndet i sjön är ovanligt lågt detta år och när aldrig upp till kanalen. Arbetet avbryts därfor.

Aret därpå fördjupas kanalen och den 30 maj börjar vattnet tränga in. Kanalen vidgas genom grävning och erosion och den 6 juni berättas att "så mycket vatten rinner i den nya färjan att ett sägverk av dätidens storlek skulle kunna drivas".

Omrking klockan nio på kvällen har vattnet brutit igenom sanddissen. Under loppet av fyra timmar töms Ragundasjön.

Trettio miljoner kubikmeter vatten släpps loss!

Vild-Hussen föds!

Katastrofen var ett faktum och beskrivs bland annat på följande sätt:

"Älvven tog med sig lador, kvarnar och sägverk, slet loss partier ur stränderna, sandbankar och hela skogsbeuxna holmar földe med ..."

Fisket lider stor skada. Notstugor och båthus bortspolas likaså notar och laxkar. Ända ner vid Berggeforsen sopas ett finbladigt sägverk ut i Klingefjärden...."

Magnus Huss besöker katastrofplatsen nästföljande år. Återfärden sker i roddåt. En olycka inträffar varvid Vild-Hussen drunknar. Han begravas vid Lidens gamla kyrka.

På hans minnesvård står skrivet:

"Magnus Huss f. 1755 d. 1797. Sekelgamla hug-skott bragte han till verkställighet. Han tystade fallet. Lade älven till ro. Främsynt djärvhet blev till båtrad för fiske, skogsvård, industri".

Aven om förlusterna blev stora - med över 200 skeppsbrutna - följde vinster och fördelar. Timmerflottningen underlättades. Stora skogsmarker kom inom räckhåll för exploatering. Laxen vandrade längre upp. På sina håll utgjordes marken där sjön "Bottnarna" legat av förtäfflig odlingsjord. Det kan också sägas att ordningen återskildes i så mätto att älven återtog den här 6-7000 år tidigare.

Kanalankarna återkom. År 1827 anhöll landshövdingen i Jämjöland att frågan om en kanal med 4 fots djup mellan Storsjön och Bottnen havet skulle utredas. Av detta blev inget då en tidigare preliminär utredning visade att det skulle krävas inte mindre än 56 slussar och dyrbara byggnadsarbeten.

Man inskränkte sig i stället till åtgärder för flottningens underlättande.

Därmed närmar vi oss begreppet flottning mer "handgräpligt".

Flottningen var som tidigare nämnts av gammalt datum. Redan 1663 fastflottades sågt virke första gången från Sillre såg. Men ännu in i 1800-talet handlade det framförlit om sågtimmer till inlandets vattensågar och från dessa fastflottning av sågt virke. Kolvad till en del i järnbruk, bjälkar och skoppsbyggnadsvirke var vad som flottades ner till kusten.

Som regel fick varje virkesågare själv ombesörja flottningen av sitt virke. Systemet fungerade så länge det rörde sig om korta sträckor med lösfloppning eller när man bedrev fastflottning.

Aven lösfloppning med sågt virke förekom. I älvens nedre del anlades bärningsbommar där virket fångades upp. Efter sortering buntades virket för vidare beföran till kusten.

Det är tyvärr omöjligt att få fram uppgifter om flottledsnäts utbyggnad steg för steg. Dels saknas uppgifter om flottningen under början och mitten av 1800-talet och dels är det svårt att bestämma vid vilken teknisk utbyggnadsgrad ett vattendrag skall börja anses vara flottled.

I gamla tider flottades med stort arbete och stora virkesförluster mindre virkeskvantiteter genom helt öppnade vattendrag. Efter renshing blev dessa vatten bra flottleder med mångdubbla kapacitet.

1858 bildades Indals Älfs Flottnings Compagni vilket blev början till en rationell gemensamhetsflottning. I mitten av 1800-talet ordnades timmerväg i bland annat Sunnås.

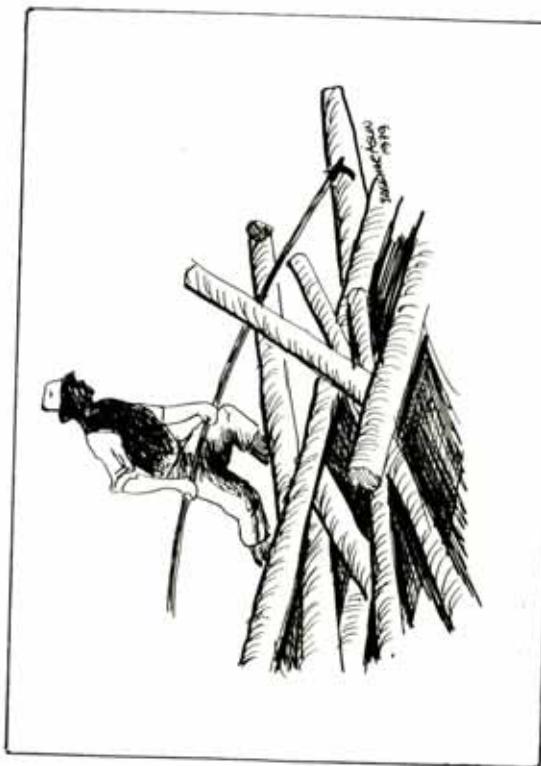
I och med ångsågarnas tillkomst vid kusten tvingades många virkesågare att löfta sitt virke lång väg.

Angsåarna hade ett väldigt råvarubehov och deras ägare sökte sig allt längre upp efter älven för att få tillgång på timmer. Flottgodsmängden ökade också vilket gjorde det nödvändigt att finna nya lösningar för sortering. I älvens mynning inrättades så smänningom fullständiga sorteringsställen, skiljestyllen. I och med att Flottnings Compagniet bildades tvingades också samtliga virkesägare bidra till att flottlederna renades.

Allteftersom ångsåarna blev fler vid kusten ökade också antalet märken som på timret angav ägarens namn och när sedan industrin differenterades ytterligare tillkom fler märken. Det var tillkomsten av sulfit- och sulfatfabriker samt andra träindustrier som låg bakom detta.

Som mest fanns 106 märken vid Lövuddens sortering (1918). År 1950 hade de minskat till 76.

Flottningen från bivattendrag till älven var omfattande. Hur lång flottningsperioden skulle komma att bli ett visst år berodde i stor utsträckning på denna flottning. Ett omfattande rensningsarbete längs bivattenlederna liksom byggande av timmerrännor och dammar var förutsättning för att man skulle komma åt timret som fanns längre från älven. Lågt vattenstånd i sjöarna eller långvarig motvind för timret som spelades över sjöarna förlängde flottningsperioden. Att det fanns olika flottningsföreningar eller att vissa vatten utgjorde enskild flottled underlätade inte det helä.

Mängden virke som flottades varierade. I och med tillkomsten av ångsågar ökade flottningen kraftigt. Under vattensågarnas tid flottades virket fram till dessa sågar som låg utmed älven. En del virke kördes också med häst direkt till sågen från avverkningsplatsen.

Man har gjort försök att uppskatta flottmängden omkring 1850 och har då utgått från exporten av sågat virke detta är nämligen 80.000 tolfter. Man har vidare utgått från att vattensågarna förbrukade 3,5 sätimmer per tolft plank och bräder. En grov uppskattning skulle då peka mot cirka 280.000 flottade timmer. Till detta skall läggas icke sågade sortiment som bjälkar, sparrar och master varav en del kördes med häst direkt till lastageplatserna och en del flottades.

Den totala flottmängden för år 1850 uppskattas till cirka 400.000 enheter. Att jämföra med högsta årsiffra längre fram 14.000.000!

Utvecklingen några decennier senare visar en kraftig uppging. Anmärkningsvärt är den svaga uppgången decenniet efter det ångsågarna börjat tas i bruk (1890-talet).

För Indalsälven följer här siffror över flottgods uttryckt i miljoner klampr- avlämnat inom Medelpad- och med 1871:

	(per år)
1871-1875	2,57
1876-1880	2,47
1881-1885	2,22
1886-1890	2,57
1891-1895	2,29
1896-1900	3,49
1901-1905	3,49
1906-1910	4,62
1911-1915	7,36
1916-1920	9,36
1921-1925	7,49
1926-1930	9,43

Som mest, under 1930-talets senare del, flottades nära 14 miljoner klampar. Det kan synas märkligt att antalet är i stort sett oförändrat under åren 1871-1895 trots att trävaruexporten från Sundsvallsdistriktet ökade starkt. Flera förklaringar finns till detta. Sägningstekniken förbättrades vilket medförde att spillet minskade. I exportsittorna ingår också virke trän sågar i Jämtland som ej inkluderats i flottgodsmängden ovan. Industrin köpte också under 1800-talets sista decennier virke från nordligare älvdalar och Finland. Massaindustriens utveckling kan också belysas av att inte mindre än 71 procent av flottgodsmängden år 1950 utgjordes av småvirke inklusive massaved.

Kostnaderna för flottningen var betydande. Långt timmer var besvärligast framförallt i bivattendrägen och när "rumpan" vid sluttrensningen måste dras ut i vattnet för hand.

Under 1800-talets senare del tillämpade man därför en debitering efter så kallat reducerat stycketal. Man räknade helt enkelt om flottgodset till normaltimmer eller så kallat enkeltimmer. Sannolikt skedde detta för att sägverken icke skulle börja flotta enbart "långtimmer" och på så sätt undandra sig sin rättmäktiga andel av flottningskostnaderna.

Dessa så kallade reduktionsgrunder tillämpades också vid sortering men i förenklad form.
Kostnadernas fördelning (1910), uttryckt i procent, utgjorde för Indals Ålvs Flottningsförening:

Arbetskostnader	42
Strandskador och arrenden	5
Reparationer	11
Diverse ådalstcostnader	19
Amortering och ränta på flottledsutbyggnad	17
Ränta på material	1
Förvaltningskostnader	<u>5</u>
	100

När man ser denna fördelning över enbart flottningen inser man vad trävaruindustrin betytt för en socken som Liden. En socken där var och varannan männska under lång tid haft sin utkomst av skogen.
Flottningen var ett omväxlande arbete men ständde fögländande till det hårdta, tunga arbete som finns. I förhållande till det hårdta, tunga arbete som eljest utmärkte årets dagar var det emellertid inte sällan en efter längtad syssla.

Glimårännen kan inte förbigås när flottningen berörs.
Bakgrundens var i korthet denna:

Inom Gimåns flodområde i Holms socken fanns väldiga skogsonråden. Redan tidigt i början av 1800-talet gick en virkesväg därifrån över Österström och vidare till Glimå i Liden. Men det var en tidsödande transport. Sågade plank och bräder från vattenågarna i Östanbäck, Fagervíken, Ljungå med flera platser flottades till Österström där de staplades. Påföljande vinter transporterades detta tillsammans med virket från Österström med häst till Glimå. Där lades virket ånyo i flottar för transport ner till kusten där det måste staplas och torkas innan det kunde skeppas till kunderna.

1855-57 byggdes en hästbana från Österström till Glimå. Ett 90-tal hästar drog timmervagnat, vars hjul rullade på järnklädda spårar. Hästbanan ansågs väl fylla sin funktion och var långt bättre än timmervägarna "bassvägarra".

Men virkestransportererna ökade. Hästbanan hade för dålig kapacitet. I början av 1870 byggde man järnväg mellan Österström och "Värdshuset". Sträckan var cirka 7 kilometer. Från Värdshuset och ner till Glimå byggdes en 800 meter lång timmertunnel. En torrånna som blev en attraktion av stora mått.

Till Österström kunde man nu flotta timmer från Gimåns skogskområden för att lasta det på järnvägvagnar. Ett tågsätt i timmen lämnade Österström.

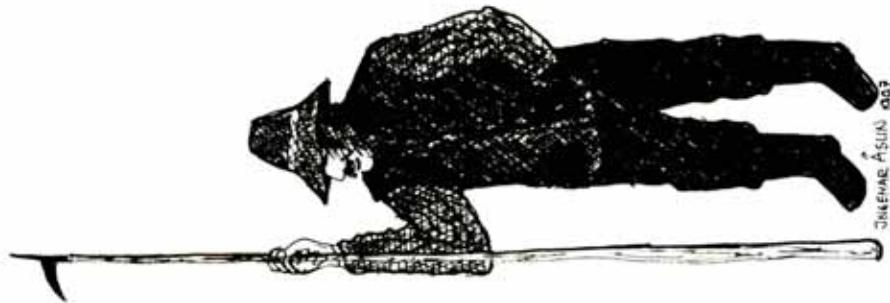
Varje tägsätt hade 10 vagnar. Efter 1889 utökades tägsätten till 12 vagnar. Ofta arbetade man med dessa timmertransporter i tvåskift om 12 timmar vardera. Ibland var inemot 300 vagnar per dygn i rörelse. Som mest transporterades 869.000 stockar under ett år (1915).

Vad låg bakom beslutet att bygga järnväg och timmerränna mot Liden och Indalsälven i stället för att nyttja den andra älven, Ljungan?

Avståndet från Holmsjön är i stort sett detsamma. Avgörande torde ha varit dels den kortare flottväg som Indalsälven innebar och dels nivåskillnaden i älvarna. I Indalsälvens rörde det sig om 11 meter (från Glimåns till kusten) men i Ljungan hade nivåskillnaden blivit 58 meter. Detta innebar flera strömmar och försar med ökad risk att förlora värdetfullt virke.

Så till sjöiva Glimårännan. Den var byggd av grovt timmer, närmare meterbred i botten och med drygt en meter höga väggar. Längst upp var bottnen belagd med järnräls. Lite spillvatten leddes dessutom in för att hålla rännbottnen fuktig. Däri genom fick stockarna välbekölig "starthjälp". Vid en vänsterböj mitt på rännan fanns en liten koja, "Blåsarkojan". I den fanns rännavakten vars uppgift var att blåsa i lur om fara var för handen. Det tog en knapp minut för stocken att med ett väldigt plask hamna i Glimåns där den via ledbommar leddes mot buntning. Därefter var det "utåtgångarnas" tur att ta hand om transporten.

Efter 1915 arbetade man enbart i enkelskift. 1920 kom så budet att "banan" som den kallades- och fortfarande kallas av de äldre- skulle läggas ned. Den var inte längre lönsmä.

JÄRNVÄGÅRSUNDA

FISKE

Kyrkan har tidigt ägt många fisken men syns redan under slutet av 1300-talet ha börjat stå tillbaka för Kronan.

Fors och Lidens socknar låg under viss tid på varsin sida om en riksgräns. I vad man detta påverkade fisket är svårt att ha någon uppfattning om men faktum kvarstår att det ofta förekom bråk och tvistigheter mellan socknarna just om fisket. Uttrycket "Libovärjen" (Lidensbovargen) sägs stamma från denna tid och vara myntat av upprettade Forsböndet. Man får komma ihåg att det handlade om ett laxfiske av yppersta beskaffenhet.

I ett brev från 1468 "stadiästes allmogens i Ravundom (Ragunda) deras fiskeri emot det intrång som Indalsbor (sannolikt Lidensbor med tanke på nyssnämnda Skällsörd) i Medelpad haver på dem gjort".

Det var en längvarig fejd. Knut i slutet av 1700-talet sägs sockenborna i Fors och Liden "hyssa ågg till varandra på grund av fisket".

Bönderna, kyrkan och Kronan syns i stort sett ha haft sina fisken. I kyrkans fall kan man väga antagandet att deras ingång i fisket var kopplat till skatten, det så kallade tiotoden och tidiga donationer. Det var sannolikt lättare för bonden att avstå någon del i sitt fiske än att avstå från andra naturaprodukter. I Kronans fall vägar man gissa att lagmän och fogdar undan för undan upptäckte att fisket var givande och att det därför blev intressant som skatteobjekt.

Med 1500-talet och Gustav Vasa inleddes ett nytt skede i fiskets historia. I ett brev (1528) förklarade kungen utan vidare det så kallade Överste:fisket- ovan Boda för Kronans.

Fisket i Indalsälven var tidigt organiserat och utnyttjat. Exakt hur gammalt det är vet man inte.

Första gången fisket i älven omnämns var 1273 då man talade om "mellim Fiskabua och Maedelpada" och där Fiskabua antas stå för Boda. I slutet av 1200-talet sägs Medelpads förste lagman - Fardäng - ha ägt fiske i Liden. 1324 erhöll ärkebiskop Olof i gäva "del i en fors, i en å, kallad Indalsåa, med alla fisken och tillagor".

Det var Häl singelagens (1330) vattenrätt som gällde. Jordägarna innehade själva all rätt till fisket "samt det ej med köp gått undan" som det heter. Den enda inskränkningen var att "en tredning på djupet skall ligga obyggd". Härigenom säkrades fångstmöjligheter också för dem som bodde längre upp efter älven. Denna obygda tredning (tredjedel) var början till "Konungens tridjung" som sedermera kom att kallas "Kungsådran". Därav uppkom säget en källa "under tidernas lopp, delvis genom språkets makt över tanken, föreställningen om Konungens rätt till allt fiske i denna tredjedel". Så småningom kom den att betraktas som Konungens egen-dom.

Han förbjudt dem som tidigare fiskat där och gav i stället några utsocknes i uppdrag att fiska. De fick behålla hälften av fångsten medan den andra hälften skulle överlämnas till fogden.

Allt flera- inte minst kyrkan- fick finna sig i att dela med sig av fångsten. Verkningarna av Kronans allt starkare anspråk lät inte vänta på sig. 1555 räktades Indalsälven bland Kungl. Majts egna fisken. Bönderna ålades att av var not utges så mycket som fogden bestämde i skatt innan de fick börja fiska. Till detta kom så laxtionde varav två tredjedelar tillföll Kronan och en tredjedel prästen.

I den särskilda ordningen om laxfisken i Nordlanden (1602) understryktes ytterligare Kronans intressen och rätt. Där heter bland annat:

"de som några fiske bruka skola fiska den ena dagen till Kronans bästa och den andra åt sig eller giva var annan fisk av allt det de över hela året bekomme 'kunnen'."

År 1613 bestämdes att bönderna skulle utge ett visst antal tunnor lax i årlig stadga. Det skulle vara "välyntad lax, saltad och packad". Det tidigare nämnda översterfisket överfördes nu till Bodabönderna.

1735 skedde ny syn och taxation av fiskena i älven. Bönderna hade klagat över att en brukspatron och några handelsmän från Sundsvall anlagt en fiskebyggnad i Bergsösen. Bönderna menade att denna hindrade laxens uppgång. Om den nya taxan sades från myndigheternas sida att om den icke kunde höjas på annat sätt skulle utarrendering av fisket ske genom auktion.

Bönderna ville så smänningom återgå till fast taxa. Efter nya överläggningar fastställdes i Kungl. brev (1784) att "man sorgfältigt skulle tillse, att de gamla laxfiskeattendanterna icke ledo inträng vid nya fiskens anläggande".

Vild-Hussens äventyr med Ragundasjön avsatte sina spår i fisken. 1796 års katastrof hade förländrat såväl strand- som bottenförhållandet. Fisket låg helt nere. De gamla fiskeställena fanns inte längre eller kunde i varit fall inte brukas. Det var lite fisk i älven vilket skyldes på de uppslamningar- uppgrunden- som skett vid älvmynningen.

Fisket som dittills betytt så mycket försövann nu mer eller mindre helt. Till nyttja för jordbruksel. Härrom skriver i en årsberättelse från 1825 dåvarande pastorn i Liden föl. nde:

"Åkerbruket, som från äldre tider och ända till 1796, för den tid laxfångst uti den genom socknen löpande Indahls Elf utgjorde lantmannens förmämsta yrke och näringstång samt därtill upptog hans mest och för jordbruken mest användbara tid, varit om icke i sin linda åtminstone med mindre idoghet och drift handhaft, har från sistnämnda år, då genom Ragundasjöns utgrävning samma fiske helt och hållet försövann, börtat mer och mer tilldragna lantmannens uppmarkksamhet".

Ett årtionde senare började laxen åter stiga i älven. 1838 skedde häradssyn i Boda berättande laxfisket. Då alla i älven belägna fiskerier blev förstörda 1796 fann rätten nu skäligt att tillförsäkra bönderna fisket och förklarade att:

"hemmånsbotna varo berättigade att vid de stränder intill vilka deras ägor ligger var och en för sin andel utnyttja och brukta fiske".

Till grund för detta yttrande låg Kungl. Majts förordnande från 1832 om att fullständiga förtreckningar och beskrivningar skulle upprättas över alla kronans fiskeri i Norrland hur de olika fiskerna borde utnyttjas: Vilka borde utarrenderas på nytt till de gamla ägarna? Vilka borde anses vara skälig förmän för hemmanet? Och vilka borde få brukas avgiftsfritt av var och en såsom allmänning?

Det var ett viktigt beslut som fattades av rätten. Fiscket var berydelsefullt för bönderna, jordägarna. Daniel Åslund lämnar i sin beskrivning över Västernorrlands län (1878) uppgifter om fisket i Lidens socken. Följande årsvärdesuppgifter lämnas:

Av jordbruksel och ladugården	7.217.50
Av skogseffekter	10.000.00
Av flöttningsarbete	4.000.00
Av laxfiske	4.800.00
Av sikfiske	2.000.00
Av lärfälliverkning	<u>400.00</u>
	28.417.00

Åslund framhåller att "Indalsälvens lax är större och fetare än den som tas i Ljungan, vadan den även i markgångstaxan betingar ett högre pris". Det betyder att nästan en fjärdedel av socknens inkomster härrörde från fisket.

Den vanliga landnottypen krävde vanligen sex man i laget. Två roddare, en sänkekastare, en flötekastare och två landkarlar. Om vattenståndet i älven krävde det kunde antalet landkarlar tillfälligt utökas.

1552 års fiskerannsökning uppger alltid "6 mändaz deeler" i varje not. Varje "deel" motsvarar en aktiv fiskare. Lidens socken redovisade vid denna tidpunkt följande antal notlag och män:

Dacke	6
Prästbordet	6
Märrgård-Backen	6
Flygge	6

Som vi sett i det föregående betalade man (1555) en skatt som fogden bestämt och (1602) hälften av den fängst man fick.

Allt sätta in en notbalk (del av noten) var en rättighet som notlagen ibland tillät en icke lottägare. I bländ var detta ett led i 1800-talets fattigvård. Det kunde också vara en rättighet som tillkom vissa sockenmän. Det berättas om en sockenskräddare i Indal som hade inte mindre än 16 famnar siknot på detta sätt. En företrämare för honom hade på samma sätt rätt att sätta in en famn laxnot och en famn siknot i Silire. Det sägs som en form av ålderspension.

Det var framförallt bönderna som fiskade. Deras ägor gränsade ju mot stränderna vilket gav dem fiskräkt. Först på 1900-talet kom andra än bönderna åt det efterträckade fisket. I följande tabell kan vi se hur notlagen var sammansatta 1796 resp. 1951 (uttryckt i procent)

Yrkesskategori	Lidens socken	Totalt i älven	
Hemmansägare, söner och drängar	1796 1951	1796 1951	
Priest, officer, länsman och lantmätare	98,5 48,0	96,0 52,0	
Sockenämbetsmän	-	-	
Industriarbetare	-	7,0	0,3
Torpare och jordbruksarrendatorer	1,5	-	0,7
Skogs-, jordbruks- och flottningsarbetare	-	22,0	-
Lärare, vaktmästare och hantverkare	-	18,0	-
Pensionärer, studerande mfl.	-	5,0	-
	-	-	1,0

Notabelt är att ännu 1951 inte mindre än 70% av delägarna i Liden sagnade sig åt självtändigt jordbruk i någon form.

Noten var det vanligaste redskapet. Den vanligaste typen var landnot, i regel 40-80 farnars lång och 6-9 alnar djup. Avgörande var älvens utseende, dess bredd, djup och strömmörhållande.

Noten bestod av ett antal balkar i regel 3-5 farnars längd. Balkarna "evades" ihop (sammantogdes) med en lina. De hopevade balkarna "boddes" på telnar (trädde på rep). Man saade att noten var bodd.

Notens mittparti "skacka" måste vara starkast. Där samlades laxarna innan de slutgiltigt drogs upp på land vid "jälpa" det ställe där noten togs in efter ett varp. Den övre tein, där träflötena satt, kallades "flätein" medan den undre, med järsänkena, kallades "stentein".

Aven andra typer av not förekom. Några av de viktigaste var Grimnot, Stängnot, Pjumsnot och i senare tid Flytnot för att nämna de viktigare. I detta sammanhang näjer vi oss dock med landnoten när vi beskriver hur noten var uppbyggd och hur fisket gick till.

Flötten och sänken var viktiga detaljer som det var en konst att anbringa på rätt sätt. De avgjorde hur noten skulle komma attstå i vattnet och var därför direkt avgörande för fiskelyckan. Ända in på 1950-talet användes njurtormade flötten av trä. De var cirka en fot långa och 3/4 tum tjocka. Det tycks mycket tidigt ha fått sin naturliga form varför de inte genomgick någon större förändring genom århundradena.

Njurformen medförde att varje flötes mittdel låg något lägre än telnen. Olika förklaringar ges till utformningen. En säger att man lättare behövde komma åt telen för att kunna lyfta noten i slutskedet så att det gick lättare att hålla kvar den fisk som fanns i noten. En annan säger att utformningen tillkommit för att hålla flöte och tein mer åtskilda och därigenom binda mindre rukt.

Sänkena uppvisar större olikheter genom åren. Fram till 1900-talet användes sänken bestående av en grändring - på noten kallades "landgena" och "sjögena". Från dessa utgick de rep som användes när noten drogs in. I Liden och Åsen förekom 3/8 rundjärn resp kättling. Noten bands på vintern. Varje delägare svarade för ett fastställt antal balkar.

NOTEN

Till noten användes grovt hampgarn. Repslagare åkte runt i byderna och spann hampgarn. I Boda fanns under senare hälften av 1800-talet en fast engagerad repslagare.

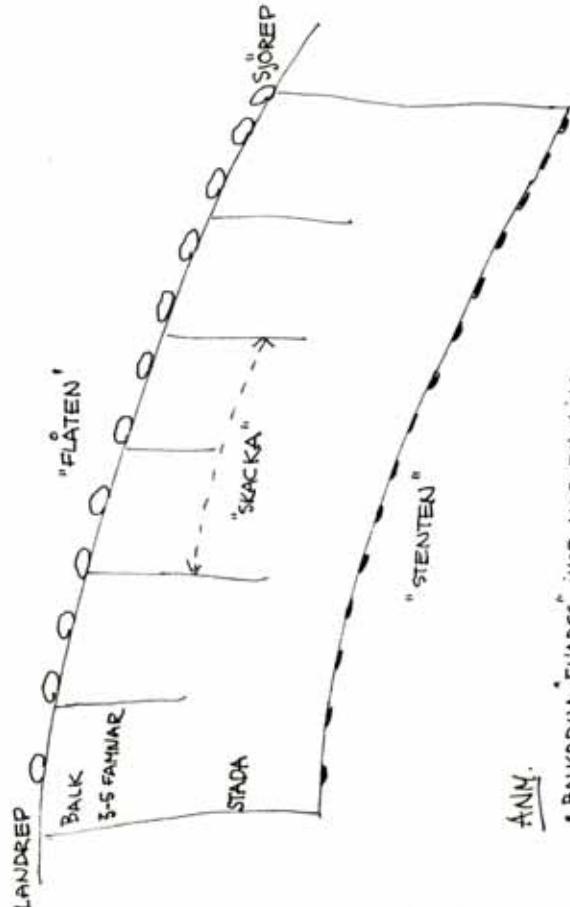
En större nätsnicka för laxnot och en mindre för siknot var de redskap som användes. Omkring 1920 kom vekare hampgarn och senare linne.

Repent tillverkades tidigare av björkvidjor. En fördel med dessa var att de flöt på vattnet. Varje delägare svarade också här för en bestämd längd. Vanligen 10-15 farnmar.

Varp eller notvarp användes i två betydelser, dels den plats där fisket bedrevs, dels själva notdragningen. Notdragningen tillgick så att båten först lastades med not. Den roddes och stakades längs stranden uppför strömmen fram till den plats som kallades "kasta". Där roddes noten ut varpå den fick flyta med strömmen ner till en bestämd plats "jälpa", där den slutligen togs i land.

Innan fiskessäsongen började - vanligen midsommarveckan eftersom det hörde till att festa på lax till midsommar - rensades "jälpa" från sjunktimmer och annat som kunde äventyra noten.

Båten var särskilt anpassad till älven och strömmande vatten. Den var i regel 9-10 alnar lång och endast två alnar bred samt rundbottnad. Fören utformades "långslutt" för att lättare kunna ro över timret och mot strömmen som på sina håll i Liden var mycket starkt. Roddsätena - för två roddare - var placerade långt fram för att öka styrförmågan. Ofta byggde bönderna sina båtar själva. Att bygga en ny båt tog en knapp vecka för två man. Materialiet var vanligen gran för att båten skulle bli lätt.

ANM.

- BALKARNA "EUADES" IHOP MED EAU LINÄ
- NOTEN "BOS". BALKARNA GÖES FAST PÅ RESP. TEN (REP)
- MITTBALKARNA "SKACKA" VAR EXTRA STARKA.
- DENNA DEL RYHDE LAXARNA OCH VAR DEN SISTA DELEN AV NOTEN SOH DRÖGS UPP UR "ÅN".
- "DELÄGARNA I NOTEN — VANLIGEN SEX — AGDE ETT VISST ANTAL BALKAR VAR

NOTEN

Till noten användes grovt hampgarn. Repslagare åkte runt i byderna och spann hampgarn. I Boda fanns under senare hälften av 1800-talet en fast engagerad repslagare.

En större nätsnicka för laxnot och en mindre för siknot var de redskap som användes. Omkring 1920 kom vekare hampgarn och senare linne.

Repent tillverkades tidigare av björkvidjor. En fördel med dessa var att de flöt på vattnet. Varje delägare svarade också här för en bestämd längd. Vanligen 10-15 farnmar.

Varp eller notvarp användes i två betydelser, dels den plats där fisket bedrevs, dels själva notdragningen. Notdragningen tillgick så att båten först lastades med not. Den roddes och stakades längs stranden uppför strömmen fram till den plats som kallades "kasta". Där roddes noten ut varpå den fick flyta med strömmen ner till en bestämd plats "jälpa", där den slutligen togs i land.

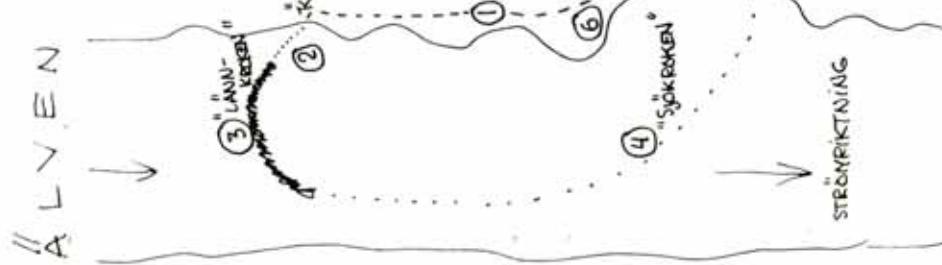
Innan fiskessäsongen började - vanligen midsommarveckan eftersom det hörde till att festa på lax till midsommar - rensades "jälpa" från sjunktimmer och annat som kunde äventyra noten.

Båten var särskilt anpassad till älven och strömmande vatten. Den var i regel 9-10 alnar lång och endast två alnar bred samt rundbottnad. Fören utformades "långslutt" för att lättare kunna ro över timret och mot strömmen som på sina håll i Liden var mycket starkt. Roddsätena - för två roddare - var placerade långt fram för att öka styrförmågan. Ofta byggde bönderna sina båtar själva. Att bygga en ny båt tog en knapp vecka för två man. Materialiet var vanligen gran för att båten skulle bli lätt.

PRINCIP FÖR ETT NOTVARP

1. BÅTEN STAKAS/ROS FRÅN "JÄPA" TILL "KASTA". SOH REGEL TUÅ MAN. PESSEN GÅR LÄNGS STRANDEN.

2. VID "KASTA" INJÄNTAR "SATTARN" ETT LÄMPICT "GLEPP"-EN ÖPPNING - I DET SÄDÖGT FÖRBIFLYTNDE TIMRET. DÄ SKJUTER BÅTEN FÄRT. LANDKARLARNA HÄLLER "LÄNUREPE".

3. "STEINKASTARN" OCH "FLÄKASTARN" KÄSTAR UT NOTEN. DEN FLYTER MED STRÖMHEN.

4. I GOD TID TAS "SJÖKRÖKEN" OANJ "JÄPA" - DET STÄLLS DÄR NOTEN TAS I LAND. OM RÖDDARNNA HİSSAR "SJÖKRÖKEN" ÄR NOTEN FÖRLORAD OCH FLYTER MED STRÖMHEN.

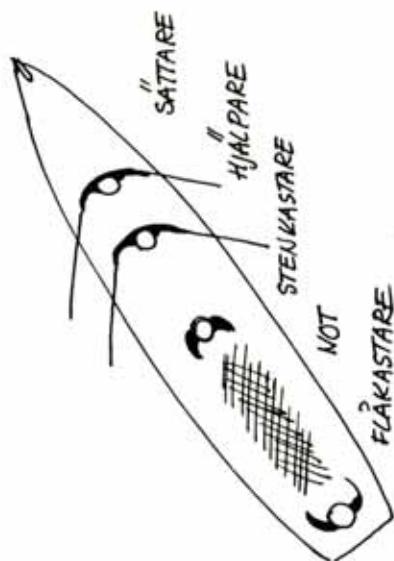
5. VID "JÄPA" HOPPAR KASTARNA I LAND MED SJÖREPET OCH HALAR IN NOTEN.

6. TÅNDER TIDEN HAR LANDKARLARNA NÄTT PART. 6 OCH TAGIT IN NOTEN SOM NU FLYTER CA 10 M. UT FRÅN STRANDEN. LANDKARLARNA I STÖT SEFT BARA HÄLLER EHOT NU.

7. SUFTIGEN KOHMER LAND- OCH SJÖKARLAR SAMMAN PÅ "JÄPA". DE HAR TAGIT LIKA MYCKET VAR AU NOTEN.

J "SKÄCKA" FINNS NU LÄXEN

BÄTLAGET

Skilinaden mellan dessa "åbåtar" och en vanlig sjöbåt sades vara att "en sjöbåt skulle klyva vattnet medan åbåten skulle glida ovanpå".

Men fisket i älven handlar inte bara om notdragning även om denna varit betydelsefullast. Jag skall kortfattat redogöra för några ytterligare fiskemetoder som tillhör älvens historia.

TINLED. Tinorna byggdes av tall- eller grankvistar på tvärstående ringband. Tinan kunde endera vara tvärt avslutad eller spetsig. Längden varierade men enligt uppgift var 3-3,5 meter en vanlig storlek. På ovansidan fanns en lucka så att tinan kunde vittjas. Ingången var strutformad.

Tinorna placerades omedelbart under vattenytan i älvens längdriktning heist i kräftigt forsande vatten och inte sällan mellan stenkistor. Därigenom erhölls en så kallad tinled. Över tinorna fanns en eller ett par bommar. Tinan hängde i kätting och kunde vevas upp och ner. En tinled kunde rymma flera tinor.

VRAKHUS var i huvudsak avsedda för fångst av lax som efter leken var på nergående. Vrakhusen (flotthusen) hade ledarmar och var ofta karliknande byggnader utförda av störar.

Det berättas att en fogde i mitten av 1500-talet och verksam i Medelpad betalade två mark och två öre för tre läs varav ett var avsett för ett vrakhus i älven.

Om man ser till gamla handlingar från exempelvis Vild-Hussens äventyrligheter 1796 får man i samband med animalda förluster en uppfattning om hur fisket bedrevs på några orter:

TRÄKROK användes framförallt vid lakfiske och infördes av finnarha på 1500-talet. Träkrokarna bestod av "treuddiga" klykor av eneträ. De barkades, putsades och vässades med en kniv. Därefter lades klykorna på tork intill eldstaden. Efter torkning blev de hårdas som ben. Och, sades det, kunde ligga i vatten hur länge som helst.

Linan fästes på mitten av den treuddiga klykan. I sin övre ända lindades den runt en gren som låg över ishållet. Agnet utgjordes vanligen av småmört. Metoden kan synas grym då den gick ut på att träkroken skulle sätta sig på tvären i fiskens hals. Men låt oss då komma ihåg att det handlade om att skaffa föda, kanske att överleva.

RYSSJÖR förekom i Indalsälven redan under 1700-talet. Detta fiske försvann mer eller mindre längre fram i vart fall uppåt Liden. Dock förlorades två ryssjor i Liden när Ragundasjön tömdes. En i Sillre och en i Österfjylge. Den senare beskrevs som ny och gjord av hampa.

Låt oss vara med om en notkväll på "Kvissla". En kväll på 1930-talet och med Alvar Åström som berättare.

Prästbolagets notlag omfattade sex lotter. De innehades av Axel Lindgren, Lars Modin, Algot Uhlin, David Ledin, Erik Åström och Pelle Åslin.

Aven om man ibland skiftade uppgift kan sägs att fördelningen i laget var följande:

Axel Sättare

Den som besatt den främre av båtens två roddplatser. Han avgjorde när man skulle sätta ut med tanke på timret som ständigt flöt utför älven. Se när en lämplig lucka fanns.

Socken	Laxbod	Abåtar	Fämn	Kastnät	Fämn	Laxtinor	siktinor
Pors	18	25	46	109	-	115	10
Liden	43	54	224	20	196	4	-

De fasta redskapen förekom som synes mest på Jämtlands-sidan än i Liden. Även några lax(salt)kar spolades bort. Erik Pärsson i Sillre förlorade ett kar som rymde 45 lispond. Olof Ersson i Västra Märrgård ett om 30 lisp och i Nilsböle Olof Ersson två (30 resp 35 lisp) samt Erik Hansson två (20 resp 40 lisp). En laxtunna innehöll 14 lispond. Då ett lispond uttrycktes i antingen 6,8 kilo eller 8,5 kilo rymde mätter laxtunna 95,2 eller 119 kilo.

LJUSTRING är en av våra äldsta fiskemetoder. Utrussningen var enkel. En säck med tjärved och ett brandjärn samt ett ljuster. Brandjärnet monterades i aktern av båten. Det fylldes med tjärved som tändes på. Artullarna lindades med någon tygrasa för att undvika onödigt ljud.

Båten ros baklänges med långa, lugna tag. Desse mellan fär den glida. Ljustraren gör ett tecken. Roddaren lyfter försiktigtt årorna. En fisk - kanske en öring - står helt paralyserad av tjärvedens ljus. Ljustraren sänker försiktiggt ner ljustrret, med sina hullingar, till strax ovan fisken. Hugger till.

Bästa ljustringsplatserna ansågs vara spakvatten mellan forsar och framförallt ovan forsens. Aven mindre åar och sidogrenar, var omtyckta ljustringsplatser. Detta fiske ägde rum från mitten av oktober till fram emot juli. Vanligen gällde det vraklax dvs. den lax som var på nerkång efter sin lek, men givetvis gällde det också öring.

Pelle	hjälproddar	När sättarn skrek sitt "nu får vi"! blev det brått. Det gällde att snabbt komma ut i gleppet mellan timret.
David	stenkasstar	Satt efter hjälproddarn och var den som kastade ut stenen dvs. den del som var försedd med tynder, sänken.
Erik	flikastar	Satt längst bak i båten och var den som kastade ut fläten dvs. den del som bar upp noten med stora flöten. Sonen Alvar var berättare, deltog tidigt.
Lars	landkarl Algott	När båten väl nått den plats "jälpa" där noten skulle tas in hoppade kastarna i land med "sjöröpe".

En notkväll på Kvissla var ofta något av en "folktfest". Det var lätt att ta sig dit. Även med bil. Åskådarna hade bra översikt över hela händelseförloppet. Oftaliga är de turister som tillbringat några timmar nere på Kvissla och sett på notdragningen.

Som regel började "Prästbolaran" att dra vid 10-tiden efter den ordinarie arbetsdagens slut. Redan tidigare hade dock någon eller några av de äldre kommit ner för att laga eventuella hål i noten.

Vant och kvickt hanterade man sin notsticka och det stod inte på förrän hålet var lagat. Notlaget samlades i notstugan som låg några hundra meter uppströms. Medgav tiden kunde det bli en "rams" eller femkort innan det var dags. Dags för det första "värpet".

De sex fiskarna började med att dra noten av "gistre" där den legat på torf sedan kvällen innan. Den drogs omsorgsfullt av och in i båten. Inget slarv tillåts. Det var viktigt att noten låg rätt när den sedan skulle kastas.

Därefter roddecs eller stakades båten-vanligen både och längs stranden uppför älven så långt som behövdes för att få ut och in noten på Kvissla. De fyra som inte fanns i båten vandrade längs stranden. Inte sällan ropade någon och pekade "dåän vare en oppe å stuila"! När en lax gick upp och slog på det viset steg spänningen bland männen. De visste att det fanns lax.

När männen nätt "kasta" blev det kanske tid för en pipa tobak medan de spanade uppåt älven efter ett lämpligt glepp i den aldrig sinande strömmen av timmer på väg ner till kust och industrier.

När sättarns röst så hördes "Nu får vi"! var alla beredda. Alla visste sin plats och uppgift. Sättarn var viktig inte bara för att avgöra när man skulle ge sig iväg. Minst lika viktigt var att göra den rätta ansättningen, snett mot strömmen för att få ett lärtssamt "värp". Ett "lenvärp" som det sades. Om sättarn satte för rakt ut från stranden så man att "värpet va spitt". Det blev tungt att hålla för landkarlarna och i sämsta fall kunde man bli av med hela noten. Det gällde för sättarn att rätta avgöra "lännkroken".

Stenkastarn och fläkastarn sattes i arbete. Genom deras händer flöts noten ut i den mörka älven där den stod fint och följe strömmen utför. Precis inpassad mellan två stora timmerbrötar.

Längs stranden följe landkarlarna med. Hade ännu inte börjat hala in något av sitt "lännrep".

Sättarn kände sin älvs. Inte för inte bodde han på själva älvbrinken mitt emot notstugan. I precis rätt stund skedde "sjökröken" dvs. ansättningen mot "jälpa". Den fick ske rätt tidigt. Rätt långt ovanför då älven flöt strid.

Landkarlarna följe längs stranden, hade börjat hala hem "lännrepe" så att notens innersta del skyttade ett drygt 10-tal meter ut från stranden. Det gick lätt. "Hå bli en lenvärp"! skrek en utåt båten.

När båtens stäv skar sanden på Kvissla skrek sättarn "Ränn i land" varpå kastare och hjälpare hoppde i land och började hala in "sjörepe". Nu var det bråttom. Det gällde att dra snett med strömmen. Flöt noten förbi var allt förlorat. Landkarlarna närmade sig längsamt. Hade hala in ytterligare något men höll mest emot.

Allt gick väl och skulle så göra. Det var män som kunde sin älvs och sin not. Noten gick in i lugnvattnet bakom udden. Land- och sjökarlar var nu bara några tiotal meter från varandra. På Kvissla. Sättarn hade gått ut med båten. Fängat upp den i yttersta bågen, "skacka". Höll flån i handen där han satt längst bak i båten och lät sig dras med. "Hän är en som ha rännt" ropade han plötsligt. En lax hade i sina ansträngningar att komma ut gått så hårt på notens överkant att han satt fast.

Sakta togs nu noten in. Spanningen steg bland Askådarna. Skulle det vara flera laxar? Lugnt och metodiskt togs noten in. Askådarna kunde andas ut. Där var flera laxar i "värvet".

Notlaget förberedde lugnt nästa dragning. Om två timmar. Drog sig mot notstugan. En kopp kaffe. Kanske en "piris". En och annan kask förtärdes också. Ett notvärp var till ända. Tre till skulle laget hinna innan det var dags att dra sig hemåt. Upp genom "prästjärn" eller "Gångdain".

BATTRAFIKEN

A J Thomée rekommenderar samma år "varmt ångbåtar på älvens båtbara sträckor."

Det bötiade 1859. Då väcktes frågan om att göra Indalsälven farbar med ångbåt. Visserligen hade långt tidigare planer på en kanal mellan Storsjön och Bottnahavet aktualiseras, men några riktigt allvarliga ansträngningar hade det inte gjorts för att förverkliga planerna.

En skrivelse tillställdes Kungl. Maj:t med begäran om att möjligheten skulle undersökas att ordna en farled mellan kusten och Utanede på Jämtlandssidan. En kapten Adelsköld utredde frågan och kom fram till att projektet var genomförbart för en kostnad om 30.000 riksdaler riksmynt. En kanal förbi Bergerorsen och upprustning av älvfärjan ovanför denna var förslagets grundidé. Det hela stannade i och för sig vid ett förslag, men ett mear varaktigt frö hade sätts.

Intresset tog fart. Planer gjordes upp. Älven skulle utnyttjas för frakt av både varor och människor. Ångmaskinen skulle tillhandahålla kraften. Båtar av den typ som användes på Ganges i Indien diskuterades. Den svåra Sillreforsen skulle renas upp och båtarna skulle spelas förbi forsen med hjälp av kättingar.

I början av 1860-talet bildades så ett bolag med uppgift att rensa älven. 1863 års riksdag beviljade ett anslag om 31.000 riksdaler riksmynt för detta.

Den kände publicisten Lars Johan Hierta skrev 1864 att "för transport av Lögdö bruks järnrelektter på Indalsälven och Lögdösjön bör en passande grundgående båt beställas".

Upprensningen utfördes åren 1865-67. Farleden mätte totalt 76,6 km. Den direkt bearbetade delen var 1187 m. Dess djup var 4,5 fot eller 1,34 m. Anläggningskostnaden täcktes av det beviljade statsanslaget.

Om detta skrev lantmätaren Daniel Åslund senare (1874):

"För utfrämde af detta förslag har bildats ett bolag af personer i Sundsvall samt inom Lidens och Indals socknar i Medelpad. Åtvensom Fors och Ragunda socknar i Jämtland. Meningheterna inom förenämnda 4 socknar harva förbundit sig att, i händelse bolaget skulle brista i sitt åtagande att för framtidens underhåll den genom upprustningen åstadkomna farleden och sakna tillgångar att detta ålliggande fullgöra, samma underhållsskyldighet övertagna. Detta rensningsarbete hade oafbrutet fortgått och blifvit vederbörligen afsyndadt, då 1867 års ovanliga vårflood bortförde en större quarn och till någon del skadade kanalbyggnaderna, hvilken likväl numera är åter iståndssatt. Afsigten dermed är att medelst en s k vinsch uppvatpa båtar uppföra kanalen och in i den spakare elven ofvan Bergerorsen. Av detta arbete, utfört under ledning av kaptenen vid väg- och vattenbyggnadskorpsen L Berg, betydligt underlättar kommunikationen på den 9 mil långa sträckan från Kringelfjärden till Utanede i Fors socken är onefeligt; dock är allmänna tanken den, förrän Bergerorsen erhåller ordentlig slussbyggnad . . . . ."

Redan 1865 påbörjades trafiken. En mindre ångbåt - INDAL - hade beställdts i Göteborg. Den var 60 fot lång och hade en maskin om 12 nom hästkrafter. Befälhavare blev J M Rosetzsky.

Under fyra somrar fraktades varor och människor mellan Lunne (invid Bergesforsen) och Lidens färjeställe med denna båt. Men den befanns vara för liten och maskinen för svag för de mäktiga strömmarna.

1868 lades trafiken ner för att återupptas först efter 12 år.

Att bätttrafiken, eller kanske snarare båtbolaget, ingalunda uppskattades av alla framgår av ett brev från Skönviks AB:s förvaltare Pontén på Österström till landshövding Lars Berg 1871:

"Angående Indals Elfs Communications AB vill jag icke hava med dem att skaffa. Altit jag ämnar göra är att bidraga till att annan Direktion blir invald och som då får övertaga de medel som finnes att tillgå."

1881 återinsattes INDAL i trafik på älven nu med Skönviks AB som ägare. Efter genomgripande reparationer och sedan en ångpanna på hela 16 hästkrafter installerats. Stationeringsort blev Gliman. Befälhavare var kapten J E Tjernberg.

Sommaren 1883 blev det aktuellt att skaffa en ny båt. Pontén fick bolagets uppdrag att infördra förslag och anbud. Ur hans skriftväxling citeras några avsnitt där de belyser hur diskussionen fördes (1885):

"Bolaget har beslutat att skaffa en ångare, som om möjligt läge endast 2 eller 2.5 fot med någon liten last och hade 30 à 40 hästkrafter, vare sig hjulbåt eller propellerbåt ..... försedd med för- och aktersalong, hytter för besättningen och möjligen en fruntimmershytt ....".

Ur ett annat brev:

"Vi måste hava tak över hela båten av lokal omständighet. Vi avsända från Järnvägen i genomsnitt 40 man i dygnet med flottar utför älven. Dessa skola hem, lite klädda. Utvakade, breda de sig överallt som packade sillar. De måste skyddas mot regn och eld. Se därt! anledningen till varför hela båten skall täckas ..."

Men också amerikanska båtar drivna av "ett hjul i aktern" kom till Ponténs kännedom. I ett brev härom skriver han:

"Antagligen är denna båt till sin konstruktion densamma som begagnas för afrikaresanden Stanley eller någon annan och som vi nyiligen sett avtecknad i någon illustrerad tidning för några veckor tillbaka. Skall denna båt hålla vad den lovar är det underbart."

Så smäningom beställdes en hjulångare. Nya Skönvik. Men hon klarade inte vårtiden i Indalsälven. Eftersom hon inte höll vad som utlovats fick varvet återta henne. 1885 låt en hemmansägare i Torsboda bygga en mindre ångbåt, Wikingen. Trots liten maskinstyrka klarade hon

älven bra. Hon gick mellan Lunne och Liden. Skönviks bolag försökte att med Wikingen bogsera flottar på älven för att slippa bekosta "utgångarnas" lön. Man kopplade samman flera flottar. Två försök gjordes och misslyckades. Första resan tog slut vid Ångesnacken och den andra vid Lagmansören. Flottsläpet revs sönder mot stränderna.

Wikingen upprätthöll trafiken i två somrar.

1887 togs så en ny båt i bruk, nämligen INDALEN. Ågare var åter igen Skönvik. Båten, en akterhjulångare, kostade 52.000 kronor och var 108 fot lång och 25 fot bred och hade ett djupgående om 6 fot. Hjuldiometern var 13 fot och maskinstyrkan 230 ind hästkrafter. Den kontrakterade farten var 9,5 knop. Befälshavare blev kapten Edkvist.

Men också INDALEN fick svårt med de kraftiga strömmarna. I stället för att trafikera den tänkta traden Skönvik-Lunne-Liden-Utanede fick hon gå Lunne-Liden, d v s samma sträcka som tidigare ångbåtar.

Då bolaget var angeläget att få tillbaka "utgångarna" så fort som möjligt fick INDALEN i stället göra två turer per dag. Arbetet vid Gliman pågick dygnet runt.

1894 var det dags för Ångaren LIDEN. Ågare var Indals-Lidens Ångbats AB. Nu kunde äntligen sträckan Liden-Utanede trafikeras. Även om älven vid vårflood var orolig och svär bemästrad var LIDEN med sina dubbla propeller byggd för att klara strida strömmar. Aktersalong, rökhytt och rymligt övre däck utmärkte LIDEN liksom gott om plats för fraktgods. Befälshavare var kapten Jonas Holmberg och senare kapten Georg Sellman.

Den omtalade Kungaresan i juli 1894 kan inte förbigås. Det var en stor händelse. Ut samtida reportage kan man läsa:

"... Konungen var klädd i amiralsuniform. På bröstet glänste serafimerordens Kraschan och derörvanför S:t Olofs-orden, Carl XIII:s orden... Ågaren LIDEN var dagen till åra uppput-sad och glänste... Kapten Holmberg själv sprät-te i ny uniform och besättningen hade nya kläder... I följd av den starka strömmen någon tid innan båten vändt, och Konungen började bli flyva nervös. Men Kapten Holmberg stog själv vid rodet, lugn och kallblodig... O, så vackert utropade Konungen och försjönk åter i betraktande. Snart skymtade Lidens kyrka framme på en höjd. Man var framme vid Lidens färjeställe och hörde dånet från timmerstockarna i Glimmärännan. Konungen yttrade, att Indalselven segrat över Ångermanelvens..."

Efter att ha rest med Ångaren Liden från Utanede till Liden går så det kungliga sällskapet över till Indalen för fortsatt resa. Och här serverades middag. Den icke helt okände källarmästaren Knauast svarade för denna. Matsedeln lydde sålunda:

Sandwiches
Hönsbuljong med pastej
Hummer majonäs
Kronärtskocka
Stekt and
Jordgubbar med frusen grädde
Ost. Cakes

Stainberger Cabinette die Braut 1862
 Chateau Mouton Rotschild 1883
 Cremant torr och söt
 Clode Baker 1862
 Maderia 1865

Ängbätsleden på Indalsälven blev känd land och rike kring. Den ansågs som en av de främsta turistattraktioner landsdelen hade att erbjuda. Med hjälp av tre båtar - Turisen från Sundsvall till Bergforsen, Indalen från Bergforsen till Liden och Liden upp till Utanede - kunde man dagligen resa de 111 km som färden utgjorde. Resan upp tog 15 timmar medan endast 10 åtgick för nerfärden.

Bland utländska besökare talas gärna om Konungen av Siam, Phra Paramendr Maha Chulalongkorn, som 1897 företog resan. Kapten Nordberg erhöll siamesiska kronordens riddarkors och kungens porträtt som tack.

Dessvärre gick det inte i längden att upprätthålla båttrafiken. Höga omkostnader och ökad konkurrens från bilar gjorde att båtarna försåvann. Först Liden. Hon upphörde 1918 med sina turer. Sedan blev det Indalens tur. Fram till 1920 hade hon i huvudsak fraktat "utångarna", deras flottningsåror och andra resande. Slutligen upphörde trafiken Österström-Glimåns. 1921 blev Indalens sista år i reguljär trafik. Turistan togs ur bruk och der året samt de fyra följande gjordes endast några lustturer på älven under söndagar.

VATTENKRAFTEN

Flertalet människor förknippar säkert ordet vattenkraft med Volt, Watt och kraftverk. De glömmer att vattenkraften långt tidigare togs i bruk för att undelattna tunga tunga arbeten. Det var vattenhjulet som möjliggjorde detta. Redan under tidig medeltid började det nyttjas i Sverige.

Vattenhjulen användes i många sammanhang. I järnbruket drev de malmkrossar, i masugnar blåsmaskiner och i hammarsmedjorna hamrar. I gruvorna tjänade de uppfordrings- och pumpverk. I Liden drevs framförallt kvarnar och sågar med vattenkraft.

Man skiljer mellan horisontella och vertikala hjul. Skvaltkvarnarna fig. 1 byggde på den horisontella principen och sågarna på den vertikala. När det gäller vertikala hjul talar man om överfalls-, undertalls- och mittfallshjul. Principen framstår av fig. 2-4 nedan:

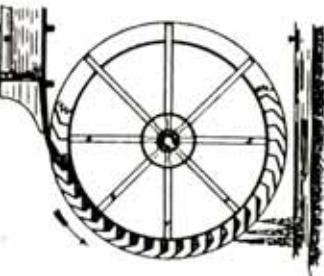
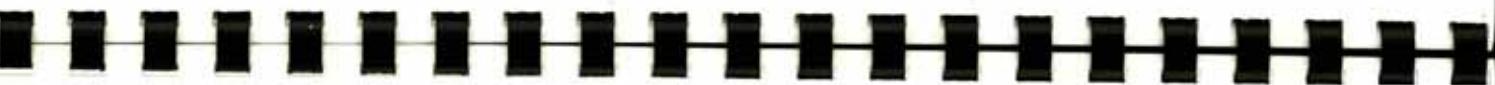
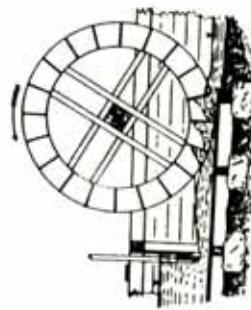
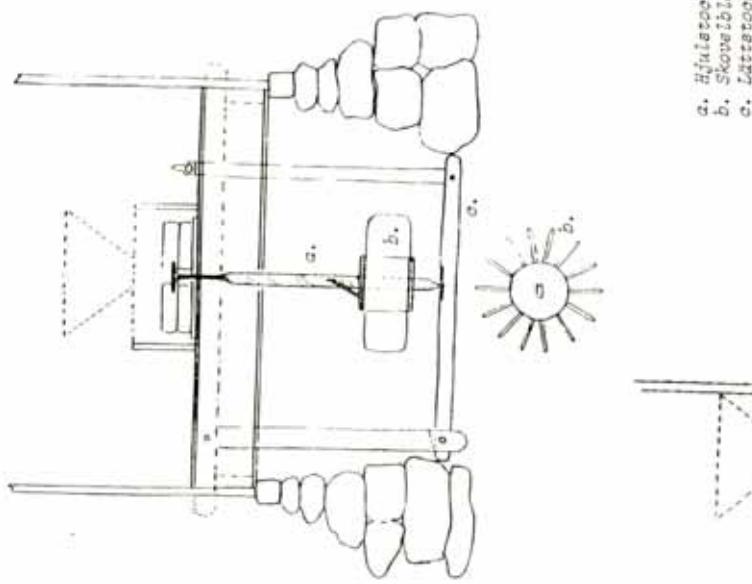
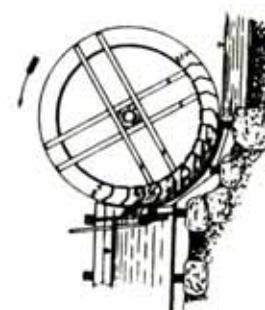

Fig. 2. Överfalls hjul med längsam gång, viken genom tyngd.

Horizontalt vattenhjul. Skvaltkvarn

Fig. 3. Underfallshjul,
verkan genom stöd.Fig. 4. Överfallshjul,
verkan genom tyngd.

Underfallshjulet är det äldsta. Efterhand ersattes detta med överfallshjulet som utvecklade större effekt.

Principen för en skvaltkvarn med horisontellt vattenhjul framgår av fig. 5. Hjulstockens nedre ända är järndubbad och vilar i ett lager. Den övre ändan går upp i kvarnen och bär den översta kvarnstenen. Med hjälp av lättstocken där lagret är placerat reglerades sedan avståndet mellan kvarnstenarna med hjälpen av en spak som går upp i kvarnhuset.

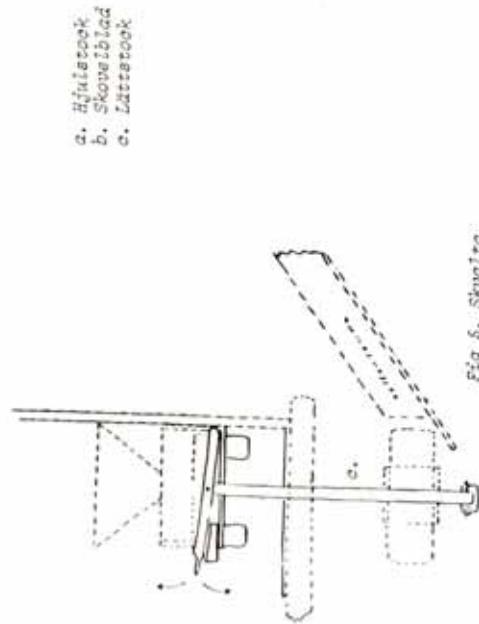
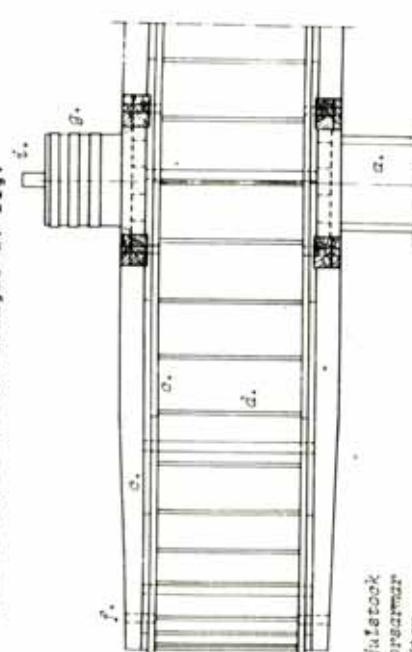

Fig. 5. Skvalta,

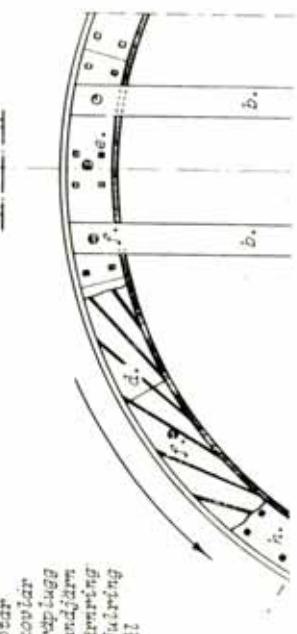
- a. Hjulstock
- b. Skoneblad
- c. Lättstock

Det vanliga vertikala hjulet var lätt att anpassa till olika användningsområdet och utvecklade större effekt, varför det dominerade. Kraftöverföringen från vattenhjulet varierade allt efter inrättningens funktion. I kvarnar var det ofta en utväxling med ett kugghjul. Sägramen i en ramså kunde få sin rörelse antingen direkt genom en vevaxel eller via en utväxling. I järnbruket slutigen kunde hammaren eller stampen få sin kraft direkt av utskjutande armar på den förlängda hjulstocken.

Vattenhjulets konstruktion framgår av fig.

a. Hjulstock
b. Korsarmar
c. Lötar
d. Skovlar
e. Träplagg

Den intresserade rekommenderas ett besök i Gudmundstjärn i Indal där man kan se vattenhjulets olika användningsområden.

De olika typerna av vertikalt gående vattenhjul av trä är alla konstruerade på ungefärlig sätt. (Här bort- ses alltså från de av järn gjutna hjul, som även förekommit i vårt land). Vattenhjulen av trä har i mitten en krattig hjulstock som kan bestå av en mycket grov stock eller fyra klenare sådana. Hjulstocken kan vara rund, fyr- eller åttkantig. På hjulstocken är hjulringen fästad antingen med korsamar (i regel fyra par) eller med enkla armar utgående från hjulstocken som ekarna i ett hjul. Ekerarmarna är i stället intappade direkt i hjulstocken. På ömse sidor om hjulet brukar hjulstocken vara förstärkt av padrivna järnband.

Hjulringen består av två ringar eller sidor. Mellan dem finns skovlar. Värderna hjulsidan är uppbyggd av dubbela rader av skölötar, innanlötar och utanlötar, lagda omkott och hophallna med dymlingar (träpluggar). Korsarmarnas ytterändar är delvis intappade i hjulringarnas innersidor. Skoviarternas placering är beräknad efter hjulets storlek och typ och är dessutom beroende av var vattnet skall infalla. Skall vattnet verka genom tyngd måste hjulringen också vara försedd med en botten mot hjulets mitt.

I hjulstockens ändar sitter i regel axeltappar, s.k. nälar av järn, väl förankrade genom riktigt inslagning av träkilar. Enligt en litteraturuppgift bör ytan på de inslagna kilarnas ytterändar vara lika stor som stockändans yta. Med hjälp av kilarna justeras också hjulets gång så att det går jämnt. Nålen ligger upplagd på ett lager av sten eller gjutjärn. Lagret kan även vara av trä t.ex. masurbjörk. Stenlagret vilar i sin tur på en grov stock, den s.k. näldynan.

Mot slutet av 1800-talet började man utvinna elkraft ur älven. Indalsälven med biflöden utgjorde en stor resurs. En resurs som i dag förser många svenska hem, industrier, järnväg etc. med elkraft.

Detta avsnitt ägnas enbart de anläggningar som är belägna inom Liden's socken. Älven som kraftkälla totalt sett finns beskriven i andra sammanhang för den som vill veta mer om detta.

Det första kraftverket i älven byggdes redan 1894 i Hissmofors. Till en början rörde det sig om mindre kraftverk uppförda främst för att tillgodose bygdens behov. De flesta kom till under Åren kring och efter första världskriget. En pådrivande faktor då de byggdes sades vara bristen på lysolja.

På 1920-talet fanns ett par dussin småkraftverk i älven eller dess biflöden.

NILSBÖLE ELEKTRISKA KRAFT AB byggde åren 1918-1919 en kraftstation med 72 meters fallhöjd i Nilsböllebacken. Effekten var 100 kW. 1935 installerades en ny generator på 160 kW. Samtidigt ertssattes den gamla högspänningsanordningen med ett utombusställverk. Stationen var i bruk till 1962.

SILLRE KRAFTVERK togs i bruk 1933 och var då i ett avseende unikt nämligen som vårt lands första pumpkraftverk.

Avisikten var att bättre ta tillvara den möjliga kraftproduktionen vid Norrfors kraftverk i Umeälven. Detta trots att det inte fanns några stamlinjer att inmatta kraften i.

Staten, förvärvade genom Vattenfall på tjugotallet en fallhöjd på 180 meter mellan Oxsjön och älven. En 90 meters tillöppstunnel på 5 m^2 sprängdes. Via en tillöppstub, delvis förlagd i berg leddes vattnet via Sillreån till kraftverket. Man byggde för två aggregat varav ett var på 5 MW (5000 kW) och ett på 2.5 MW.

Avisikten var att det sistnämnda skulle kopplas till en pump med vars hjälp vatten skulle pumpas från älven till Oxsjön under de tider Norrfors hade kraftöverskott. Regleringshöjden i Oxsjön var 5,5 meter. Den naturliga tillirinningen skedde från Storvallsjön och Storskälsjön. Planerna ändrades något under arbetets gång men principen kvarstod. Pumpen användes första gången 1933. Anläggningen fick en slutlig effekt om 13 MW och en uppföringskapacitet av $5 \text{ m}^3/\text{sekunden}$. Kostnaden var 2,83 miljoner kronor.

Vid dammkonferensen i Sverige 1933 uppmärksammades detta landets första pumpkraftverk mycket. Under senare år har Sillre kraftverk moderniserats och utvecklats.

JÄRKVISTLE KRAFTVERK togs i bruk 1959. Det tillhör kategorin storkraftverk. Själva kraftstationen byggdes på det berg som fanns 70 meter under den gamla älvbotten. En valdig jorddamm 23 meter hög och 250 meter lång leder vattnet mot turbinerna där dess rörelseenergi omvandlas. Inte mindre än 550.000 m³ fyllindadsmassor krävdes för dammbygget.

Två aggregat-turbiner om tillsammans 85 MW byggdes in. Vid dammen höjdes vattenytan 12 meter. 160 ha åkerjord och 205 ha skogsmark sattes under vatten av den 15 kilometer långa sjö som uppstod. Fallhöjden är 14,5 meter. Totala anläggningstakten 79 miljoner kronor varav 30 för byggnadsarbeten. Som mest arbetade 700 man och i genomsnitt 450 man vid bygget.

Indalsälven är en av landets mest utbyggda älvar. Man beräknar att av den producerade elkraften cirka 70 procent går söderut, 20 till kustbandet och resten förbrukas inom "området",

Sägverksbolag växte upp som svampar ur jorden. Många levde en kort tid. Andra växte sig starka och utvecklades. Böndernas små, lokala vattensågar uppköptes i stor utsträckning och rustades upp eller lades ner. När ångmaskinen så gjorde sitt genombrott i sundsvallisdistriktet i mitten av 1800-talet koncentreras sågverken till kusten och de små sågarna uppefter älven tystnade undan för undan.

SKOGEN

Skogen saknade länge direkt värde för bönderna i Liden. Först med industrialiseringen i England och Europa började skogen upplevas som värdefull.

Redan i början av 1700-talet konstruerade Thomas Newcomen en användbar ångmaskin. Det skulle visserligen dröja innan den var helt utvecklad, men grunden till en begynnande industriutveckling var därmed lagd. Stora fabriker skulle komma att uppföras. Människor som behövde arbete sökte sig till dessa. Nya samhällen växte upp kring fabrikerna.

Befolkningsutvecklingen i Europa skedde snabbt. På drygt 100 år fram till det första världskriget ökade Europas befolkning från 190 till 460 miljoner.

Sveriges förutsättningar var goda. Väldiga skogsområden låg i stort sett orörda. England och Europa ropade efter trävaror. Det kapital som behövdes för en framväxande trävaruindustri fanns både inom och utom landet,

En närmast ofattbar utveckling inleddes nu, nämligen sägverksepoken. Liden berördes naturligtvis direkt beröras av detta. Arbetskraften - alven - och framför allt SKOGEN fanns där. I Ärtussunden hade den saknat värde. Skogen gav mulbete och svetjemark, ved och hushövsvirke, jakt och där fanns kanske odlingsjord. Men de intrång som gjordes var ändå marginella.

De olika gårdarna var som regel endast bestämda vad gällde inägojorden. Av skogsmark lade var och en under sig vad han kunde och tyckte sig behöva. Gränsen för det egna livsrummet bestämdes i stort sett av vad grannarna krävde för sin del av den egna arbetsförmågan.

Så småningom uppträdde Kronan med vissa anspråk. Kronan var intresserad av nya hemman och skatteobjekt. Det var Gustav Vasa som hävdade Kronans rätt till outnyttjade marker. Dessutom började järnhanteringen företräda intressera sig för de väldiga skogsområdena i norr eftersom Bergslagen hade brist på skog. Senare under 1600-talet nådde järnhanteringen också Medelpad. Järnbruken, anstig det varå slöseri att låta byar och bönder lägga under sig mera skog än vad de behövde.

1683 beslutades den så kallade avvitringen. Den innebar att fortsättningsvis skulle laga rågång respektive. Där laga rågång saknades skulle by och gårdar tilldelas så stort skogsanslag som de ansågs behöva. Överskjutande marker blev nu Kronans egendom för att bland annat utnyttjas för järnhanteringen. I praktiken blev det dock inte så. Dels kom de att läggas ut som kronoskogar och nybyggen, dels såldes så småningom stora arealer. Järnhanteringen andel blev i själva verket liten och böndernas skogar överskred vida deras behov.

Ofta slog kravet på stora betesmarker igenom och kom att avgöra tilldelningen. Förtarande var bondeskogarna i stort sett oskiftade.

Annu långt in i 1700-talet dominerade orörda urskogar. En därför resenär skildrade detta på följande sätt

".... under århundraden vuxit upp och ruttnat ned utan mänsklig inblandning, full av förtor-
kade men ännu upprättstående stammar, vindfällen och bräte, förkrympta och oväxtliga bestånd,
försumpade marker med gran och björk samt årr
etter skogseldiar, som dragit fram milsvidt, röjt upp i förruttnelsen och låtit naturens egen för-
yrningsprocess längsamt verka."

Andra vittnade om att skogarna gav mera intryck av grått än grönt. Väldiga skogsbränder sägs ha härjat. Speciellt anges detta ha skett år 1700.

Xhoförhållandena var inte alltid helt klara. Inägojorden hade genom arv och köp fördelats genom tegskiften, vilket många gånger hindrade en utveckling av jordbruket. Skogsmarken var visserligen nu genom den tidigare nämnda avvitringen skild från Kronan, men förtarande i huvudsak oskiftat.

Redan under 1600-talet påbörjades arbetet med att ta fram en geografisk och senare också ekonomisk karta, där byars och gårdars innehav av åker-, ängs- och skogsmark skulle framgå. Det var en stor arbetssuppgift som tog många i anspråk.

Efter hand vidgades uppgiften att omfatta ett flertal beslut i syfte att dels fastställa gårdsareal, dels effektivisera jordbruket som alltmer började uppmärksammas i takt med en växande befolkning. Bakom det förstnämnda låg - kan man förmoda - inte enbart "rättvisessynpunkter" utan fastmer att få underlag för be-skattning. Följande beslut och årtal bör framhållas:

- 1749 ägosammanskriftning i storskifte
- 1757 rätt för varje delägare i by att få sin egendom sammantör i storskifte

- 1803 enskiftesförordningen vilken innebar jorddelning så att varje gård fick sina ägor samlade i ett stycke, skifte
- 1827 Skiftestadgan som innebar delning av såväl skiftad som oskiftad jord i syfte att Åstad komma lämplig indelning för ägarens bruk.

Den framväxande träindustrin gav plötsligt skogarna värde. Det som tidigare haft betydelse bara för husbehov blev nu eftertraktat. Den bonde som fått en karta avgränsad skogslott kunde nu salja med god förtjänst. Han hade ju fått den gratis utan att ha lagt ner just något som helst arbete på den.

Kronans mark minskades efter hand genom skatteköp av kronohemman men framför allt genom nybyggarnas omförändrade till så kallad skattenatur.

De nybyggen som anlades efter 1817 fick på vissa villkor och utan kostnad för innehavaren överföras till skattenatur. Stora skogsarealer avsedda för uppodling kom härigenom att övergå i enskild ägo.

Denna omföringsrätt utnyttjades av smarta bolagsherrar. Årnu under 1800-talet mitt förvärvades många vidsträckta skogsmarker för nyodling. När skattenatur och ägarerät väl var säkrat kunde skogen säljas.

Det berättas om sågverksägare som bekostat nybyggarens uppodling och bebyggelse - vilka båda var ett villkor för omföringen - mot att denna senare överlät avverkningsrätten till bolaget eller sågverksägaren. Besittningsrätten kunde i bästa fall ligga kvar på nybyggaren. Att det inte rörde sig om något enstaka fall framgår av att man 1866 stävjaade denna möjlighet. De skatteman som uppkom därefter tillförsäkrades en inskränkt dispositionsrätt.

Bruksskogarna, d.v.s de gamla järnbrukens skogar kom efter hand att tillfalla skogsbolagen. Järnbruken hade av Kronan tillförsäkrats så kallade rekognitionskogar från 1689 inneborande att man för en särskild rekognitionsavgift kunde nyttja dessa marker för sitt behov av kolvirke. 1823 beslöts att dessa skogar skulle få säljas. Hur stora dessa skogsområden var är svårt att få uppgift om, men flera järnbruk sägs ha disponerat mer än 10.000 hektar inklusive avverkningsrätter.

Stockfångstprivilegier är ett annat begrepp som möter oss. De utfärdades av Kronan för vissa sägar i äldre tid och innebar rätt att avverka ett visst antal träd mot erläggande av en låg avgift, s.k "stubbören". En motsvarighet till järnbrukens rekognitionsavgift. Sillre ság (1663) nyttjade detta.

Bolagens köp av avverkningsrätter började långt innan de på 1870-talet började köpa upp skogshemman. De skafade sig rätt att under en viss period avverka all skog eller en del därav allt efter överenskommelse med markägaren.

Detta innebar flera fördelar. Bolagen kunde anpassa avverkningsaerna efter konjunkturerna. Samtidigt skaffade sig en trygghet gentemot konkurrenterna.

De slapp vidare bessvär med inägojord och återställande av skogsmarken efter avverkning. Men framförallt behövde man inte binda upp så mycket kapital kring råvaran.

Många av dessa affärer skulle sannolikt inte tåla en närmare granskning. Visserligen fylde kontraktten saker de krav man rimligen kunde ställa. Det handlade snarast om de metoder som mindre nogräknade uppköpare använde för att komma åt den begärliga råvaran. Samtidigt skulle man ha i minnet att skogen där den stod inte hade kostat bonden någonting, likså att bolagen gav arbeten – låt vara orta illa avlöna – i de trakter där uppköp eller avverkningsrätter genomfördes. Många hundra arbetsställfälлен skapades i Liden under denna tid.

Då köp av avverkningsrätter var ett så dominerande inslag känns det angeläget att här återge ett sådant kontrakt för att visa hur det kunde vara utformat. Till en början löpte kontraktten i regel på 50 år och som i detta fall utan föreskrivna minimidimensioner. Det gav i princip bolaget rätt att ta vartenda träd. Köparen av följande avverkningsrätt var den i Medelpad icke helt okände grosshandlaren F. Bünsw.

"Till Herr Grosshandlaren F. Bünsw i Sundsvall eller dess rättsinnehavare uppläter och försäjer jag mig tillhörig skog i Stenberget. Storbrännan och Rismyrbrännan eller den som är belägen östanför och på mitt skogsskifte befintligt inom följande märken, nemlig från Löjtnants-slätbacken och vidare till Bostatjernen samt derifrån i rät linéa till rågången emot Jonas Olofstorrs äldre skifte, 880 alnar västerut ifrån knäet och punkten i samma linéa vid Rismyrsten, utgörande circa 1100 Tunnlands vidd, att, under 50 års tid ifrån denna dag räknat,

fritt och obehindradt få nedhuggas och begagnas samt efter egen fri vilja disponeras, emot villkor att dertöre erlägga Ett tusende Riksdaler Bancho, hvarav hälften nu är kontant betald och värder härförd qvitterad, och den återstående hälften eller 500 rd samma mynt bör till mig utgifvas den 1 a October nästa År 1852, samt skyldighet att ansvara och efter mätsmannan ordom ersätta all den skada, som genom skogens huggning, försling och flottning, ifvensom genom dammbyggnader och vattendämning kan åstadkommas å mina härinom varande eller nära derintill belägna slättssbelägenheter; hvaremot köparen äger fritt och obehindradt begagna all å min skogsmark befintliga vatten och vattedrag med det tillhörande stränder till anläggande af dammoch andra byggnader för skogseffekternas försling, uppläggande och förvarande, och att till sin framtida säkerhet för detta köps beständ söksig laga inteckning uti mitt härtädes ägande skattesemman. All i skogstracten befintlig löf-skog förbehåller jag mig att begagna samt att njuta laglig förmånsrätt för Återstående köpeskilling uti den försälda skogen.

Undertecknad den 13 september 1851

Man kan undra hur den här bonden eller hans barn kände det ett antal år senare. Gården inteknade och vartenda barrträds sält. Visserligen satt han med 500 Riksdaler Bancho i handen och resterande 500 bör utges ett år senare, men man kan ändå undra.

Fram till 1880-talet löpte kontrakten i regel på 50 år. Därefter tillämpades kortare perioder, 15-20 år, och 1889 stodgades i lag att 20 år skulle utgöra längsta kontraktstid. I Norrlandskommitténs betänkande 1904 redovisas då kända löpande avverkningskontrakt.

Kommittén påpekar emellertid att redovisningen inte är helt fullständig. För Liden omfattade avverkningsrätena vid denna tidpunkt 481 hektar.

Sägverksbolagens förvärv av skogsmark med full äganderätt var ett viktigt inslag i industrialiseringen. Det bör ses som en följd av ny insikt om att travaraindustrin skulle bli ett bestående inslag i Sveriges näringsliv och möjliggjordes på grund av att det nu fanns gott om pengar för långsiktig placering.

I de källor som ligger till grund för framställningen i denna del påpekas att uppgifter finns enbart för Svenska Cellulosa Aktiebolaget (SCA). Det gäller fastigheter förvärvade under perioden 1848-1948 och av bolag som intill 1949 gått upp i SCA. Då SCA samtidigt uppges äga mer än 2/3 av bolagsarealen längs Indalsälvens flödsträdäde kan underlaget anses vara tillräckligt för att belysa utvecklingen.

Fastighetsköpen var relativt obetydliga före 1870. Endast 7 procent av de samlade fastighetskopen skedde före denna tidpunkt. Totalt handlar det om 780 000 hektar uppköpta enligt följande:

Period	Den köpta arealens procentuella fördelning	Köpt areal i medeltal per år och ha
1846-1871	7	3 514
1872-1881	13	9 732
1882-1900	66	26 308
1901-1906	10	13 220
1907-1948	4	723
1846-1948	100	7 409

Debatten om bolagens fastighetsförvärv rasade hårt omkring 1900. Skället var flera:

- * En hel del bolag lämnade bakom sig en helt skövlad och vanvårdad skog.
- * Den stora emigrationen låg bakom oss. En orsak till denna var folkökning och jordbrist. Många bolag låt jorden växa igen med skog
- * Många kämpade för den självägda bondeklassens fortsatta bestånd, vilket man såg hotat av de allt mäktigare skogsbolagen.

En lagstiftning kom också som en följd av debatten (1906). Den förbjöd bolag att köpa fast egendom. Verkan av denna avspeglas väl i den tidigare tabellen.

Samtidigt bör man ha i minnet att de skogsgående bolagen kunde konsolideras och överleva olika kriser tack vare just sina ägda skogar. Egna skogar var viktiga, då som vi sett i det föregående tiden för avverkningsupplätsar undan för undan avkortats.

Som tidigare framhöllits har säkert flera bolag kommit över sina skogar till priser och med metoder som säkerligen tål att diskuteras. Å andra sidan har också bolag tvingats att betala för höga priser vilket bringat dem på obeständ och det tjänar ånyo framhållas att skogen - i vart fall när sågverksepoken inleddes - saknade direkt värde liksom att bönderna kommit över den helt gratis.

Men åter till Liden. Hur såg bolagens uppköp av fastigheter ut där? Följande tabell visar uppköpta fastigheter:

Period	Den köpta arealens procentuella fördelening	Köpt areal
1846-1871	54	16.081
1872-1881	8	2.478
1882-1900	29	8.579
1901-1906	9	2.785
1907-1948	0	1
	100	29.924

Som vi ser en helt annan bild än den samlade för SCA. Här skedde merparten av förvärvren (över 50 procent) före 1870. Hur detta kom sig kan man bara spekulera över. Vi vet att skogsbolagen tidigt köpte upp eller köpte in sig i, de gamla bondesågarna längs älven. Samnolti banade detta väg för tidigare fastighetsuppköp. Kanske var också Liden genom sitt isolerade läge ett lätt "byte" för driftiga uppköpare?

Av de gamla trädpatronerna tycks också F Bünsow i Skönviksbolaget tidigare än konkurrenterna ha insett fördelen med att handla på lång sikt. Skönvik köpte tidigt skogshemman med full äganderätt. Genom att bygga järnvägen från Österström till Liden (Värdshuset) och Glimåkränna lyckades han göra också Gimåns rika skogstillgängar tillgängliga för den timmerslukande sågverksindustrin. Tack vare tidiga och därför ganska billiga fastighetsköp var Skönvik under vissa perioder självförsörjande på virke.

En av de största fördelarna med äganderätten var att den också som regel innebar en fast arbetarstam i form av arrendatorer eller liknande.

En annan trädpatron, som sägs ha varit tidigt ute i fastighetsköp, var P F Heffner. Ägare till Heffners-sägen, men han fullföljde aldrig sina intentioner utan sålde redan 1827 sina skogar till Vivstavarv. Ett senare försök slutade på samma sätt.

Liden hade också sina trädpatroner. 1873 bildades Johannisviks Aktiebolag med anläggningar på Alnö. Två av initiativtagarna till det nya bolaget kom från Liden. O Sillerström och P Unander från Sillre respektive Backen.

Sillerström var den som ledde företaget medan Unander mer tycks ha ägnat sig åt råvaruförsörjningen. Att det inte alltid var lätt med likvida tillgångar framgår av ett brev från Sillerström till Unander (1878) där det bland annat heter:

Da det nu är de svåraste penningtider som nästan kan komma ifråga, hoppas jag att icke de styrrar som kan åstadkommas läggas hos däliga personer för dåligt virke".

Bolaget gjorde också en förlust på 12.000 kronor detta år. 1885 intörlivade man också Nacka med Johannishög. Några svåra år följde. Men det lilla bondebolaget som började under enkla former men med sunt ekonomiskt förstånd stod sig till skillnad från flera större som börjat med rikligare resurser.

1892 skaffade bolaget en bogserbåt. Den skulle transportera virke från Finland dit man nu sträckte sig för virkesuppköp. Båten var stark och utvecklade många hästkräfter. Den skulle därför ha ett passande namn. Ägarna fann det i Liden vilket följande lilla historia får belysa:

"I Västanå bodde en finne som var mäktig stor och stark. På en provianteringsresa i Sundsvall köpte finnen hos handländen väst på stan en tunna salt. Expediten skulle hjälpa honom att lasta den och bad därför finnen att köra fram hästen.

Finnen förklarade

- Ja, int ha ja nän häst. Ja bär sättjen i mesen.
Handländen skulle skoja med finnen.

- Bär du säcken hem till Västanå får du salttunnan. Finnen surrade fast saltet och gav sig åstad. Handländen trodde inte att han skulle komma så långt. Bördan var tung. Han skickade därför expediten efter finnen för att se hur det hela avlöpte. Efter någon timma kom expediten tillbaka. Lång i ansiktet och förklarade.

- Finnen går omkring med mesen på rygg och plockar linjen väst på stan!".

Vad båten kom att hetा? Stort-Erik. Det var nämligen finnens namn.

P Unandersson var son till Unander. Han började tidigt som handlände på Backen. Vid sidan av gjorde han affärer i fyrkantvirke, bjälkar och sparrar. Redan 1876 representerade han sin far vid bolagsstämman och satt så ung han var - endast 22 år - som ordförande.

År 1900 aktualiseras frågan om en efterträdare till Sillerström. Efter att under ett kvartssekel ha främjatgångsrikt lett företaget ville denne avgå på grund av sjukdom. Unandersson utsågs att efterträda honom. En av dennes första åtgärder var att föreslå att samtliga försägare och förkantare skulle få del i vinsten. Som ett tillägg till lönen skulle de erhålla en halv procent av årets nettovinstd på plank och bräder. Vissa förebehåll fanns dock.

De fick lova att hålla sig stilla och inte delta i någon möjligens bivande arbetsnedläggelse. Inte heller skulle de äga rätt till någon granskning av räkenskaperna.

Aven om Unandersson fortsatte i de förutvarande banorna skulle svåra år komma för bolaget. 1905 slutligen - efter interna strider som det sägs- och dåliga affärer såldes företaget.

Ryktet gör gällande att den i alla skiften kallblodige Unandersson lyckades få ut cirka 3.000 kronor mer per aktie än övriga.

Vi stannar till ett ögonblick till vid Unandersson. Han byggde upp en egen travaraffär i Sundsvall. Bjälkar, sparrar och legosågat virke försåldes. Drygt 70 år gammal återvände han hem till Liden. Med en egen automobile. Mängen äldre kan än idag berätta om hur Unandersson plockade bilen full med barn och bjöd på turer. Han frågade dock alltid "Vem är du?" "Vem är din pappa?"

Det går också många historier i Liden om denne Unandersson. Han sades ha en speciell och högst utpräglad begåvning åt det juridiska hålet, trots att han icke hade någon direkt utbildning i detta. Följande historia får betyssa detta och samtidigt avsluta raderna om Lidens trädpatroner.

Vid ett tillfälle hade Unandersson i ett mål gjort gällande att viss vattenrätt följe vederbörande strand. Utslaget blev också detta.

Vid ett annat tillfälle och ett liknande fall där Unandersson också deltog gick utslaget i helt motsatt riktning.

Tillfrågad hur i all världen detta kunde komma sig lärt Unandersson med illa dold förtjusning ha sagt:
- Jo se den gången stod jag som ombud för motparten!

BAGGBÖLERI är ett uttryck som uppstod under sågverksepoken. Det kan vara lämpligt att i detta sammanhang helt kort förklara innehörden därav:

Familjen Dickson härstammade från Skottland. Sitt svenska huvudsäte hade den i Göteborg. Den insäg tidigt att de norrländska skogarna erbjöd en lovande framtid. Redan under 1800-talets första hälft skaffade den sig avverkningsrätter, i regel på 50 år. Intressena i Sundsvall koncentrerades till Svartvik och Matfors. Familjens affärsmetoder ansågs inte helt moraliska och kanske är det typiskt att just Dickson gav upphov till begreppet "Baggböleri".

De privilegierade vattensågarna hade, som tidigare nämnts, rätt att mot en låg "stubböressavgrift" stämpla ut ett visst antal träd per år ur Kronostogarna. Baggbölesågverket i Västerbotten hade rätt att årligen ta ut 17.000 träd. Men Dickson, som ägde sågen, byggde ut kapaciteten och förbrukade snart 150.000 träd.

Hur gick det till?

Kronans folk såg ibland mellan fingrarna. Mindre nogräknade nybyggare kunde mot rätt timmerpris i sluttändan- luta till sig avverkningsrätter. Dessutom hände, sägs det, alltför ofta att stora arealer Kronostog skadades vid skogsbränder. Dock inte mer än att Dickson kunde köpa timret till bra pris.

Till sist reagerade en länsman mot förhållandena. 1843 stämde brukspatron James Dickson inför rätten i Lycksele. Utslaget blev: antingen skulle Dickson betala 60.000 Riksdaler för 30.000 träd som han anstigs olörligen ha kommit över eller så svärja så kallad värmålsed där han avsvar sig allt ansvar för det inträffade.

1850 i Degerfors tingssal svor Dickson eden. Sparade 60.000 Riksdaler men av den allmänna opinionen var han en dömd man.

Begreppet "Baggböleri" var myntat.

Värmländningar blev ett begrepp. Det kan synas märkligt att värmländningarna lärde norrländerna hur skogsdrivningar skulle skötas. Då bör man ha i minnet att den första värmländska träepoken slutade omkring 1860. Det var framför allt under 1800-talet de kom. antingen med båt över Stockholm eller också vandrande till fots. En sådan färd tog tre veckor i anspråk. Merparten var fryksdalingar. Deras recept var ett bättre utnyttjande av hästen. Detta möjliggjordes genom nya, lättare kälkar. Handsägen kom till större användning. Ofta drog man med flera hästar. Från Holm berättas om en värmilänning som hade 18 egena och 18 förhyrda hästar. Särskilda värvar sändes till Värmland. Flera värmilänningar bosatte sig sedan i Liden.

Givetvis kom "löskarlar" också från andra håll men inga som lämnat så bestående intryck som värmilänningarna.

Arbetet i skogen har genomgått stora förändringar sedan mitten av 1800-talet då yxan i stort sett var det enda redskapet. Men än hundra år har förflutit från denna tid och över tvåmanssägar, timmersavans, förbättrade kälkar, flottning, motorsåg, lastbilstransporter, traktorer, skotare och mer avancerade skördare. Hundra år av hissande utveckling.

Låt oss avslutningsvis belysa vad den tekniska utvecklingen inneburit:

Antal arbetstimmer per m³ fast mätt 1870-1920

Anmärkning: Skillnader ifråga om grovlek och behandlingssätt etc. gör att man inte utan vidare kan ställa talen från olika tidsperioder mot varandra.

Arbetsmoment	1870	1929	1950	1960	1970
Avverkning	6.0	4.5	3.3	2.6	0.8
Terrängtransport	3.0	1.5	1.1	0.9	0.2
Flottning	3.9	1.1	1.1	0.7	0.3
Lastbilstransport			0.4	0.2	0.1
Sågning	12.0	5.8	3.4	2.2	1.4

Men låt oss följa med på en skogsavverkning. Det är vintern 1920-1921 och den som berättar är Olof Elfström i Liden som själv deltog tillsammans med sin far, Lars Petter, sin bror, Petrus, och grannen Pelle Åslin med sönerna Sven och Rudolf.

Lars-Petter och Pelle hade tecknat kontrakt med dåvarande Skönviksbolaget om en avverkning vid Namnlösfjön belägen vid Lillöratjärn cirka fyra kilometer nordnordväst om Hällsjön i Sillre.

Arbetet skulle påbörjas så snart kyla och snö gjort vägar, myrar och sjöar farbara med häst och kälkar. I början av december var man klar för avfärd från Byn.

Förnödenheter för fjorton dagar packades i kontar och matskrin avträ. Avståndet från Byn till Namnlösfjön var cirka 2 1/2 mil. Det gällde att komma ihåg allt. Nämaste handelsbod låg i Sillre dit det var 1 1/2 mil längs slingrande timmervägar.

Maten bestod i huvudsak av potatis, saltströmming, kornmjöl, vetemjöl, fläsk, bröd, risgrynsgröt, pannkaka, kaffe, socker, bröd och smör. Bortsett från några liter vanlig mjölk medförde man tjockmjölk. Den höll sig bättre i kojan.

Färskmaten räckte i regel 4-5 dagar. Därefter handlade det om potatis, strömming, gröt och kolbullar. Samt kaffe. Mängder av kaffe.

Kläderna var grova och enkla. Skjortor, några blåblusar, vadmalsbyxor - som sades bli bra först när de lappats på knän och ända, storväst, skaftpjäxor och om det blev riktigt kallt - "luddar". Ombyte av strumpor, tvål, rakkniv och några handdukar.

Verktygen hade setts över. Slipats och filats. Där var sågen (timmersvansen), yxan, klaven (att mäta diameter och längd), timmersxen, kanterhaken (huggkrok på skaft för att vända stocken så man kom åt att kvista eller barka), barkspaden och sist men inte minst snöskyffeln.

"Sägkärraten" var ett hjälpmittel som lanserades vid denna tid. En fjäder som spändes mellan tråd och såg. Vid fränskjut spändes fjädern och hjälpte häringenom till att dra till sig sågen. Huruvida det var något effektivt hjälpmittel kan diskuteras då det ju åtgick större kraft vid fränskjutet. Ostridigt hjälpte den dock till att trycka sågen mot trädet varför "bette" blev bättre.

Över timmerkärlarna (stötting och get) satt höskrindan med hö, litet havre, några filtar och övriga tillbehör för timmerkörsningen. Sängkläder, fotogen och lykta mm. fullbordade lasset.

Allt packades nu på kälkkarna och man var färdig att ge sig åstad.

Det nämnda kontraktet tecknades mellan hästägare och bolag. Hästägaren svarade för huggare. Det ingick i kontrakten. Huggarna - som regel söner - hade i och för sig ingen direkt lön utan kunde få en 10:a någon gång för att skaffa något nytt. Den ersättning, kontanter som skogsavverkningen gav var inte sällan redan intecknad i förnödenheter, omsättning av växlar för häst, torp eller andra gemensamma nyttheter.

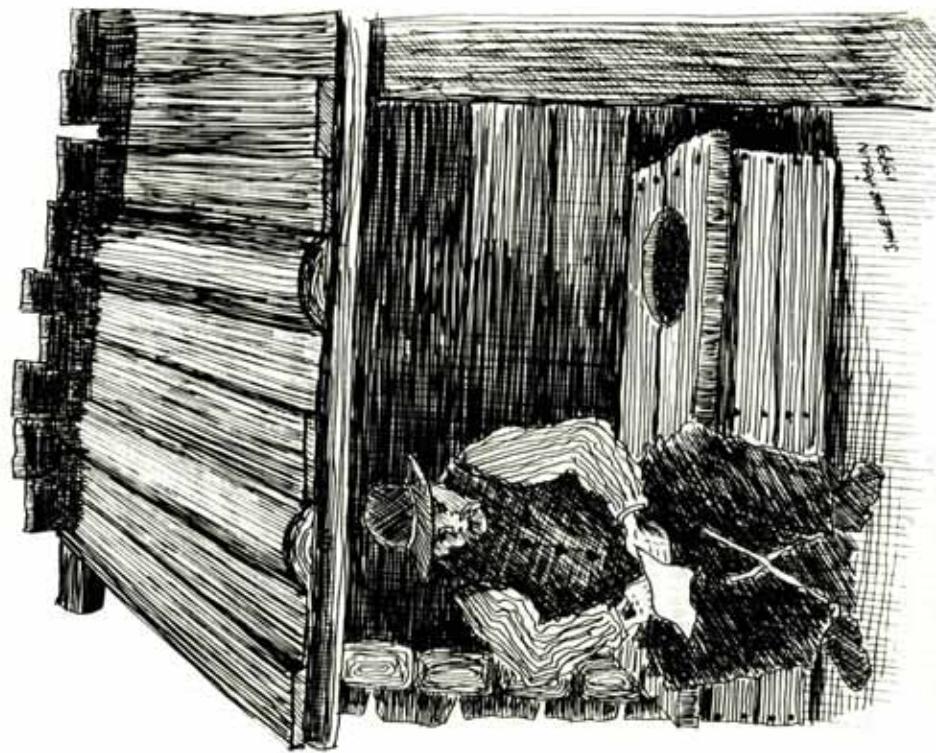
Förbi Bodacke, Klärke, Dacke och Brudsjön gick färden till Oxsjö. Där erhöll man av bolagets faktor några nävar spik och några utskottssbräder till sängbottnar och dörr. Bolaget tillhandahöll stallplats och brits för körarna. Huggarna däremot hade att först bygga sig en koja att bo i. Färden gick vidare över den frusna Oxsjön, längs myrar och åar upp till Hällesjön och Hällsjödammet. Hällesjön utgjorde den avlägsnadsplats dit virket från Namnlöfson skulle transporteras. Inte mindre än 22 hästar gick denna vinter enbart till Hällesjön.

Det var sent om kvällen. Karlarna trängde ihop sig i britsar och på golv så gott det gick. Hästarna utfordrades och vattnades. Förslags med ett täcke eller en filt och hade det nog varmare än männen i kojan. I vart fall sedan eiden brunnit ut i den öppna spisen.

Redan i gryningen var alla på väg upp emot Namnlöfson. De redskap som behövdes för kojbygget hade surrats på kälkkarna. Man gick den tänkta basvägen dvs. där timmerfororna skulle gå fram. Det var viktigt att välja rätt väg. Varje litet motlut innebar mindre lass och därmed mindre förtjänst. Flinka händer högg bort, eller bläckade på, träden längs den tänkta vägsträckningen. Det ankom sedan på körrarna - Petrus och Rudolf - att ytterligare förbättra vägen.

på sina häll behövde vägen rivas och vattnas för att bli tillräckligt hård så att inte de tunga lassern "skar" och blev sittande. Petrus hade dessutom i uppdrag att vara "väghas" dvs. den som fortlöpande hade att hålla bussägen i skick. För detta erhöll han 10 kronor extra per dag. Medar och hovar åstadkom inte sällan djupa spår. Spår som skulle fyllas igen och vattnas. Snödrev och oväder var andra obehagliga överraskningar. Visserligen hjälptes flera då åt men vägbasen hade ytterst ansvaret.

När huggarna kommit upp till Namnlöfson hade de färdats i drygt fyra kilometer. Körarna lastade av redskapen och återvände till bussägen och dess lordaningställande. För huggarna gällde nu att välja ut en lämplig plats för kojan. Helst skulle den ligga i näheten av en bäck, för att slippa långa vägar till vattnet, och så nära avverkningen, "skiftet", som möjligt. Snön skottades bort. Man högg och hackde sig ner genom tjälen 60-70 centimeter. Två man valde ut och fälde stora torrfuror som man sedan klöv på mitten och släpade genom meterdjup snö till kojplatsen. Väggar och tak byggdes upp med klyvtyorna inåt. Man tätade med lav och moss. Jord återfyldes runtom. Det gällde att täta rejält för att undvika golvdrag. Av stenar fogades en öppen spis. Ojämnheter fylldes med jord. Något bruk fanns inte. Under arbetet med spisen fick Petrus fingret i kläm men utan något brott som följd. Peile döpte påpassligt kojan till "Fingerknip" vilket den sedan också kom att hetा. Fyra britsar och en dörr fullborrade verket. Här skulle nu fyra man under drygt tre månader åta, sova och torka sina kläder. Som belysning hade man en fotogenlampa. Kojans väggar lutade svagt inåt och vid dörren var ett djup steg ner. Arbetet tog 2-3 dagar i anspåk och under tiden bodde huggarna i Hälsjön.

När kojan stod klar fraktades alla deras förnödenheter upp. Antligen kunde arbetet påbörjas. Någon ersättning för byggdagarna hade man inte. Bolaget kontrakterade häst och körare.

Huggarna slet ont. Ohyggligt ont. De arbetade i snö som oftast var meterdjup. Skotta sig ner till "stubbens". Släpa alla verktyg med sig. Träden som skulle fällas var märkta med två röda punkter så nära marken som möjligt. Om inget rött märke fanns på rotstocken blev det böter som innebar att huggaren i princip inte fick någon ersättning för den stocken. Bolagets förmän, "stubbknekterna" bevakade noggrant att market fanns. Det vore fel att påstå att de var särskilt populära bland huggarna. "Knekterna" kallades också "Promt". Det sistnämnda kom från de huggarinstruktioner som bolaget tillhandahöll och där det fanns inskrivet att "ärbetare promt skulle lyda förmans befälning".

Skiften kunde vara något av ett lotteri. Risig, tät skog i svår terräng, avspeglade sig direkt i form av dälig dagsförtjänst. En ytterligare faktor av stor vikt var huggarens förmåga att fälla rätt så att häst och körare lätt kunde komma åt att "lunna fram" till lastplatsen.

Dagsförtjänsten varierade. 50-60 stockar per dag kunde anses vara en god prestation. Det handlade emellertid ofta om ungdomar. Sven som var yngst var inte mer än 17 år. Ersättningen per stock varierade efter dimension. Ett medeltal om 30-35 öre per bit gav alltså en dagsförtjänst om 15-21 krona per dag.

Ett populärt mellanmål var "doppkopp". På kvällen gjorde man så pass mycket kolbullar att det blev över till dagen efter. De användes som dopptill kaffet.

Körarna hade sitt att stå i. De slet naturligtvis inte på långa vägar så ont som huggarna. Andå bidrog de verksamt till ett gott resultat. En bra häst var värdsin vikt i guld. Därför vårdades de noga, vattnades och fordrades väl och sedan hölls i gott skick för att förhindra skavssår. En "lokbränna" kunde göra hästen oduglig i arbetet för lång tid. En och annan fläbuse fanns väl där tömmen flitigt kom till användning men de var få. Flertalet visste bättre. Köraren måste känna sin häst. Veta vad den förmådde.

Redan i den första dagern kom körarna upp till skiften. Hästskällorna ekade i mörkret. Deras uppgift var att varna de förare som var på väg uppför basvägen så att de höll undan. Lämnde väg för den som kom med lass. Uppkommen till skiften kopplades bakkälken (geten) av. Den lämnades på lastplatsen. Med framkälken (stöttingen) hämtades så timret (lunnades fram) till lastplatsen. När man fått fram tillräckligt med timmer kopplades stötting och get samman och lastningen kunde påbörjas. Två lass per dag hann man med ner till Hällsjön.

Var 14:e dag skedde uppmätning (tumning) av virket ute på Hällsjöns is. En man ur laget deltog. Det gällde att bevara sina intressen mot det mäktiga Bolaget och dess "knekter".

En titt i en avverkningsliggare från den tiden och de skiften som avses säger att under den uppmätta 14-dagsperioden inkomsten höll sig runt 350 kronor. Med andra ord ett dåligt snitt. Förmödigen beroende på skifternas utseende, dåligt väder eller annat. A-priset varierade från 9,7 öre per aln (3 1/2 tum) till 14,2 (5 1/2). Mer än 2/3 av uppmätt virke för denna period var 3 1/2 tum och vekare.

En titt i Huvudboken från samma tid visar att inkomsterna även från andra avverkningar än Namnlöftion var blygsmanna: 663 furu l.136:Kronor, brännved 341.30 kronor, samt en rad poster från 33 - 221 kronor.

Det är inte svårt att räkna ut att en vinters arbete i stort sett räckte endast till att få det att gå runt. När alla utgifter och skulder omsatts eller lösts befann man sig sannolikt på samma punkt. Och detta för en vinters härt och tungt arbete. Under förhållanden som vi knappast ens kan tänka oss. Att de yngre, i synnerhet bland huggarna, för illa är ställt utom allt tvivel.

JAKTEN

När inlandsisen drog sig tillbaka kom snart de första människorna hit. De var nomader som levde uteslutande av jakt och fiske. Efter en tid på ett visst ställe tvingades de flytta. Det ville som de lyckades fälla med sina primitiva vapen och redskap utrotades eller sökte sig till lugnare trakter. Jägarna med sina familjer hade bara att följa efter. Om man ville överleva.

Så småningom blev jägarna mer bofasta. De började bruka jorden. Denna gav en tryggare försörjning och ledde till en folkökning som var otänkbar så långe jakten var den enda försörjningskällan.

I takt med att befolkningen blev bofast steg också efterfrågan på kött, hudar, pälsverk, ben etc längt över de jagandes eget behov. Samtidigt utvecklades vapnen och fångstmetoderna ytterligare vilket ledde till att vissa djurarter utrotades. Tidigt försann visenten och uroxen. Så sent som på 1800-talet försann vildrenen och båvern.

Man vet inte särskilt mycket om jakten i Sverige under stenålder, järnålder och tidig medeltid. Benfynd från olika boplätsar berättar dock en att renjägare från kontinenten - tätt efter inlandsisens reträtt - förföljt och fällt vandrande hjordar och att krontvilt, älg och utroxen fanns på stendern.

Landskapslagarna, som nedtecknades under 1200-1300-talen, ger oss de tidigaste skriftliga informationerna om jaktförhållandena.

- * Jakten på matnyttigt vilt var kopplat till jordägendet.
- * Björn, varg och råv fick fallas och behållas var helst de påträffades. "Varg- och björnskall" var i bland annat Västgötalagen fastställda till årets stora helger. De utfördes av bönderna själva. I andra lagar ålades bönderna skyldighet att hålla vissa längder vargnät.
- * Ekorren - som var ett eftertraktat pälsdjur - var i stort sett fridlyst.
- * Alg, björn och varg togs med spjut eller i fallgröpar, medan småviltet fångades med bland annat snaror.
- * Spjut, båge och armborst var de vapen som användes, otta begagnades gillrade spjut för de djur som omnämnts här ovan.

Men jakten tilldrog sig de härskandes intresse. 1351 förklarade Magnus Eriksson i sin landslag älg, björn och rådjur vara "Konungens djur". All jakt förbehölls honom. Att sätta älgspjut och använda älggröpar undantogs dock. När skjutvapnen kom, i slutet av 1500-talet, förbjöds allmogen att använda dessa för jakt.

1500- och 1600-talens kungar utvecklade de lagliga rättigheterna ytterligare. Kungen ägde att jaga på krons mark, adeln på egen mark när det gällde högvilt medan de jordägande bönderna inte hade rätt att jaga på sin egen mark. Myndigheterna tog över "rovdjurs-skallen", men i stort sett alla mäniskor ålades att delta. Bönderna tvingades dessutom att hålla nät, lapp tyg och andra hjälpmmedel som kunde behövas.

Aven pälshandeln intresserade kungamakten, främst Gustav Vasa. Pälshandeln representerde pengar och dem ville han komma åt. Fogdarna fick i uppdrag att samla in och leverera skinnen till honom. Resultatet blev emellertid magert, varför de fria rättigheterna att idka päls handel kom att kvarstå.

Under 1600- och 1700-talen var frågan om rätten till jakt brännande. Kungen och adeln stod på den ena sidan och de självändande bönderna på den andra. Den som sågade jord var helt utan rätt och berördes inte av dragkampen.

1664 års jaktstadga förbjöd "icke privilegierte" (dvs bönderna) att fånga eller skjuta fågel.

1702 fick allmogen rätt att bruka gevär vid rovdjursjakt.

1767 fick bönderna rätt att jaga älg med skjutvapen.

1789 fick så "ofrälse man", som ägde skattelagd jord rätt till jakt på egen mark. En mer än 400-årig strid hade äntligen nått sitt slut.

1808 antogs en ny jaktstadga som ersatte 1664 års stadga. Den innehöll bland annat nya fridlysningstider, framhöll vikten av en intensifierad rovdjursjakt och rätten att gå in på annans mark för att falla särat vilt - och behålla det. Denna rätt missbrukades ofta och orsakade många grävl och tvistigheter. 1892 togs därför bestämmelserna bort. Det skulle dock dröja till 1960-talet innan "100-metersgränsen" definitivt försvann.

Skatt eller avgift för jakt aktualiseras redan under tidigt 1800-tal. Oenigheten var stor i denna fråga och det skulle dröja ända till 1938 innan obligatorisk jaktvårdsavgift infördes.

Som inledningsvis framhölls fanns ÄLG redan under stenåldern. Stammen - även om den tidvis var gles - överlevde älggropar och älgspjut. Av gamla handlingar framgår att skatt ibland erlades i form av älghudar. Dessa användes bland annat för krigsmaktens uniformer. Men älgen blev alltmer eftertraktad. En formlig rovdrift etablerades. Redan på 1600-talet uppges på många håll att jägare - komna långt ifrån - under framförallt "skarränningen" härt brandskattade, på sina håll utrotade, stammen. Under 1700-talet fanns "restbesätt" inom några få områden. Hälpers ånger i sina beskrivningar från exempelvis Medelpad att älgen i flera socknar är "sällsynt" eller "finnas icke i behåll" (1700-talet).

Arlen blev vanligare vid 1850-talets mitt. Den hade då varit helt försvarnen mycket länge, varför okunnigheten om den var stor. Befolkingens rädsla för "odjuret" var stor. Vidunderliga historier kom i omlopp om det:

"Älgen saknade leder på benen och kunde därför inte ligga utan måste stödja sig mot ett träd under sömnen. Bästa sättet att fånga honom var därför att - under älgens sömn - falla det träd han lutade sig emot. Han skulle då falla omkull och ej kunna resa sig."

I en rapport från 1907 påpekas att det kända antalet skjutna älgar i Västernorrland det året uppgick till sextio. Den aktuella skogsarealen uppges ha omfattat

350.000 ha. Det motsvarar en älг per 5833 ha. Tjuvskytten florerade, men man bör komma ihäg, att det handlade om fattiga människor och om mat för dagens.

Omräknat till dagens situation där en siffra på 10-12 djur per 1000 hektar kan tjäna som ledning skulle detta motsvara ungefärligen 13500 djur.

BJÖRNEN var vanlig också i Liden under 1800-talet. Jaktens på björn bedrevs dock intensivt. Ett björnskinn kunde inbringa många välbehövliga slantar samtidigt som det gällde det att skydda de skogsbetande kreaturen. Ut tillgänglig statistik kan man läsa om antalet dödade björnar i länet under perioden 1815-1900

	1815-1826	-
1827-1836	126 (snitt 12,6/år)	
1837-1855	20 (" 1,1 ")	
1856-1865	102 (" 10,2 ")	
1866-1880	33 (" 2,2 ")	
1881-1895	9 (" 0,6 ")	
1896-1900	-	

VARGEN var under 1800-talets första årtionden allmän i hela Norrland och även i södra Sveriges skogstrakter. Vissa källor hävdar att vargen uppträtt mer periodiskt utanför sina naturliga områden, vilket ter sig troligt. I "godta" vargår måste föda sökas över större områden.

Olaus Magni har lämnat uppgifter om "vargens talrikhet och närgångenhet" under 1500-talet. De gamla landskapslagarnas föreskrifter om "vargskall" tyder på samma sak.

I Värt län synes vargen i det närmaste ha försvarunit under 1800-talets senare del. Följande länssittror över dödade vargar under åren 1827-1880 redovisas:

1827-1836	145 (snitt 14.5/år)
1837-1860	8 (" 0.3 ")
1861-1880	12 (" 0.6 ")

LÖDJURET får avsluta denna lilla rovdjursöversikt. Lon är i och för sig ingen nordlig djurart. Innan den blev fördiven av människan var den allmänt i södra och mellersta Sverige. I början av 1800-talet nedlades de flesta lodjuen i Kronobergs-, Jönköpings-, Östergötlands-, Örebro-, Värmlands-, Kopparbergs- och Gävleborgs län. I Värt län var avskjutningen som störst 1856-1880. Detta sammanhängde naturligt med den fortgående uppodlingen och tillgången på bättre skjutvapen. Lon sades också lätt gå i utlägda fällor.

Antalet dödade lodjur i länet under 1800-talet uppges vara

1827-1831	28 (snitt 5.6/år)
1835-1839	28 (" 5.6 ")
1856-1860	111 (" 22.2 ")
1865-1869	90 (" 18.0 ")
1876-1880	56 (" 11.2 ")
1886-1890	1 (" 0.2 ")
1896-1900	12 (" 2.4 ")

I det följande beskrivs några GAMLA FANGSTMETHODER som kommit till användning i Liden och annorstadies. Naturligtvis har dessa metoder varierat från jägare till jägare. Här återges emellertid några som anses ha varit de vanligaste. Det urgamla systemet med alggropar - som

förekom på flera håll i Liden - förbjöds så sent som 1854. Älglederna med deras giller, möter vi i samband med nybyggarrinnarnas intåg. Även om alla de stora rovdjuren jagades tycks älg, räv, hare, bäver och tjäder ha varit de vanligaste bytena.

ÄLGLED innebar att man på de vägar som älgnarna brukade använda, de så kallade älgstrecken, iordningställde enkla stängsel av nerfallna träd, buskar eller annat. Stängslet ledde älgen mot en öppning där någon sorts giller arrangerats, vanligen i form av en spänd båge med ett fastsatt spjut eller pil. En lina från en fast stolpe eller träd till bågen utgjorde själva utlösningsmekanismen. När älgen gick mot linan sköt bågens spets iväg pilen/spjutet in i älgnacken.

Flera olycksfall med såväl människor som kreatur inträffade uppges ha inträffat. Älgled begagnades i huvudsak under sommar och höst. Under vintern frös hela gillret lätt fast eller tappade sin spänst. Älgleden är ett mycket älderdomligt fångstredskap och kan väl enlast liknas vid en sorts självtolösande pilbåge.

FÄNGSTGROPAR - eller älgravar - användes där älgnarna gärna uppehöll sig. De gjordes i regel cirka två meter djupa, men knappast så vida. Till skillnad från den tidens varggropar brydde man sig inte heller om att kläda insidan med stänger eller bräder. Älgen spetsades nämligen i gropen.

Den grävda gropen täcktes med ett tak av stockar eller bräder i vars mitt man lämnade ett hål täckt med ris och moss. På båda sidor om hålet byggdes stängsel av grovt ris och liknande. Stängslet kunde i likhet med älgleden sträcka sig långt åt sidorna.

Under hälet i själva gropen drev man ner några (5-7) spetade pålar. Framför och bakom hälet sattes som bete sälgvistar. Vilket var älgens mest omtyckta vinterföda. Meningen var att älgen undan för undan skulle beta sig fram mot gropen och av stängslet - och de lockande sälgvistarna på andra sidan - ledas över hälet som var cirka 2,5 alnar långt och 1 1/4 aln bredd. Älgen föll ner. På pålarna. I sina försök att komma loss - djuret föll ner med framkroppen - sargades han svärt av pålarna som var högre än älgens ben. Gropparna syns ha varit i bruk till och med 1700-talet.

SKARRÄNNING - hetsjakt på skidor - var en annan jaktform. Ofta inleddes den med smygskytte mot älgar som, inte sällan i flock, ofta höll sig stilla på ett relativt begränsat område. Framförallt var detta fallet vid sträng kyla och när snön var djup.

Oavsett om jägaren skjutit på älgen eller ej satte han nu upp högsta möjliga fart. Det ansågs nämligen att älgen skulle tas med hastighet i början så att han blev andfådd. Han ansågs då ha svårare att hålla ut. I djup skarsnö kunde en älg inte stå ut en halv dag i stark fart.

Beväpningen bestod av bössa, yxa och slidkniv. Jakten utövades under förbjuden tid och ofta även på annans mark. Man undvek därför avslöjande bösskott utan gav sig på det uttröttade djuret med hugg och slag.

Det kan tyckas ha varit en grym jakt men det hände - vid svår hungersnöd - att myndigheterna gav sitt tillstånd.

Skarrännning efter älg utfördes av mången skogshö och av finnbygdens befolkning. Ett gammalt talesätt lös "Finnen och därnäst vargen är älgens värsta fiender".

En enda vinter med djup och längre skarbetäckt snö kunde vara förordande för älgstammen. Den kraftiga minskningen av älgstammen vid 1700-talets mitt tillskrives i stor utsträckning "skarränningen".

BJÖRNNSAX utlades vanligen i näheten av något byte som björnen fält. Saxen måste omsorgsfullt döljas med mossa eller annat. I trakter där björnen varit utsatt för förföljelse var han ytterligt försiktig och kunde i flera dygn gå kring betet innan han gav sig på det. Vidare måste saxen gnidas in med lämpligt medel för att ta bort eventuella lukter. Vanligen användes kåda som anbringades med gränsris för att undvika direkt beröring. Många olika utläggningssätt förekom.

RAVNSAXAR användes flitigt. Rävskinnet var eftertraktat inom byteshandeln eller direkt avsalu. Merparten rävar sägs ha tagits i vanliga trampsaxar som gillras utan bete och ofta i rävens egna spårleder.

Under hösten strödde man ut agn av något slag för att väntja, eller "arske" som man saade i liden, rävarna till vissa beständiga platser. Man fortsatte under vintern men nu var det också dags för saxarna. Mellan agnplatserna gick nu väl upptrampade spår som utnyttjades av gillarna.

I en gammal beskrivning kan man läsa:

"Då ett lämpligt spår utvalts, tager gitlaren på sig vantarna samt gräfver med träspaden en

grop in under spåret, där efter lägges den ut-
gillrade saxon, som, sedan den blivit rengjord
och bertsad, absolut ej får vridröras med blotta
handen. På underlag af några grankvistar så nära
under spårstämpeln som möjligt, och för att öka
trampytan läggas äfven några lätta grankvistar
över gillerrträdarna. Därefter fylls gropen igen
löst med snö, så äfven gillrarens egna spår ..."

TRASAX var ett annat fångstredskap. Som regel användes
en gammal bråda som spetsats längst upp med en eller
två djupa, avsmälnande skäror på var sida. Betet ut-
gjordes av ett ekorrhuvud, en köttbit, en fågel eller
liknande. Betet satt så högt att räven måste hoppa och
försöka nå betet med en tass. Avsikten var att han
under sina försök att nå betet skulle fastna i någon av
skärorna med tassen och av sin egen tyngd bli hängande
kvar.

Detta anses ha varit det grymaste fångstväaret då
räven inte sällan svält till döds.

HARSNAROR sägs ha förekommit flitigt. De var gjorda av
grov, glödgad mässingstråd och användes om vintern på
harstigarna. Snarorna gillrades som regel genom att
fästas på en käpp, helst med vidsittande bark så att
den icke skulle bryta av mot omgivningen alltför
mycket. Käppen sattes löst i snön, bakom en tuva, fäll-
da aspar eller sälgar så att den doldes nägorlunda.
Snaran hängdes ut över harstigen. När haren fastnat
lossnade käppen och hejdade snart haren framfart vid
något snår eller liknande.

BÄVERNATET torde ha varit den mest utbredda och samtidigt effektivaste fångstmetoden över i stort sett hela Norrland där bäver förekom. Man använde samma garn och maskvidd som till laxnot. Längden växläde mellan 4 och 12 och djupet mellan 1,3 och 2,6 meter beroende på om man jagade vid en sjö, en å eller en bäck.

Som regel skedde utsättningen i närheten av bævers hydda. Noten var ofta träd pâ en lina. När en bæver som fastnade i noten arbetade för att komma loss blev han alltmer insnärjd. Noten, som gled pâ linan, gav nämligen med sig från bâda håll.

Ortast förefaller noten ha använts på senhösten när isen ännu var tunn. Inte sällan hade man också förtsett den med någon form av larmanordning. Det gällde att snabbtvara på plats när bævern gått pâ. Det finns exempel att en bæver gnagt sig igenom inte mindre än fyra nät satta efter varandra.

Bævern fängades i stora mängder på grund av sitt skinn. Under Gustav Vasas tid kunde de bästa bæverskinnen betalas med upp till 10 mark, vilket var samma pris som för bästa björn-, varg-, älg- och mårtskinn. 1608 värdrades bæverskinnen högre än andra skinn. Dyribarast var bævergällen. På 1800-talet kostade den 4-7 riksdaler lodelt. En bæver hade 20-30 lod av den efterträkta vätskan, ibland det dubbla.

Bævergällen torkades och hade sedan stor medicinsk användning. Ögonsjukdomar, alla utvärtessjukdomar, ingagen i brännvin sades den skydda mot pest och epidemiska sjukdomar, ja, den var gångbar mot strängt taget allt. Det är allltså inte underligt att bæverjaktens var intensiv. I slutet av 1800-talet hade arten praktiskt taget utrotats.

TJÄDERN, slutligen, snarades direkt på spelplatserna. Men den jagades också med en annan metod, toppskytte, som bedrevs framångsrikt vid sträng kyla sedan de direkta vapnen - gevärern - gjort sitt intag.

VAPNEN utgjordes långt av primitiva pjut och bågar. Eldhandvapen som radikalt förändrade jakten dröjde.

Under medeltiden hade krutet börjat användas i Europa.

Under medeltiden berättas det, höll den tyske munken Berthold Schwarz på med att experimentera för att framställa guld. Han höll på att stötta sönder träkol, svavel och salpeter i en mortel. Plötsligt exploderade blandningen och mortelstöten för som en projektil mot taket. Svartkrutet var ett faktum. Visseleigen hade såväl kineser som greker långt dessförinnan använt en form av krut i fyrvärkeripjäser och de senare, trots man, i sina flytande eldar. Men med Schwarz började krutet användas för eldhandsvapen.

De första vapnen med svartkrut som drivmedel är kända från slutet av 1300-talet. Ett järnrör, tillslutet bak till och med ett tändhål på oversidan. Fastsatt i ett träskaff. En brinnande låga eller glödande tråd fördes direkt mot tändhålets krut. Sten-, järn- eller blykulor användes.

I det följande skall vi kortfattat följa den historiska utvecklingen av framför allt den mekaniska tändningsanordningen och dess utveckling.

Luntläset anses vara den första mekaniska tändningsanordningen. Principen byggde på en fjäderbelastad bakåt arbetande hane som höll en glödande lunta av

tvinnad hampträd. Via avtryckare - eller direkt påverkan - fördes luntan till tändhålets krut varvid skottet "tändes". En viktig fördel ansågs vara att skytten kunde hålla vapnet med båda händer och följacktigen rikta det bättre.

Hjulläset blev nästa steg i utvecklingen. När skottet avlossades drevs ett tandat, fjäderbelastat hjul mot en pyritsten som skickade en skur av gnistor in genom tändläset. Men hjulläset var invecklat, hade en ömtålig konstruktion och var dyrt att framställa.

Flintläset slog snart ut hjulläset. En kraftig hane, med en skrivinfästad flintsten, slog härt mot fängpannas lock. Vid kontakten flintsten-lock alstrades de gnistor som behövdes för att tända fänghålets (tändhålets) krut. Flintläset kom i bruk redan i slutet av 1600-talet och blev den dominerande tändningsmetoden ända in i 1800-talets början.

Den omtalade björnjägaren Staverman i Liden, som levde på 1700-talets slut, var med all säkerhet utrustad med ett flintläsegär. Som bekant tog han blyet till sina kultor från Stor-Vitberget.

Knallhattståndären tillskrives engelsmannen Joshua Shaw. Den baserades på den skotska prästmannen Alexander Forsythe's patentering av perkussionskrut 1807. Ett explosivämne, mycket stöttäcksligt, och i huvudsak bestående av klorat och knallkvicksilver. Här finner vi föregångaren till våra dagars tändhatter. En liten kopparhylsa - innehållande knallkrutet och vattensäkrad med en dropp shellack - pressades ner över en ihålig nippel vars hållighet ledde till krutladdningen.

Knallhattståndningen slog snabbt igenom. Den var betydligt säkrare än flintlåset, som förresten utan större svårigheter och kostnader lått kunde byggas om för den nya, säkrare metoden.

Hylsa med kantståndning. I och med att knallhatten uppfanns kunde man konstruera patroner som laddades från slutstycket. Därmed blev det hylskonstruktionen som engagerade vapentillverkarna. Den första kända enhetspatronen tillskrivs den franska vapenmästaren Piobert (1835). Den kunde sägas vara en förstorad tändhatt med kantståndning. Tändhattsatsen utgjorde Kulans drivmedel. Flobergs upfinning lever kvar i form av ollonskott - små rundkulorförsedda patroner - för salslongsgevär.

Hylsa med inbyggd tändhatt. 1857 presenterades den första patronen med centralståndning. En tändhatt placerad i centrum av patronhylsans botten. Därmed kan vi sägas vara framme vid dagens patroner och vapen som givetvis ytterligare förfinats. Men enhetspatronens tändhatt, hylsa, krutladdning och projektil utgör grunden.

Gevärspipan var till en början slätborrad. Snart kom man underfund med att räfflade pipor hade flera fördelar. Det gick lättare att stöta ner kulan. Det minskade ansamlingen av krutsmuts. Allra viktigast var dock säkert att kulans styrning förbättrades, i all synnerhet när man övergått från rakräffling till spiralvridna räfflor. Mynningsladdaren hade som regel kalibrar mellan endast 7-9 millimeter. Man tror att förklaringen till dessa veka kalibrar var att blyet var svårt att skaffat och dyrt.

Hagelladdningar för jakt bruk användes inte förrän under 1600-talet.

HUNDEN kan inte förbigås när det handlar om jakt och fängst. De äldsta fynden av tamhund är 8-9000 år gamla. De har gjorts i Skottland och Danmark. Det handlade om två typer, en större som motsvarade vår jätmhund och en mindre som liknade grönländshunden. Redan dessförinnan fanns vilda och halvvilda hundar som verksamt underlättade människans ständiga jakt efter föda.

På hällristningar från 8-900 e Kr förekommer hundar. Forskare hävdar att hunden under perioden 1500-500 f Kr blev en mäimedveten medhjälpare vid jakt.

Begreppet Älghund används på två sätt, dels för att ange vissa raser inom spetsfamiljen, dels för att tala om att en viss hund, oavsett ras, kan användas vid älgjakt.

Många jägare talade först varmt om blandhundar, inte sällan "halvstövare". Hälleforshundarna är kända exempel på detta. De omtalades framför allt under 1930-40-talen. Blod från gråhund, röd finsk spets, osrikisk spets och olika stövare ingick. Att blandhundarna en tid var populära beror på att älgstammen var gles och jaktmarkerna stora. Därför ville man ha drivande hundar.

Efter hand kom renrasiga hundar att helt dominera, bl a gråhunden - med standard fastställd 1937 - och den större jätmhunden vars standard fastställdes 1946. Dessa två raser dominerar helt idag. Vem som är den bästa älghunden skall vi inte ge oss in i här. Det är ett ämne där två jägare och vänner lätt nog blir osams. Däremot behöver man nog inte dra sig för att påstå att det till mycket stor del är jägaren själv som avgör om hans hund blir bra eller dålig.

Jaktmarkens storlek och älgstätheten är idag avgörande för valet av hund. "Ledhund" där jägaren med sin hund i linna själv försöker komma inom skottihall, "ståndhund" som ställer digen eller "spårhund" där man - på som regel mindre marker - med hunden i köppel trycker fram älgen mot passkyttarna. Det är bara att välja vad man vill ha. Sedan återstår endast träning, träning och åter träning.

Drivande hund - framförallt stövare, drever, beagle och tax är i vårt land av betydligt senare datum än jämt-hund och gråhund. Även om detta är raser som dateras till förra hälften av 1500-talet. Hamiltonstövaren, drevern och taxen har alla härlett till Tyskland. Schillerstövaren till Österrike och beaglen till England. Smålandsstövaren slutligen har som grundmaterial förekommit i Småland sedan mycket länge, men har strax efter sekelskiftet (1900) varit föremål för olika blandningar för att åstadkomma önskad exteriör.

De drivande hundarna används framförallt till rådjurs- och småviltjakt med tyngdpunkt på hare och råv. Även ifråga om valet av drivande hund spelar vilt, jaktmark och rent personliga uppfattningar in. Var och en får göra sitt val.

Ur en länsmannsrapport från 1764 kan man läsa:

KOLNING OCH TJÄRBRÄNNING
 De järnbruk som på 1600-talet anlades i bland annat Lögö och framför allt Lagfors berörde Liden mer indirekt genom bruken behov av träkol.

Bakgrunden var i korthet den att Bergslagens skogar - där den svenska bergshanteringen vägga stått - var hårt skövlade. Järnmanufakturerna fanns i överflöd. Däremot räckte kol inte till och eftersom det var enklare att transportera malm eller råjärn, än träkol började järnbruk anläggas i Norrland.

Bruken tilldelades väldiga skogsområden av staten. Mot en viss avgift kunde man i dessa så kallade rektionsskogar ta fram de välbekörliga trädelen. Dessa järnbrukens privilegier kom så småningom att skapa konflikter med den framväxande trävaruhandeln. Trots sina stora skogsområden och sin kolning nödgades bruken köpa kol också av bönder. Kolningen kom därför tidigt att få viss betydelse för Liden och framför allt då i de delar som gränsade mot Ljustorp.

"..... andra åter som ingen tillgång på turuskög äga, men likväl hafta tienlig skog till kolning, hafta och hösten förut huggit och sammanfört Kohlweden, den de nyssnämnda månaden (ann. Februari) åter framför till Kohlbotten, densamma intreser, riser, stybar, uppkolar, ritwer, och så mycket de hinna den månaden, framför till Lagfors och Lögö bruk, till någon penningförtjent i sine krobutskyllders afbördande".

Kolningen var ett hårt arbete. Fällning och transporter av kolveden. Resning. Täckning. Passning - tre till fyra veckors upphörlig vaka. Dag som natt. Utbytet kunde bli magert. Kolarren kunde ställas på bar backe.

Stormätter. Sotet. Elden. Milan kunde "sida" och brinna upp. Allt berodde på kolarrens vaksamhet, skicklighet och KANSLA. Milan var som ett levande väsen. HON. Dan Andersson har skrivit flera dikter om kolaren och hans villkor:

Jag är bunden vid det sotiga
 av svaltens och trasornas lag
 och mil efter mil bort i skogarna
 hundrade vandra som jag

Ur en annan dikt kan följande rader belysa Kolarrens
villkor:

Somna ej, somna icke in - då kan du
väckas av en helvetesbrand - och den
brödös sorg kan bli din.

I likhet med andra verktyg i gamla tider var kolarrens
enkla och funktionella. De var framtagna, prövade och
utvecklade av män och kvinnor, som var beroende av sina
händer och armar för att åstadkomma resultat.

Kolarklubban
var det viktigaste redskapet. Den
användes en till två gånger om dygnet
för att klubba samman stybben med.
Den var också kolarrens "skydds-
redskap". När han gick på milan an-
vände han klubban till att slä- känna
sig för- om det bar. Den bestod av en
grov träklump fastsatt på ett skaft
5-6 tot långt.

Kolharkan
användes vid uttrivning av milan. Man
talade om "fempinns-, sexpinns- eller
sjupinnsharka" allt efter antalet
pinnar. Den kan sägas vara en stor
kratta. "Sjupinnsharkan", där
avståndet mellan pinnarna var tätare,
användes vid efterrenningen där man
tog upp mindre kol. Det saades att man
"sarkade" efter.

Utrivningskroken användes när milan revs ut. Den satt
på ett långt skaft. Själva kraken
kunde var omkring två fot och böjd.

Stybbeskoveln

I likhet med andra verktyg i gamla tider var kolaren
enkel och funktionell. De var framtagna, prövade och
utvecklade av män och kvinnor, som var beroende av sina
händer och armar för att åstadkomma resultat.

Stybbeskoveln - och naturligtvis
kunskapen - bidrog till att man
"klumpade" ut på rätt sätt.

Brandkronan

Fanns före fotogenlamporna och gav
ljus under nattens arbete vid milan.
Det bestod av en behållare, på skaft.
I behållaren eldades med tjärved
eller brandar (kolvedändar som inte
kolas ut).

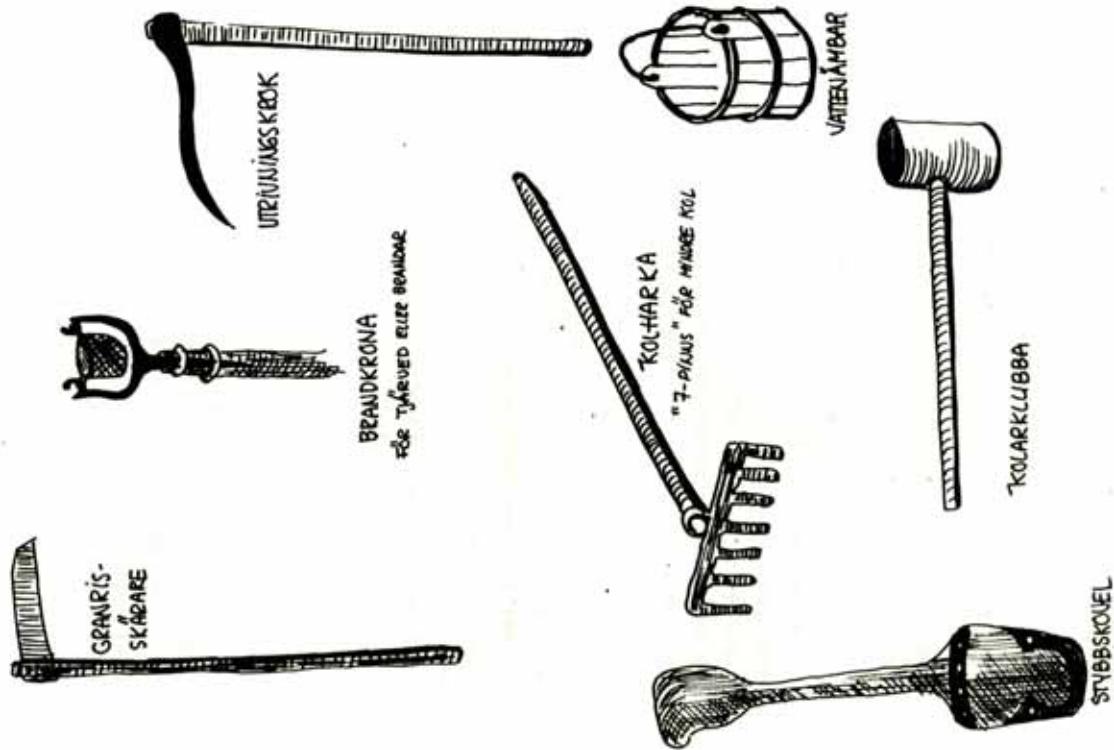
Vattenämbar

Måste alltid finnas till hands. Till
en böjan var de av laggtträ.
Saknades vatten öste man ihop stora
snöhögar på några ställen runt milan
för att snabbt ha till hands om
situationen blev kritisk.

Yxa, säg, kniv

Etc. fanns självfallet. De utgjorde
var mans självklara utrustning.
Det gick åt mycket granris till att
täcka milan.

KOLARENS VERKTYG

I bland användes särskilda granis-skärrare. De bestod av "läret" på en lie fastgjort på ett långt skaft. Med hjälp av denna nådde man betydligt högre än med enbart yxan.

Att resa milan krävde stor omsorg och kunskap. Därför svarade kolaren i regel själv för detta, medan halvvuxna pojkar kunde svara för framkörning och hantlängning.

Kungen

ställs på plats, riktas och stagas. Det är en grövre stock än själva kolveden. Den måste vara i absolut lod och längs dess ena sida finns ett "frutrymme", ett draghål/tändhål.

Kring Kungen

reses sedan klenare ved. Rotändarna flyttas ut några centimeter för att få lagom lutning. En mila skall vara "slutt".

Ressmilan

är nu klar och man bygger på så tätt som möjligt. Utan att dock kila ihop veden. En liten skarv mellan varje vedlängd krävs för att milan inte ska vrinda omkull sig. Veden skall falla inåt när milan kolat ur i mitten.

Milkullen

skall nu justeras. Med yxa eller såg kapar man vedindar som är för långa. Fyller dessa i hål och svackor som finns på kullen.

Före justeringen har man tillverkat någon trappa eller stege för att ta sig upp till kullen.

Fyllningen

är ett kritiskt skede. Milan kan lätt sla. Exploderar och lyfta stybbmassan. Då hastar det. Mera stybb måste snabbt kastas upp.

Rishingen

sker. Väldiga mängder granris går åt, allt efter milans storlek. Själva brynet täcks med långt hängris. På kullen är risset tätast, på fot och sidor något tunnare.

Stybbningen

vidtar. PÅ milkullen skall stybben ligga skoveldjup. Den kastas upp från stybbringen runt milan. Därefter stybbas sidan. När man natt upp till hälften "blockar" man. Kluvet virke läggs horisontellt och stöttas från marken vid foten. Detta för att stybben skall ligga kvar på sidan. Två, ibland tre blockringar förekom aliterter behov.

Miltändningen

kan nu ske. Uppe på milkullen ligger tändv och väntar. Med "fyllstören" petas glöd och bränder ner. Efter någon timme har elden fått fäste. Tändhållet täcks över. Draghål spettas upp vid milans fot. Mera tändved matas på. När milan börjat kola täcks draghulen "fotrymmingarna", igen.

Utrivningen

Vidtar när milan kolat färdig. Senare tillämpade man-beröende på vad kolen skulle användas till- kallsläckning med vatten. En metod som anses ge sämre kvalitet. Stybben tas bort. Man går in mot mitten i en triangelformad remsa. Med rikrok och harka tas kolen fram. Koldammet står tätt. Ett vattenambar finns för att vattnösa de kol som vill brinna. Detta arbete börjar vanligen ett dygn efter det att milan kolat ut. Kolen lägges upp i små högar runt kolbottnen. Därefter inleds kolvakten. Det gäller att se till att det utriyna kolet inte fatta eld.

Tidåtgången

för att resa, risa, stybba, kola, riva ut och vakta är vansklig att ange. Storlek och förutsättningar varierade från mila till mila. Om man ändå skulle ange några siffror skulle de kunna se ut ungefärliga följande sätt:

- * Resning 3-4 dagar
- * Rinsning/stybbning 3-4 "
- * Kolning 2-3 veckor
- * Uttrivning 2-3 dygn
- * Kolvakt 2-3 "

Återstår nu kolkörningen. Från kolbotten fram till järnbruket. Körvägar har huggits ur, risats där så behövdes och försetts med enkla broar. Starten sker på första vinterföret. Det gäller att få ut lön för det tidskråvande arbetet.

Tjärbrännningen företedde vissa likheter med kolningens. Tjärdalen förlades gärna till någon gammal kolbotten där det fanns tillgång till stybb.

Under 1600- och 1700-talet var trätjärnan en av landets viktigare exportartiklar. Tjärbrännningens kuimien säges ha inträttat på 1800-talet. Med den nya tiden kom oljan och olika olje-produkter har nästan helt ersatt trä-tjärnan.

Smörjning, imregnering och medicinering är exempel på tidiga användningsområden.

Råvaran var gamla furustubbar, i regel rester efter det att storskogen fällts. Dessa tjärstubbarna, eller som vi säger i Liden "fretvestubben", bröts upp och höggs till tjärved. Detta skedde antingen på vintern eller försommaren, allt efter tid och lägenhet. Fördelen med senvinter- huggning var uppenbar. Då kunde man köra fram veden med häst. I annat fall blev det att bärta fram. Beröende på tjärdalen storlek varierade antalet bördor, men uppgifter om 50-70 bördor förekommer.

Väl framturen klövs veden i bitar på 1-2 tum som travades upp för att torka, vilket kunde ta 1-2 veckor. Enligt gammal sed skulle bränningen böcja vid knäpp-näven dvs den 25 maj och vara färdig till skördetid.

Tjärbrännaren började med att bygga upp tjärdals-bröstet, själva botten på tjärdalen. Därefter följde sidorna. Sedan jämnades botten till och gjordes skålformig. Den fick formen av en grop eller dal varur vi kan spåra uttrycket tjärdal.

För att tjärnan skulle rinna lätt kläddes botten med näver som mynnade i en ränna i tjärdalens botten. Allitterer det att den dröp fram ur veden rann tjärnan i rännan, ut ur dalen och ned i en tunna.

Den småhuggna tjärveden lades ut. Dalen skulle var hög. När veden rests var det dags att risa och stybba. Tändningen skedde vid foten och leddes genom rökhål in i tjärdalen. Avtappningstrännen var stängd med en plugg som togs bort när tjärnan började rinna till. Tjärbrännaren bodde som regel under en "gaphytta" dvs. ett skärmtak som skyddade för regn.

Efter ungefärligt dygn kom den första tjärnan det så kallade tjärlaget. Det sades också att tjärnan "rann upp". Till en början var den kall men allt eftersom blev den varmare och kann lättare och lättare. Det är svårt också här att ange några exakta tider för tjärdalens utkolning, men 3-4 dygn var vanliga tidsrumder.

Kolen tog man vara på innan man började ställa i ordning en ny tjärdal. Den ansågs vara överträffad som smideskål.

SKOGSSKOLAN

Den tjära som utvunnits fick stå ungefärlig en vecka för att skilja sig från vatten som följt med ner i tunnan. Därefter var det dags att tappa den på tunnor och frakta fram den för försäljning.

Man räknade med 30-50 liter träjära per kubikmeter ved. Med tjärdalar på 6-7 kubikmeter handlade det alltså om 180-350 liter beroende på kvaliteten.

Sillre fick Norrlands första skogsskola 1861. Att den förlades till Liden hade sannolikt direkt samband med utvecklingen i Sundsvallsområdet där ångsågar redan fanns på flera ställen.

Skolans uppgift var att "danna skogsvaktare och planörer" som det heter i förordningen till skolorna.

För en köpesumma av 5.000 riksdaler riksmynt förvärvade Kronan 6 1/2 mål av Sillre nr 6 för anläggande "af en skogsskola".

Skogsstyrelsen anvisade samma år 14.200 riksdaler (rämt) för att uppföra erforderliga byggnader.

Men det skulle komma att krävas tilläggsanslag innan det hela stod färdigt. 1863 begärde A W Th. Hahr, som var skolans förste föreståndare, 4.400 och senare ytterligare 4.400 riksdaler. 1864 tvingades man begära 2.000 nya riksdaler.

Föreståndaren förklarade att det var "de under sistförflutna år stegrade dagsverkspriserna i orten jemte flera andra orsaker, hvilka vid Kostnadsförslagets upprättande icke kunnat förutses", som orsakat fördyringen.

Tankarna på skogsvård i vårt land hämtade sina förebilder från Tyskland där skogsforskingen uppnått bättre vetenskapliga resultat än i övriga Europas länder.

En av de första läröbökerna var också en översättning från tyska och hette: "Skogens behandling och kultur". I inledningen till denna skogsskolans första ABC-bok står att läsa:

"Efter det reglerna gör det icke tillfylest, att en skogsgäre vinnlägger sig om att uppdraga det mestå och det bästa virke, som hans skogsjord förmår alstra, har han utom dess den uppgiften att lösa, ehuru de redan uppdragna skogsbeständen må kunna uthålligt benyttras och förse behovens ärfven för framtiden".

Dessa regler som präntades in i huvudet på eleverna vid Sillre skogsskola gäller alltjämt som grundregler för den svenska skogsvården. Den Kungl. förordning (25 ma 1860) som låg till grund för de nyinrättade skogs-skolorna innehöll noggranna anvisningar om innehållet i de teoretiska och praktiska kurserna.

Att dagarna utnyttjades väl förstår man av en arbets-ordning från denna tid där sägs att "undervisningen vid skolan skall taga sin början klockan 6 på morgonen och med lämpliga uppehåll pågå till klockan 8 på aftonen".

De första årgångarna elever arbetade med sådd av tall- och granfrö, omskolning av plant, gallring, uppmytning av skogsarealer och kartritning. Den teoretiska utbildningen innehöll räkning och rättskrivning. Kändedom om skogsträdens näringssorgan och de farligaste insekterna. Lärare och elever ålg även bevakning av Kronoskogen. Tjuvavverkningar och olövlig jakt hörde till ordningen. Man hade också till uppgift att förhindra att skogen utnyttjades som betesmark.

Denna sammankoppling av skogsskola och revir medförde en effektiv bevakning mot olagligt intrång på Kronans marker.

"Grundaren av Skönviks bolag, grosshandlaren Friedrich Bünsow, fick 1862 känna övervakning via en stämning för åverkan på Nordansjö hemmans ägor i den sockensamfällida ödeskatteskogen.

Skolan föreständare hade även att tillse att jaktstagan efterföljdes. Detta visade sig vara besvärligare. Det var svårt att komma tjuvskytarna på spåren i de milsvida skogarna. Dessutom höll befolkningen ihop och lämnade vileseladande uppgifter till skogsskolans män. Lyckades man någon gång få en tjuvskytt fälld hade denne vanligen ingenting att betala böterna med utan fick "sitta inne" någon tid i stället.

1871 års stadgar för skogsskolorna föreskrev att man ingående skulle behandla skogshushållningens grunder med tyngdpunkten lagd på praktiska övningar. Dessa bestod vid denna tid av uppmytning, uppskattning och kartläggning av skogsmark, intumming och kubering av bjälkar och sägtimmer, insamling av plant från skolans egen anläggning. Rensningshuggning och mälskjutning var andra inslag. Eleverna hade stipendier vilka oavkortat gick till skolans föreständare för kosthålliet. Undervisningen var kostnadsfri. Löner till lärare och elevstipendier utgjorde (1864) 3.616 riksdaler. Arligen utbildades 12-13 elever.

Vid en besiktning 1875 redovisades följande byggnader:

Mangårdsbyggnad med skogsskolan, drängstuga, ladugård med hemlighet, tröskloge, vedbod. Materialbod och tvenne matbodar samt sex lador. Vatteledningarna hade en total längd av 708 fot. Åkern sades vara i "särdeles väl hävdat skick". Sedan föregående år hade åkerjorden utökats med två och halvt tunnland genom elevernas nyoddlningar.

Eleverna var förlagda i ett gemensamt logement i skolbyggnadens vindsvåning.

Från 1889 finns en utförlig beskrivning över elevernas praktiska arbeten. 440 timmar teori och 1.354 timmar praktik redovisas. I sammandrag sägs om de praktiska övningarna:

"De praktiska öfningarna hafva bestått uti stämppling, taxering, timmerräkning, aptering, gallring, rensningshuggning, avverkning i hagmark, kolning, bevakningstjänstgöring, stenarbete, jordarbeten i skolans park och plantskola, frösädd, omskolningsarbeten, virkestuning, flöttingsarbeten, mälskjutning, linjestakning, kartritning mm. hvor jämté lärlingarna upphuggit för skolan nödlig ved, utfört snickeriarbeten för underhåll av skolans inventarier".

För att bli antagen som elev krävdes förutom själva ansökningshandlingen ett "frejde betyg" och intyg från läkare. Låt oss se hur dessa handlingar kunde vara utformade i början (1864).

Anslagan:

"Öfver Jägmästare och Skolans föreståndare
Högädle Herr A.M. Hellström.

Mangårdsbyggnad med skogsskolan, drängstuga, ladugård med hemlighet, tröskloge, vedbod. Materialbod och tvenne matbodar samt sex lador. Vatteledningarna hade en total längd av 708 fot. Åkern sades vara i "särdeles väl hävdat skick". Sedan föregående år hade åkerjorden utökats med två och halvt tunnland genom elevernas nyoddlningar.

Eleverna var förlagda i ett gemensamt logement i skolbyggnadens vindsvåning.

Från 1889 finns en utförlig beskrivning över elevernas praktiska arbeten. 440 timmar teori och 1.354 timmar praktik redovisas. I sammandrag sägs om de praktiska övningarna:

"De praktiska öfningarna hafva bestått uti stämppling, taxering, timmerräkning, aptering, gallring, rensningshuggning, avverkning i hagmark, kolning, bevakningstjänstgöring, stenarbete, jordarbeten i skolans park och plantskola, frösädd, omskolningsarbeten, virkestuning, flöttingsarbeten, mälskjutning, linjestakning, kartritning mm. hvor jämté lärlingarna upphuggit för skolan nödlig ved, utfört snickeriarbeten för underhåll av skolans inventarier".

Frejde betyg

"Bondesonen Erik Nilsson från Korsåmon i nedanskrivna stocken född derstädes den 6 mars 1844 (fyrtiofyra) och vaccinerad, son af förre bonden i nämnde by Nils Jonsson och dess hustru Katharina Eriksdotter, läser innantill och förstår salighetsläran någorlunda försvarligt, har räknat de fyra räknesättet i enkla tal, begär HH Nattvard obehindradt.

/namnteckning/

förener med god frejd ett anständigt uppförande och är för innevarande år mantalsaskriven hos sin bror.

Bonden Jonas Nilsson i förendanda by, hvilket i anledning af Erik Nilssons tillämnade ansökning om intagning vid Sillre Skogs-Skola härmde på begärani intygas

JORDEN

Fors den 17:de Februari 1864

/namnteckning/

S: n Pred. "

Läkaren
"Att .... besitter en frisk och stark kroppsbyggnad, samt icke är behäftad med venerisk sjukdom, varder hämed icke blott på heder och samvete intygadt, utan och med denna min edliga förpligelse: Så sant mig Gud hjälpe till liv och själ, bekräftadt

/namnteckning/
t.f. provinsial-läkare

Skolans omgivning var brant och otillgänglig. Dess övningsskogar delades av Indalsälven, som tidvis var svår att ta sig över då bro saknades. Man planerade därför att flytta skolan till Bispgården. Detta skedde 1898 dvs. så snart stambanan dragnits fram. Skolan skulle därigenom komma att ligga mer centralt. Tillgången på övningsskog var bättre och framförallt mer lättillgänglig. Till Sillre skogsrevir höude också från början Bispgårdens revir, rekognitionsskogar och boställen.

Jorden och jordbruket är Sveriges historia. Med primära redskap och metoder har jorden odlats upp. Under tyngden av skatter och andra pålägar har den svenska bonden uträttat storverk.

Ytterst var det han och hans familj som drabbades av kungarnas många krig och krigståg. Farsoter, missväxt och hungersnöd hörde också till i hans vardag.

Frågan hur behovet av ädla metaller skulle kunna täckas syssesatte i stor utsträckning Europas statsmän till en början. Men under 1700-talet började också jordbruks betydelse för ett lands välfärd att uppmärksammas.

Sverige tvingades vid den tiden importera mycket spannmål vilket tyngde hårt på handelsbalansen och försävrade industrialiseringen. I stället för att uppnå ett industriellt exportöverskott fick man på grund av ett svagt jordbruk stora svårigheter.

Det var därför naturligt att jordbruken nu uppmärksammas. I flera hundra år hade utvecklingen i stort sett stått stilla inom detta och det gällde att finna utvägar för att öka arealer och avkastning.

Ägorförhållandena var minst sagt invecklade vid denna tid. På grund av arv och köp hade jorden fördelats genom "tegskifte" vilket medfört att varje deligare fätt sin teg- med hänsyn till godhet och läge i olika delar av byområdet.

Tegarna fördelades i sin tur ofta efter en bestämd ordning inom olika Ägotrakter sk. "soliskifte". En gård kunde ha över 20 tegar utspridda runt byn. Det säger sig självt att jordbruks effektivitet blev lidande av detta. Under 1600-talet påbörjades arbetet med att ta fram en geografisk och senare även ekonomisk karta. Den sistnämnda skulle redovisa byarnas lägenheter med åker, äng, skog och annan mark, allt av betydelse inte minst för skattläggningen.

Vid mitten av 1700-talet vidgades uppgiften så att skifte av jord, delning av jord och spridda ägors sammändrägning till lämpliga bruksenheter klarlades. Följande årtal och beslut kan noteras:

- 1756 bildades Svenska lantbruksocieteten (sedermå lantbruksakademien) med uppdrag att i landsorten anlägga "seminarier och experimentalgårdar" i syfte att påskynda jordbruksutsveckling i positiv riktning.
  - Riksdagen beslutade också om byars storskifte.
  - Det första hushållningssällskapet bildades (1791) på Gotland. 1805 var turnen kommen till Västerbotten. Då bildades Västerbottens Oceanomiska förening.
  - 1757 följde man upp med rätten för varje delägare i by att få sin egendom sammanförd i storskifte.
  - 1803 kom enskiftestörordningen vilken innebar jorddelning så att varje gård får sina ägor samlade i ett stycke, ett skifte.
  - 1827 slutligen kom skiftesstadgan vilken innebar jorddelning av såväl oskiftad som skiftad jord i syfte att åstadkomma lämplig indelning för ägornas bruk.
  - 1742 uttrycktes i ett Kungligt brev att i varje socken skulle väljas "lanthus-hållare" att råda och styra socknens invånare om vad som var lämpligt för att utveckla jordbruket.
  - 1749 beslutades i förordning om ägosammandragning i storskifte.
- Hur såg det då ut i byarna och på gårdarna vid den här tidpunkten? Ur en samtida skildring saknar vi följande beskrivning som sannolikt är helt representativ också för det gamla Liden.

"En myckenhed med gårdesgårdar, som avgränsa byns hela territorium, avgränsa ängsmarken. Åkern, gårdstomten osv. En del av jorden kring byn är sedan gammal tid åker. Hälfoten till tredjedelen av denna "gammalåker" (eller odalåker) ligger i trädé, vilket till i någon mån upptages av potatis och litet grärtärter. På odalåkerns återstående hälfett eller två tredjedelar vajar kornet med nästan uteslutande rätt, men här och var kan man dock se litet råg och möjligent lin .....

Det fanns dock andra sädessäbarande åkrar invid byn. Det var "nyristorna", odlaade delar av ångsmarken. Av denna lade nämlingen bonden Årligen under plogen något mindre skifte, vilket han göddsiade och under två eller tre år begagnade till åker, varefter det fick återgå till ångsmark. På nyristorna hade linet sitt rätta tillhåll. I övrigt användes de till sädessödling. I Medelpad mest havre och blandsåd. Blandssåden utgjordes av korn och ärter eller korn och havre .....

Aven inne i skogen skörjade bonden säd. Det var på svedjefället där rågen helst såddes och mestå skörden av detta slag togs. På svedjefället såddes också rovor. Kål och kålrötter odlades inom staksetet i den så kallade "kryddgårn". Humleplantering fanns vid varje gård .....

Någon gräsförösadd förekom ej på de till lägdot igenlagda åkarna. Under första sommarna var det mest prästkragar och sötblomster. Under tredje sommaren blev som regel marken "gräs-gången".....

Åkarna gödes merendels om hösten på första snön, efter 60 lass på tunnlandet. Allmogen sägs sedan vara nögen att för "bittidia om våren tråda och så, innan tjälén bortgått, därav åkern lidet".

Skörden sker merendels Barthol. tid. Skyllning på åkern har upphört. Säden torkas i hässjor .... Höbärgringen begynnes i medlet av juli och räcker till skördetiden. Orvet, varå 4 till 5 kv. lång lie bindes, läggs i Medelpad på vänstra armen vilket förhindrar vidlyttigare slag.

En del hava begynt så bygga lador, att fodret efter bro där kan uppköras till övre taket och utan besvärliksom i ett kolhus nedsläppas. Till att reda jorden användes plog (liten och lätt av trä), rist (när ny mark gräslägda- skulle köras upp) al, (ofta gjord av en trädrot) och harv (kvadratisk rätpinneharv med 40 pinnar). Skära användes ånnu dels vid rågskörden på svedjan dels även på åkern.

Gammalt folk ansåg att lieanvändning vid sädesskörd var "en ogrundlighet att så hantera Guds gåvor".

Då skäran användes tog skördekvinnan
- ty oftast var det kvinnorna som
verkställde detta arbete liksom efter
gammalt bruk det ankom på en äldre
kvinnan att så - med vänstra handen
väl till vara den skurna sädens och
efteråt upplockades varje ax, så att
ingenting låg på äckern. Den tillvara-
tagna sädens bands och sattes i skyf.

Så småningom kom kornhässjan, stor-
hässjan. Med dessa följde ibland ofta
så kallad längloge eller rundloge.
Länglogen utgjordes ursprungligen av
en utholjd till den gamla trösklogen i
kornladan. Vid sidan av uthlogen res-
tes storhässjan så att kärvarna kunde
kastas ned och tröskas på uthlogen.
Ofta ställdes också en hässja på
andra sidan av uthlogen. Ett tak bygg-
des över och länglogen var klar.
Rundlogen byggdes rund eller åttkan-
tig i två våningar. Den övre för
tröskning och den undre till halim och
sädesgolv.

För länglogen användes tröskvagnar.
Med häst körde man fram och tillbaka
på logen över den utbredda sädens.
Tröskmaskiner börjar komma. Slagan
användes fortfarande vid utträskning
av råghalmen.

Sädesedlingen dominerade. Att kunna
producera mycket och gott korn var
bondens stolthet. Det gav bröd och
ibland också via försäljning en pen-
ninginkomst.

Xngsskötsel liksom intresse för ladu-
gård var klient.

Hästen var bondens favorit bland
djuren. Det sades att "bondens hustru
eller häst förorsakade honom nästan
likasorg och avsaknad i hushållet,
när någondera dog". Att endast det
bästa var gott nog åt hästen. "Enda
hästen måste nödvändigt fodras med
bästa hö: det han där skaflar (ratar)
eller krubbovraket får koen lov att
ätta".

1758 kom till åtlydnad av tidigare
(1742) byordning ytterligare ett be-
slut. Stadgades att varje socken
skulle inräcka ett "Ocenomi Samhälle"
av kunnig lanthushållare jämte av
allmogen utnämnda byäldersmän vilka
vissa tider om året skulle komma
tillsammans och rådså om landets
uppodling.

En formlig väckelse för förbättrade
jordbruksmetoder uppstod. Och här
lämnar vi Sverige för att fortsätt-
ningsvis koncentrera oss på Väster-
norlands läns hushållningssällskap
då en tillitställande redovisning
finns.

Alla källor anger landshövdingen Örnsköld, vilken till-
trädde sitt ämbete 1762, som den som framför allt tog
tag i jordbruksfrågan i länet.

Örnsköld verkade för upptagande av nya odlingslägenheter. Ån mera engagerade han sig för ett rationellt brukande av den jord som låg under plog. Han genomförde ekonomiska syneförättningsar (enligt 1681 års husseysnsordning) ej blott å krono- utan också på skattehemman. Ofta skedde det under medverkan av länsman och två nämdemän och samtidigt undervisas i Örnskölds skrift "Undervisning i åker- och ängsskötsel". Däri hette det bland annat:

".... att inom och utom åkerfälten avhugga skogen som förhindrade solen att avsmälta snön och bereda tidig vår, som betog vädret och blästen dess kraft att skingra den från kärr och mossar uppstigande och för såden skadliga frostdimman ...."

Landshövdingen reste själv runt i socknarna och såg till att resultatet uppnåddes eller som han uttryckte det "vad flit och framsteg allmogen gjort uti åkerskötseln samt därtill giva dem tänliga uppmuntringar". Han agerade hårt emot svedjandet. Bönderna uppmuntrades att istället ta upp lägder till höftängst nära byarna. Han verkade för en finare linhantering. Han införde också odling av potatis och demonstrerade handgripligt hur potatisen skulle sättas och skördas. Han författade ytterligare en bok "Anledning till norrländska åkerbruks förbättringe" som utkom i 3.800 exemplar och bland annat innehöll:

- Behövliga diken och deras anläggning
- Bearbetning av åkern och rationell gödselvärld.

Hushållningen skulle komma att utgöra viktiga inslag i den utveckling som vidtogs i början av 1800-talet. I en uppsats intord i "Ny journal uti hushållning" (1812) heter det bland annat att "Okunnigheten hos svenska lantbrukskare kan vidare räknas ibland de mest kända orsaker till mindre rika årsväxter".

I ett kungligt brev (1811) uppmanades landshövdingen att avge yttrande angående näringar som inom länet "fodra uppmuntran". Listan från landshövdingen är intressant. Där finner vi bland annat:

- Premier för sjö- och kärrtappningar
- Premier för tjärbränning
- Attgärder att förbättra läfttillverkningen
- Torps anläggande på längre avstånd från byarna
- Bättre villkor för nybyggare som bo- satt sig på kronoallmänningarna.
- Bakom detta yrkande kan man läsa om de svåra förhållanden som mången nybyggare hade:

"Den, som haft tillfälle att besöka den nyss bosatta nybyggares koja och se den brist och uselhet, som där är rådande, se dessa qulbleka, pussiga, nakna barn gnaga på en bitter barkbrödsbit vid en skål vattenvälling, avred med mjöl av mera agnar än säd, och då tänker sig dess eländiga varelser såsom samhällets tillkommande medlemmar, vilka nödvändigt måste bliva merabenägna för en sömnaktig lättja, än idoghet och flit,

- han skall ej kunna tvivla, att ju ett kraftigare understöd för nybyggaren är ett ämne, som förtjänar icke mindre regeringens uppmärksamhet, än mänsklighetens ömmaste behjärtande".

I det föregående har vi sett att det inte förekom någon frösädd. 1815 kom från Lantbruksakademien frön av höstvete, höstkorn, värvtete, foderkål, alsicke- klöver mm. med anmärning att prova dem inom länet.

För att påskynda utvecklingen kom nya belöningar för att stimulera till ökad produktion. Följande exempel belyser detta:

- Inhägnad över 50 tunnland	(30 riksdaler banco)
- Ökat sin höftängst med minst 1/4 10 "	" "
- Tagit upp avloppsdikten minst 300 famnars längd	5 " "
- Myrrars och tjärnars utdikning per tunnland	2 " "
- Undan för undan började nya hjälpmidel och redskap att komma fram. Järnplogar började tillverkas i Medelpad (1822) och sådes vara mycket efterfrågade också i Jämtland. Hälsingland och Ångermanland. Lantbruksakademien propagerade via hushållningssällskapet för:
- Kup- och rensplog för häst	18 rdr banco
- Kup- och rensplog för hand	12 " "
- patentharv	24 " "
- Kultivator 11 billiar	40 " "
- hackelsmekaskin	75 " "

Bönderna blev alltmer lyhördta för arbetbesparande redskap och maskiner, dels på grund av att arbetskraften blev allt dyrare, dels på grund av mänskans alltid inneboende önskan att göra det bekvämt för sig.

Som komplement till jordbruks stimulerades allehanda aktiviteter såsom framställning av terpentin och tjära. I bland annat Liden anlades en panna för framställning av pottaska. Näringen sades ha blivit vida känd och lär ha belönats. Allt detta tog sin början under 1830-talet.

Billiga tröskmaskiner började tillverkas inom länet under 1840-talet för såväl häst-, vatten- som handkraft. Den första radslåningsmaskinen kom till användning omkring 1850.

Konstgödseln började uppmärksammas. Den bestod av krossade eller malna kreatursben. Dessa förrinnan hade stora mängder okrossade kreatursben exporterats till England. Den första importen av Peruguano skedde 1844. I Sundsvall fanns under 1800-talets senare del ordnad försäljning av "artificiella gödselmedel".

Fröhandeln inleddes under 1840-talet. Till en början var fröna av dålig kvalitet. Genom lång lagring hade de ofta förlorat merparten av sin grobarhet. Det frö som fröförmarna söderut levererade var inte sällan "fräncensar" frö dvs. utssort. Genom hushållningssällskapet - som i en början förmälade inköp av frö till länet jordbrukskare - avtalades med handlanden i Sundsvall att de endast skulle tillhandahålla kontrollerade frövaror.

I slutet av århundradet genomfördes frökontroll i länet. Inte mindre än 9383 prov genomfördes under drygt 15 år med början 1886. Proverna avsåg framförallt olika sädesslag (5400) och närmast foderväxter (2600). Bönderna dominerade bland kunderna men fröhandlarna var också en stor beställaregrupp.

Efter hand som grästöfsädd vann insteg försvann de gamla sädessbruken. På enstaka gårdar hade dock införts cirkulationsbruk redan på 1820-talet. Fyratigg enligt följande schema: År 1 = träde år 2 = råg år 3 = tjockt sädda gräs arter, vicker eller potatis och år 4 = korn. Först på 1860-talet upphörde det förr vanliga trädessbruket. Det fanns dock undantgsvis även i fortsättningen framför allt för rågsäden. Man växlade nu mellan sädess- och foderväxtodling.

Ännu så sent som 1850-talet ansågs rovodiing för kreturstoder kunna bli "en av de viktigaste hävstängerna för jordbruks lyftande".

Ladugården och dess åväkastning hade bönderna ägnat föga uppmärksamhet. Det var åkerbruket och framförallt korn det handlade om. Redan 1812 höjdes emelertid röster för att "en talrik och väl hållen ladugård är jordbruksarens rätta guldgruva".

Medlet att åstadkomma detta sades 1819 vara "tilträcklig och tjänlig sommar- och vinterföda i rätt förhållande till varandra".

Men även om odlingsjord tillkom genom röjning, dikehång och andra insatser så utnyttjades dessa fortfarande i huvudsak till åker. Traditionens makt var svår att bryta. Bekymmen kring boskapen fortsatte och uttrycktes 1847 på följande sätt:

"Nu som för är bonden benägen att hålla sin ladugård större än fodertillgångarna medgiva, och följen av den svallkur, han därfor låter sina kreatur genomså, utebliver inte".

I och med att svedjebruket upphörde på 1850-talet försämrades nötkreaturenas villkor ytterligare. Först med foderväxtodlingen på 1880-talet skulle dessa komma att förbättras.

Ladugårdsbyggnader saddes 1856 vara "tränga, illa inredda och smutsiga. Därtill dåligt hö och för övrigt halm och vattensorpa är den utfordring som djuren bestås under vintern".

Medelavkastningen per ko och år var:

1855 (då foderbrist)	478 kanner
1857	576 "
1870	1500 "

På 1860-talet börlade man diskutera avelscentra inom länet. Framförallt gällde detta den så kallade landsrasen som beskrivs på följande sätt "småvuxen, mager, knottig med färg och teckningar i oändliga variationer". Med landets ras avvägs den som uppföddes i bondgårdarna. Även fjällrasen förekomm (1867) i olika handlingar. Först under 1800-talets slut började nötkapspremiering och stamtjurshållning bli vanliga inslag. Syftet med dessa åtgärder var att förädla ras och därmed ökad avkastning.

Som ett kuriosum kan nämnas att man (1958) allvarligt diskuterade om det är fördelaktigast att använda karlar eller kvinnor i ladugården.

Hästaveln synes vara av betydligt äldre datum. Det är i och för sig inget märkvärdigt då hästen var bondens favoritdjur. (Redan under tidigt 1800-tal förefaller även ha varit framgångsrik i värt län). Flera olika försök och raser prövades. Men 1847 konstaterades att norrländshästen borde återföras till sina ursprungliga goda egenskaper. Trots detta inköptes i mitten av århundradet hingstar från Gudbrandsdalen i Norge. 1890-talet kännetecknas emellertid av ett malmödet att arbete att behålla och utveckla den nordsvenska hästen.

I 1800-talets början fötordnades införande av isländska får i stället för den vanliga landrasen. Skälet var att islandsfåret gav en högre avkastning ull per år.

Trädgårdsskötseln intickades ännu på 1860-talet i huvudsak på kålrötter och gräslikö. I Medelpad förekom tidigt såväl körsbär som äpplen. De enda odlade blommor som omnämns (1830) är vallmo och åbrodd. I mitten av 1860-talet synes morötter, rödbetor, palsternackor, dill och persilja blivit vanliga. Något decennium senare kan man dessutom läsa om stockörter, vitkål, trädgårdshallon, jordgubbar, vinbär, krusbär och olika slags odlade blommor.

Biskötsel förekom också. Vid slutet av århundradet omnämns en man på Alnö som ur åtta bisamhällen skördade 200 kilo honung per år.

1870 anlades en fiskodling vid skogsskolan i Sillre. I huvudsak lax men även sik uppföddes och utplantrades. Under de två första åren odlades även röding. 1895 byggdes ny fiskodling då den gamla nu var i dåligt skick.

Linnkultur och linnettillverkning var på sina håll viktiga bisysslor inom jordbruksel. Ända sedan 1700-talet var Västernorrland berömt för sina lärtor. Linet började också användas till finare spänader. Merparten såldes i Stockholm där det hade gott anseende. Landsnövdingen Örnsköld såg till att kunskapserna sprreds. År 1762 låt han en man resa från by till by - ären därefter lätarinno - för att lära ut vävnadskonsten. Det var inga små mängder som tillverkades:

1830	540.000 alnar grövre och finare linnevävna
1848	456.500 " " " "

Efterhand minskade denna verksamhet. I slutet av 1800-talet var omfattningen ringa. Vissa gårdar vävde dock fortfarande, i huvudsak för eget behov, sammanlagt 50-100 alnar lärför. Huvudsaklingen grävde.

FÄBODAR

Fäbodsväsendet är gammalt i vårt land. Redan i Dalalagen från trettonhundratalet talas om "säl" och "säljebodar", vilket antas ha stått för fäbodar. I våratrakter talade man på femtonhundratalet om "bödeland". Vilket också stod för fäbodar. I en stadga rörande prästernas rättigheter från fjortonhundratalet talas om bönder med boskap på olika "hol".

Det finns åtminstone två förklaringar till varför fäbodar anlades. Den ena gör gällande att en sorts nomadism där familjer vandrade med sina hjordar till olika betesland - i likhet med lapparna - skulle ha föregått den fast etablerade gårdarna. En annan uppfattning hävdar att anledningen var att hemgårdarnas brist på bete inte räckte till för både vinter och sommar. En klimatförsämring före Kristi födelse nämns också. Den skulle ha tvingat bönder att hålla husdjuren inomhus under den kalla årstiden. Vinterfoder måste lagras, vilket bidrog till att djurägarna blev stationära bönder.

I äldre tider var det ofta brist på stråfoder. Kvist, lav och barkutfodring måste tillgripas. När våren kom fick boskapen bokstavligen talat släpas ut på grund av undernäring. I Liden med dess sydväxtberg och nippor kom den första spirande vågrönskan tidigt. Detta räddade sannolikt åtskilliga djur. Av flera olika källor framgår samstämmigt att kreatursbesättningarna som regel var för stora i förhållande till gårdenas naturliga fodrerunderlag. Fäbodar blev därför tidigt ett viktigt komplement.

Fäbodar kunde nyttjas under enbart högssommaren eller under en längre period. Sävitt man kan finna synes det senare ha varit förhärskande i Liden.

Innan laga skifteströfmen slaggt sönder den gamla byorganisationen fastlades som regel "buföringsdag" av by- eller sockentämma. Dagar som Svantedagen (10 juni) och för hemfärd Mosesdagen (4 september) möter man i gamla källor. Variationer förekommer givetvis. Ytterst var det betestryllängen som avgjorde.

Det bör också påpekas att inte alla bönder använde fäbodar. En del nyttjade hemskogens bete och då ofta i förening med särskilda sommarfåhus.

Ofta var vägen till fäbodarna lång och dålig. Sällan var den körbar med häst och vagn. Ursprungligen kövja- des eller bars allt. I Liden användes ända in på 1940-talet så kallade "Slättmoggigar". Två långa skaklar som släpade i marken med ett litet lastflak mellan. Ett praktiskt redskap som väsentligt underlättade "bu- föringen". Detssamma kan sägas om de bärramar av trä som användes för att frakta hem smör, ost och annat från fäbodarna och som var föregångare till våra bärramar/-mesar av lättmetall. Överhuvudtaget imponeras man av människornas uppfinningsrikedom, framför allt över enkelheten och driftsäkerheten.

Fäbodarna utgjordes av en samling grå timmerhus, ursprungligen täckta med näver och torv men sedermera av spän. Vallen rymde några boninghus, en eldstad eller kokskjul, fähus med tillhörande "hemligus", några lador och kanske ett stall. En bäck eller kallkälla fanns i närheten. Inte sällan var de belägna på någon byalmanning. För dagliga transporter av mjölk och vatten på vallen användes ok och ämbar.

Boningshuset var mycket enkelt: ett rum och mjölkbod ibland också en "pigkammare". Väggarna var av timmer. Först under sent 1800-tal pappspändes de och tapetserades med gamla dagstidningar.

I ena hörnet fanns en öppen spis som vid behov vitkristades med hjälp av en hartass. Vidare fanns ett bord, några stolar och en säng som vid behov kunde dras ut för att rymma flera.

Mjölkboden låg mot skuggsidan, ibland något nergrävd i marken och i så fall alltid täckt med färskt granris. Väggarna var klädda med hyllor för ost, smör och tråg. Senare fick också separatörern sin plats här.

Fåhusen var ännu enklare: på den ena gavein en dörr, på den andra ett "vinnöge", d.v.s en glugg för utgödsling. Längs båda längssidorna fanns plats och bindslen för korra, som hölls inne om natten och mjölkning skedde morgon och kväll. Eventuellt stall var av något bättre standard med innertak. Detta på grund av att fåbod och stall ibland nyttjades vid skogsarbete under höst och vinter.

Hemlighuset, "dasset", bestod av några glesa bräder liksom dörr och sittlave under ett tak.

För mer långvariga kok, som exempelvis vid mesostillverkning fanns en eldstad i näheten av boningshuset. Den var uppförd av stenar och senare försedd med ett tak och kanske någon eller några väggar. Eldstaden blev då ett kokskjul.

Så länge myrslogar och ängar ute i betesmarkerna ännu användes för slätter och när björnen var vanlig vallades djuren. Ännu långt in på 1900-talet förekom myr-

slätter för att dryga ut den magra hemsördnen. Att sätta hässja eller stacka de glesa stråna måste ha varit ett otacksamt arbete. (Samtidigt vittnar det om hur mänskan kunde ha det.)

Att vallningen ansågs ha sina problem kan vi läsa i ett kungligt brev från 1686. Där påbjuds att "icke några pojkar uthan heller quinfolk skola brukas till wallhjön". Skälet här till skulle enligt brevet vara att den "fahrliga och wederstyggeliga Tijdelags syndh och missgerning på en och annan ort i landet ganska mycket skall förföras och taga ofverhanden". Under "söppetiden" lär dock någon pojke eller äldre man ha fått hjälpa till att leta rätt på svampsökande kreatur.

Primitiva, grovt uthamrade koskällor användes. Varje skälla hade sin egen speciella klang som gjorde att fåbodstinta eller gårdstolk lätt lokaliserae sin speciella skällko. Hästskallorna hade en högre och hårdare klang. Vildare. Bruket av skällor eller klockor är belagt sedan 400-talet e Kr, men anses vara betydligt äldre än så. Till en början hade skällorna föst och främst till uppgift att skrämma bort vilda djur.

Småfolket, eller "vittra" som man saade i Liden, var nära förknippat med fåbodar och skogskojor. Jag har ofta förväntat mig över hur övertygade många äldre män visat sig vara om småfolketts existens. Det har då varit frågan om människor som vuxit upp och levat nära naturen. För dem har skogens alla djup och skrymslen inte rymt några hemligheter. De har vetat att tyda vindens lek med grenar och blad och en gammal kojas alla knäpp och sätningar.

Det antogs att småfolket flyttade in i fåbodar och kojor när människorna lämnade dem. När man kom till en

koja som stått tom ett tag hälsade man hövligt när man steg inom dörren. Ett "Goddag i stugan" var det minsta man skulle kostा på sig. Det fick småfolket att förstå att man hade ett vänligt sinnelag och de accepterade att man tog sängplats någon eller några nätter.

Kom den kloke vandrande längs en stig och mötte ett vittertölje som korsade den, stannade han och lät småfolket passera innan han fortsatte. Eljest kunde det hända att en ko eller häst oförklarligt gick bort sig. I värvsta fall ner i något myrhål. Var djurets mule iskall tydde detta på en djup modstulenhet försakad av att man stött sig med de små. Det gällde då att stryka en sträckniv längs djurets huvud och länd. Strykningsarna skulle utföras i form av ett kors. Då släppte småoljetts trolldom.

Men det fanns också människor som kunde konsterna att "ställa ont". Botemedlen var dessamma som ovan.

Skoosstrun fanns naturligtvis också i Liden, gäckande, gätfull och svartfångad. Till skillnad från småfolket, "vittra", synes skoosstrun enbart ha varit en männens upplevelse. Kanske var hon frammanad av ensamma, långa kvällar i timmerskog, vid mila eller under flötning. Frammanad av en längtan efter hustru eller fästmö. Ensamhet och enformighet var det liv som bjöds skooskarlarna. Kanhända föddes och levandegjordes skoosfrun av denna ensamhet och längtan.

Enligt en gammal sägen skall vitttronerna härstamma från Adams första hustru Lucia. De förökade sig så kraftigt att Gud dömde Lucia och hennes avkomma att vara fördolda till domedag. En annan sägen gör gällande att

Lucia med alla sina barn en dag besöktes av Prälaren. Då en del av barnen var otvättade skämdes Lucia och gömde dem. Prälaren sađe då att de som var gjorda skulle förblī osynliga.

Arbetsdagen på fåboden kunde bli lång. Under den tid när flugor och broms var särskilt besvärliga skedde mjölkningen tidigt. Ibland redan vid tretiden. Därefter släpptes korerna ut på bete under morgontimmarna för att åter tas in under den hetaste och besvärligaste tiden. Även kvällarna kunde bli sena om någon ko dröjt sig kvar i skogen.

Rengöring av mjölkärl och grytor tog en stor del av dagen i anspråk. Mängden av tråg, bunkar, byttor och ostkar kunde vara ansenlig. Stavkärnor för smörframställning, senare ersatta med vevkärnor och vid sekelskiftet slutligen separatorn, tog sin tid. Separatorn var för övrigt värd ett kapitel för sig då den råkalt förändrade mjölkhanteringen. Bjöd dagen någon ledig stund ägnade man sig åt bärplöckning.

Maten var ganska enahanda. Bröd, mjöl, potatis, saltfläsk eller torkat kött, socker, salt och kaffe. I övrigt nyttjade fåbodstintan vad hon själv producerade. Kams var en vanlig rätt. Vatje fåbodstinta hade sin speciella kams och var omtalad för dem. Vatten, mjöl och gryn bakades samman till en deg. Till denna tillsattes sedan fisk, kött eller något annat. Variationerna var oändliga. Degen kokades sedan i vatten, vassla, mjölk eller köttspad. Kornmjöl tycks ha varit den gemensamma nämnaren i Liden-kamsarna.

Kärngräddé - det gräddskum som bildades strax innan grädden blev smör - ansågs vara en läckerhet som kunde strykas på ett bröd (smörgås eller flötgås) eller användas till gröt i stället för sylt.

Kärnmjölken - en biprodukt vid smörframställningen - ansågs utbländad med vatten ha en säregen förmåga att släcka törten. Tätmjölk åstadkoms antingen med hjälp av tärtörten eller genom att sätta gammal tätmjölk till färsk mjölk.

Många olika osttyper framställdes, varav en del måste ätas upp tämligen omedelbart. För att öka hållbarheten tillställdes löpe eller tjesen som det också kallades. Löpen skulle helst göras av löppagen på en nyfödd kalv och i enlighet med gammal tradition.

Smöret slutligen var den kanske viktigaste produkten. Skogsbetet med innehåll av olika mineraler och örter gav ett smör, "fäbodsmör", som var en läckerhet och ytterst lättålt.

Låt oss göra ett kort besök i Backbodarna. Dessa fäbodar tillhörde byarna Backen och Märrgård strax nerom själva Liden. De var belägna cirka 5 kilometer nordost om Byrn. Året är 1925 och fäbodstintan hette Britta Unander (f. Modin). Britta berättar själv:

Buföringen var nägonting speciellt. Någonting man såg fram mot. En dag fyllt av förväntan och spänning. Allt skulle packas. Inget fick glömmas. Byxor, träd, kärl, matvaror, sängkläder, ja allt som nu behövdes under de tre månaderna på fäbodvallen. I kontar och i händer fraktades det som inte rymdes på "Slättmoggigan". Kor

och kalvar bråkade och ville iväg. Mor och de äldre gav kloka råd. De äldre som hölls på sidan. Nickade, log och minnes egna buföringar för länge sedan. Så småning-om var allt klart och man kunde ge sig iväg.

Följet tog den gamla fäbodvägen från Backen, uppför det branta åberget. Det gick efter Väcksjöns östra sida längs Bolandsberget och förbi Backsägen - där enligt uppgift Ol-Ers Kärringen långt tidigare haft ett omfattande bränneri - och slutligen de sista backarna upp till fäbodvallen, som nu skulle bli Brittas hem några månader framöver. Korna fick beta kring vallen medan man lastade av alla förhödenheter. Boningshuset vädrades och rengjordes. Eld gjordes upp i den öppna spisen och snart spred sig förföriska dofter av nykokt kaffe i stugan. Utve vid eldstaden ekade yxhuggen. Männens sågade och högg upp den ved som körts fram på snöföret.

Boningshuset bestod av ett rum och mjölkhammare, ett hörnskäp, ett bord, några stolar och en säng. Innertaket utgjordes av bälta bräder lagda på lock, golvet plankorna var vita, träskurade med några färgglada trasmattor över. Väggarna var pappspända och tapetserade med gamla dagstdrinnningar. Mjölkhammaren med dess hyllor försågs med tätskt, väldoftande granits. På en särskild bänk stod separatorn.

Eldstaden, där de stora, långvariga kokken skedde, var uppbyggd av grästen. Den saknade tak. Kalkkällan strax intill gav både vatten och den kylning av mjölk som behövdes.

Fähuset var av enklaste slag. Där fanns gott om plats för de fem mjölkkor som tillhörde Brittas föräldrar och de tre som en grannbonde skickat med. För dessa upphar

Britta en ersättning på 75 öre per ko och vecka. Utöver korna tillkom några kalvar. Alla hjälptes åt att mjölka korna denna första dag innan byborna mot kvällningen återvände fram till sina hem.

Även om arbetet var enhanda blev det aldrig långsamt. Djuren blev som kamrater och vänner. Man lärde snart känna deras olika egenheter. Dagen inleddes med mjölknings. Därefter släpptes korna ut på bete. Då skulle mjölken tas om hand. Två till tre gånger i veckan tillverkades ost - och av vasslan messmör - samt smör. Allt lagrades i mjölkboden. Disk och rengöring tog sin tid. Vatten och ved skulle hämtas. Innan man visste ordet av var det dags att ta in korna för kvällsmjölkningen. Som regel kom de hem själva. Saknades någon var det att ges sig ut och locka "köke". Värlt var det under svamp (sopp)tiden. Då blev korna som tokiga under sitt sökande efter den begärliga varan. Under den tiden gjorde sig fäbodstintan ett årende uppåt höderna mer än en gång under dagen för att lysna efter korerna. Det var skönt att veta var de hölls om man måste hämta dem. När korna tagits in på kvallen bjöds de på några nävar mjöl med salt i. En gång i veckan kom folk från hemgården för att hämta hem ost, smör och messmör. Då fick Britta veta vad som hänt under den gångna veckan.

Nästan varje helg under sommaren kom ungdomar från byn till fäboden. Ofta fördelade med sig någon nyfångad stenbit från Backbäcken, hjorttron eller kanske något gott från Nickes, d v s handelsboden. Elsa, Frida, Olie, Petrus och Sven var trädna och välsedda gäster. Man hjälptes raskt åt med sysslorna för att sedan ägna sig åt sång och samvaro. Och åt grammofonen förstås med den sista skivan från Sven Nyberg. Även från Bredsjön kom ungdomar och hälsade på, särskilt då under hjortontiden.

I bland hände det att Britta kilade över till Svartabodarna över en söndag och hälsade på sina kolleger där. En liten vandring på 5-6 kilometer enkel väg.

Stigar som var väl upptrampade av mänskor och djur gjorde det lätt att förflytta sig. Namn som Bredsjövägen, Backfåbodvägen, Svartavägen, Vennbergsvägen, Lamryvägen, Gammelfäbodvägen. Nybovägen med flera var begrepp på den tiden. Skogsarbetarna var nogga med att renna bort kvist och dylikt skräp från stigarna de hölls efter. Vid Kalikkällor och bäckar fanns inte sällan enkla näverskopor för den törstige.

Fäbodstugor och kojor var som regel olästa. Det var fritt för jägare och bärplökare att övernatta. Även om fäbodlivet var inrutat och enhanda under veckans alla dagar kan man inte missa sig på Brittas glädje när hon berättar. Fäbodlivet var något man längtade till. Ett avbrott - och frihet om man så vill - från hemgårdens alla bestyr.

DE TIMRADE HUSEN

Bostadsbyggnaden var enkelt utformad. Till att börja med bestod den av endast ett rum.

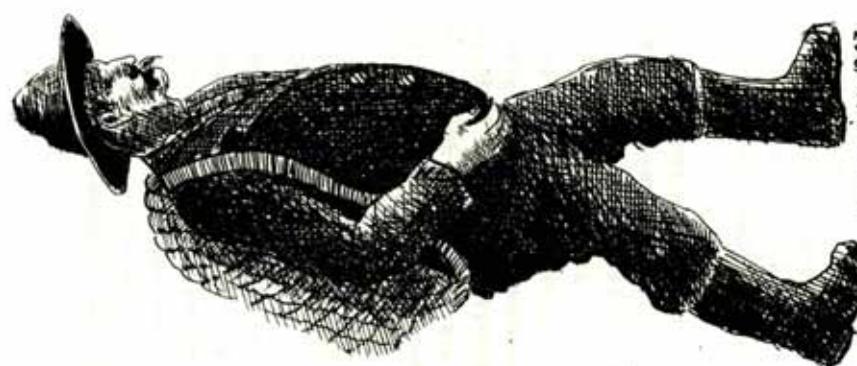
Så småningom kom enkelstugan att bli en vanlig hemmangård i Medelpad. Den innehöll storstuga (kök) där det mesta av familjens verksamhet samlades, en kammar och förstuga. En oinredd vind kunde utnyttjas för förråd och kanske sovplats under några sommarmånader. Eldstad fanns vanligen bara i storstugan.

Kraven - liksom möjligheterna - växte. Parstugan blev nästa led i utvecklingen. Den innebar i princip att enkelstugan förlängdes. Byggdes på med en "sal", ett finrum. Ofta fanns eldstad också där.

Byggnaderna placerades så att de inte inkräktade på den mer lättodla jorden. Detsamma gällde även övriga byggnader liksom vägarna. Exempel på detta kan vi se i själva Liden, där de bördiga åkrarna breder ut sig ner om själva Byn.

Byggnadernas utformning sammanföll med den byggnadsteknik som användes - knuttimring. Stockarnas längd (5-6 meter) bestämde i huvudsak planmåttens. Dörr- och fönsterhål placerades mitt i väggfälten mellan knutarna.

Takläckningen var ursprungligen torv och näver och senare spän. Taklagets bärande konstruktion utgjordes av "isar" (stockar), som vilade på gavlar och tvärväggar. Takkanten vid gaveln skyddades av en vindbräda (vertikal) och en "vattenbråda" (horisontell) ovanpå vindbrädan.

Jagchner Åsön 1983

När sågat virke blev vanligt brädfodrades ofta byggnaden med stående bräder antingen i form av hel lockpanel eller panel med locklist.

Den oinredda vindan hade vanligen ordinära fönster på gaveln och låga fönster utmed längssidan. De var alltid placerade över bottenvänningens fönster. Detta är ett speciellt kännemärke för de norrländska byggnaderna.

Husen var omålade. Först på 1800-talet försågs de med färg. Vanligen röd. Windskivor, dörr- och fönsterfoder liksom fönster vitmålades. Fönstren hade ofta sex lika stora rutor (tre på var båge). De var cirka 40x40 cm stora.

Dörren målades i en avvikande färg, ockragul eller grön, för att harmoniera med den röda husfasaden. Skorstenarna var höga. Man var rädd att taken skulle antändas och husen brinna ned. Golven utfördes ofta av gran, som hade den egenskapen att ytha när de skurades. Det ansågs fint. I slutet av 1800-talet prydde många hus med förstukvistar. Senare byggnaader fick också rikt utsida glasverandor.

Men värt intresse inriktar sig först och främst på de enka, timrade husen, enkelstugan och parstugan. Och på byggtekniken. Timringen var ett kunnande som gått i arv under generationer. Ån idag vittnar mångundräriga stugor om den yrkesskicklighet och den känsla för materialet och dess användning, som utmärkte forna tider byggare.

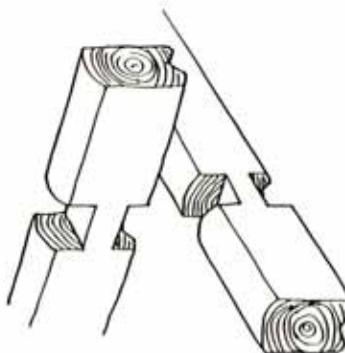
I det följande beskrivs kortfattat timringen.

Materialet utgjordes vanligen av furu. Den skulle vara fullmogen och ha en tät kärna, vara råkvuren och jämn-tjock och ha en toppdiameter om 18-20 cm. Avveckningen genomfördes på vintern då risken för angrepp från insekter och svamp var liten. Efter barkning lades virket upp på underlag för torkning.

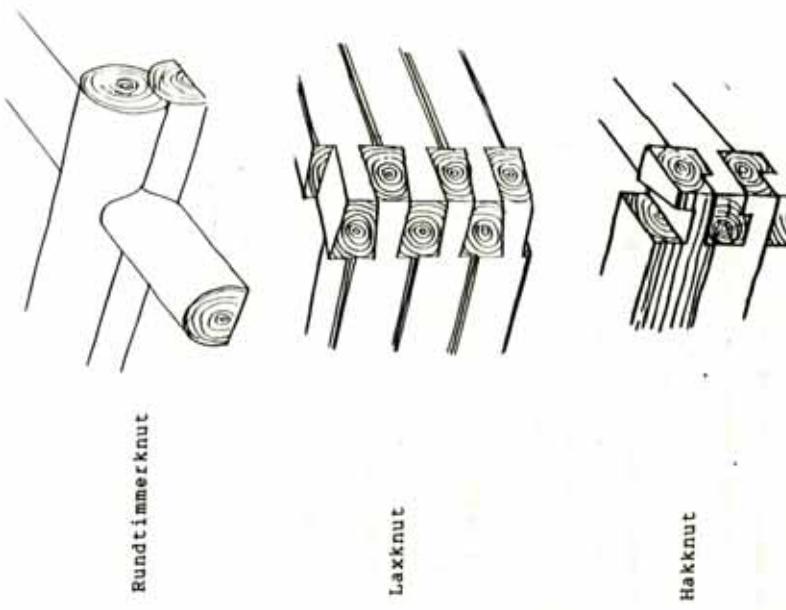
Grunden var enkel. Man använde i regel en upphöjning i marken där man placerade knutstenar av lämpligt format och utseende. På dessa knutstenar skulle stockarna ligga, fria från mark och fukt. Ett gammalt uttryck saude att man "tomtade". I enlighet med detta kallades också första stockvarvet för "tomtvaret". Idag använder vi begreppet syll och syllyarv. Att man sökte sig en upphöjd plats för knutstenarna var av rent praktiska skäl. Man ville ha vattenavrinning från huset. Om huset var större, eller om särskilda skäl föreläg, kunde man gräva upp gropar som stenfylldes. Ovanpå lades sedan knutstenen.

Knutarnas utformning varierade allt efter ortens tradition men också beroende på vad byggnaden skulle användas till. Kraven på täthet och isolering varierade. Den enkla ladan, olika uthusbyggnader av förrådstyp, stall, ladugård och bostadshuset, alla hade olika krav härvid-lag, vilket främst kom till synes vid val av knuttyp.

Några exempel:

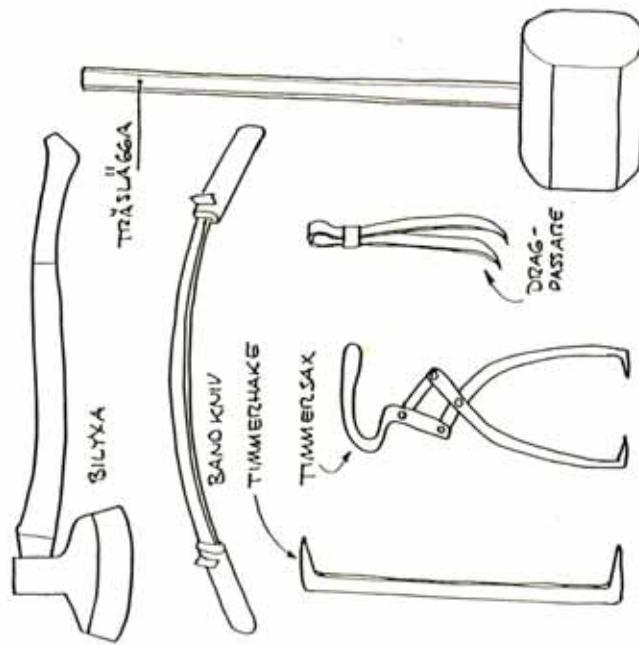

Ladugårdsknut

Stockarnas bearbetning

Verktygen var enkla och funktionella. Bilyxan att bila med, bandkniven att runda (hyvla) stockarna med, timmerhakar att låsa fast stocken med när den bearbetades, timmersax att användas vid lyft, dragpassare för ex vis utmärkning av "mossdrag" och träslägga att justera både stock och dymling med.

Stocken lades på ett lagt underlag och lästes med hjälp av några timmehakar. Den tänkta undersidan vändes upp för att huggspår från bilyxan inte skulle leda vatten in i virket. Uttersidorna höggs. Uppifrin och ner så att bilyxornas huggskär syntes. Om så behövdes kunde sedan stocken bearbetas (hyvlas) med bandkniven till erforderlig rundning.

Senare måste också i stockens undersida huggas ur ett spår, "långdrag" eller "mossdrag", för att åstadkomma erforderlig tätningsförlag mellan stockarna. Detta "drag" utgjordes av en V-formad skära längs hela stocken.

På långsida och kortssida hölls stockarna i läge av dymlingar, tappar som ofta utfördes av gran. Tekniken var den att man med cirka 1,5 meters avstånd borrade rätt igenom en stock och ner i halva underliggande stock. Dymlingen, lika grov som borr-("navar")hållet, slogs i och läste effektivt stockarna till varandra. Vid fönster- och dörröppningar dymlades cirka 25 cm från dessa skarven.

Om stocken måste skarvas, vilket man försökte undvika, gjorde man enklast en hophuggning "halvt i halvt". Även här användes dymlingar. Själva skarvytorna snedhöggs så att eventuellt vatten inte skulle tränga in i virket, skarven.

Vid öppningar för exempelvis en dörr lästes stockändarna genom att sätta en "gåt" lodräkt infällt genom stockändarna. Man lodade stockens mittlinje, mätte sig in på stockens ovansida och borrade ett hål. Sedan högg man ur med yxa eller stämjärn. Så förför man för varje stock som lades upp. Själva gåten kunde ha olika utseende. Från en enkel bråda till en "T-formad", där den ena delen läste stockändarna vertikalt och den andra

(T:ets överdel) kunde utgöra täste för den blivande karmen eller, om det var en enklare byggnad som timrades. Karm. Gåten gjordes alltid 20-25 mm kortare än själva spären. Det skulle finnas "sjunkmån" för timret, stockarna.

Timningen. När grund eller grundstenar var ordnade lade man ut långsidornas stockar. Passade, "behögg" och vägde av dem mot grund och mot varandra. Därefter lyftes gavlarnas stockar ovanpå och passades in på sina platser. Man mätte, justerade och var noga med att diagonalernas mätt var lika.

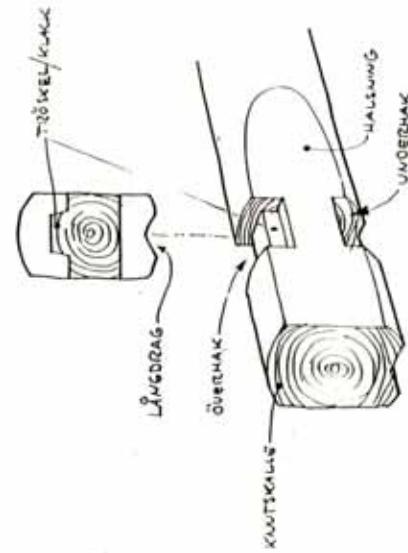
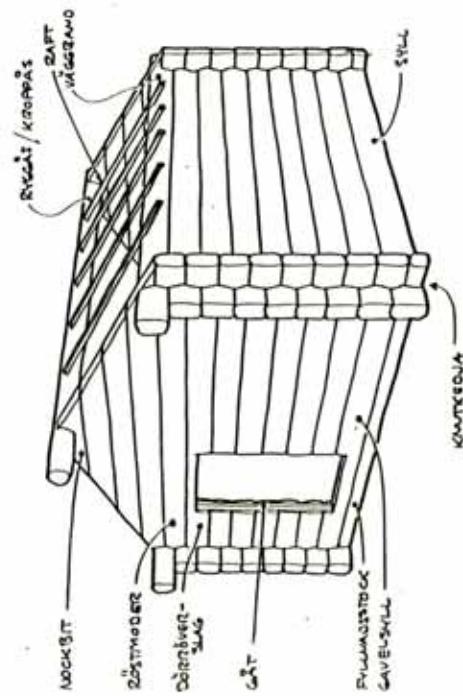
Seban märkte man ut "underhaken" i de två första stockarna. Drog gavelstockarna åt sidan samt sätade och högg ut underhaken. Sedan passade man ånyo in gavelstockerna och märkte ut "överhaken" i deras undersida. Vände dem, sättrade och högg ut överhaken. Därefter passades alla fyra stockarna samman och justerades om så behövdes. Nu var "syllvarvet" eller "tomtvaret" på plats. Knutarna renkopades när väggen nått rätt höjd.

Nu återstod bara arbetet att foga stock till stock. Att växla rot- och toppända. Att väga av i lod och våg så gott det låt sig göra ända tills väggarna var resta.

Ofta ledes väl arbetet av någon kunnigare timmerman med vilken man gjorde arbetsbytte eller ersatte med potatis, rovor eller något annat matnyttigt. De unga deltog till en början med enklare hantlangning. Kunskapsfördelen vidare. Från generation till generation.

Några ord och uttryck som möter oss i samband med timringen förtjänar att återges. Dock bör påpekas att samma sak kunde kallas något annat i en annan by eller socken. Uttryckken varierade mellan olika orter-områden.

- * Väggband Stockarna i längsidans översta stockvarv.
- * Röstmader Detas motsvarighet på kortsidan Gavelspetsarna som avslutades med en nockbit.
- * Åsar Från gavelspets till gavelspets - och över eventuella mellanväggar - lades längsgående åsar. Den översta åsen kallades ryggås eller kroppås. Virke vinkelrätt mot, och ovanpå, åsarna från ryggås till väggband. Underrag för den fortsatta takbeklädnaden.
- * Dörröverslag Stock där uttag gjorts för dörrrens översida. Ovanpå den låg "röstmorden", d.v.s nästa stock. Den färdiga, fogade knuten.
- * Knutkedja Sylivarvets stockar hade olika höjd. Ex gavlarnas var halvt nerhuggna i längsidorerna. För att det hela skulle se jämnt och bra ut kunde man lägga in en fylinadssstock under, i detta fall, gavlarnas sylstockar.
- * Fylinadssstock

Det finns naturligtvis mycket mer att säga om timringen av hus. Men avsikten här är endast att ge en orientering om vad arbetet bestod av och hur det utfördes.

BOMÄRKEN

Bomärket ärvdes och kom därfor att tecknas oförändrat från generation till generation gällande bestämd gård- eller boplats. Det blev ett släktmärke.

Nya gårdsänderna tillkom ofta genom något litet bistreck på grundmärket. Så skedde framförallt när bodelägare etablerade ny boplats i samband med bodelning eller hemmansflyttning.

Bomärken har påträffats också i (bya-) gemensamma bygg- naders väggar, tak etc. och är då sannolikt uttryck för att gården fullgjort sina skyldigheter i den gemensamma anläggningen.

Innan skrivkonsten blivit var mans egendom användes bomärken. Det var en symbol för gård/hemman och användes för att märka lösegendom, redskap, husgeråd mm. Men det användes också som gränsmärke (i rågång), i olika bysammanhang och på dokument av olika slag.

Utförningen var sådan att det lätt skulle kunna skäras, huggas eller ristas in i material av olika hårdhet. Streck, bågar, kors och vinklar var grundelementen som sedan togades samman i ett bestämt mönster. Likheten med de äldre runorna var ibland påfallande. Märket hade inte sällan mer magiskt skyddande grundmönster som kors eller stjärna.

Hälsingelagen reglerade äganderätt och användning av bomärken också i Medelpad. I lagens heret det bl.a. "Sätter någon sitt märke över annans märke .... böte han ...." Bestämmelser om bomärkesordning fanns också i Magnus Erikssons lagar och landslagen 1347.

Prästers och myndigheternas bomärken var under 1500-talet formade som sigill, ensamma eller sammans med en namnteckning var de vanliga på olika slags dokument. Signetet (ett mindre sigill) utgjordes vanligen av en sköld i varsemitt bomärket fanns. Utanför skölden fanns namninitialer.

Bomärkesordningen upphörde successivt under 1800-talet. På handlingar från denna tid kan man som namnunderskrifter finna såväl bomärken som bomärkesliknande initialer.

Under 1800-talet och ända fram till mitten av 1900-talet använde också skogsbolagen huggmärken på flottat virke. Dessa huggmärken påminde om bomärken.

HÄR följer en översikt över byar och bomärken i Liden från början av 1800-talet:

	Flyge	Backen	Härlard	Stensjö	Unterflüge
Flyge	1 ✪	1 ✪	1 ✪	1 ✪	1 ✪
Gusshöljden	2 ✪	2 ✪	2 ✪	2 ✪	2 ✪
Boda	1 ✪	3 ✪	3 ✪	3 ✪	3 ✪
Järkvässle	1 ✪	1 ✪	1 ✪	1 ✪	1 ✪
	2 ✪	2 ✪	2 ✪	2 ✪	2 ✪
	3 ✪	3 ✪	3 ✪	3 ✪	3 ✪
	4 ✪	4 ✪	4 ✪	4 ✪	4 ✪
	5 ✪	5 ✪	5 ✪	5 ✪	5 ✪
Boden	1 ✪	1 ✪	1 ✪	1 ✪	1 ✪
	2 ✪	2 ✪	2 ✪	2 ✪	2 ✪
	3 ✪	3 ✪	3 ✪	3 ✪	3 ✪
	4 ✪	4 ✪	4 ✪	4 ✪	4 ✪
	5 ✪	5 ✪	5 ✪	5 ✪	5 ✪
	6 ✪	6 ✪	6 ✪	6 ✪	6 ✪
Byn	1 ✪	1 ✪	1 ✪	1 ✪	1 ✪
Dacke	1 ✪	2 ✪	2 ✪	2 ✪	2 ✪
	1 ✪	1 ✪	1 ✪	1 ✪	1 ✪
	2 ✪	2 ✪	2 ✪	2 ✪	2 ✪

DA skogen - framförallt avverkning och flottning - spelat en så stor roll i Lidens historia känns det angeläget att också redovisa bolagsmärken.

Timmermärken/ägandemärken förekom dels som stuk- dels som huggmärken. Avsikten med märkena var som framhållits att göra det möjligt att skillja timret så att det efter flottningen kunde buntas för transport till ägarens sägverk.

Det ställdes stora krav på männen som arbetade vid skiljestället. Flera miljoner stockar skulle sorteras under några få månader.

För Indals älvs, Ljunga älvs och Gimåns flottleder kan följande stuk- (helsvarta figurer) och huggmar- ken tjäna som exempel:

För den som vill veta mer om bomärken rekommenderas Medelpads Fornminnesföreningens skrift (nr 10) "Bomärken i Medelpad" av Valter Bergsten.

(Name: Pöt nagra byar saknas bannrika)

TORPARNA

Under 1500-talet och fram till mitten av 1600-talet skedde intensiva torpanläggningar framförallt i mellersta och södra Sverige.

Skället var flera. I ett brev från 1535 säger Gustav Vasa att "en allmän längtan råder bland den fattiga befolkningen att få upptaga Kronans tomtar som i många är legat öde".

Ett annat skäl var att många lagt under sig ödetroper utan att betala skatt för dem. Gustav Vasa var som visst i andra avsnitt angelägen att öka Kronans inköpmärter.

Ett ytterligare skäl var att adelsmän, bönder, kyrkan, järnbruken och sedermera också skogsbolagen insåg det fördelaktiga i att ha en fast boende arbetarstam på sina domäner. Kontrakt upprättades som ofta gick ut på att ett visst antal dagsverken skulle utföras per år. Inte sällan var kontraktstiden 50 år med rätt för jordägaren att där efter återta det nu uppodlade torpet.

Allt nog. Gustav Vasa var den som gav tillstånd att upptaga och bebygga Kronans gamla ödetroper eller Kronans allmänningat där samma möjlighet fanns.

Innan vi går vidare finns anledning att stanna upp inför en annan företeelse besläktad med torpen, backstugorna. Dessa var ofta boplatser för lösa arbetare, utfattiga bönder m.fl. Jordinnehavet var ringa, i regel en kålhage och potatisland, dessförinnan rovland.

Inte sällan utvecklades backstugorna så småningom till torp. I husrörländer från 1800-talet finns exempel på att uttrycket backstuga strukits över och ersatts med torp.

Hur gamla begreppen torp och backstuga är vet man inte säkert. Att de fanns långt före Gustav Vasa står dock klart.

Redan 1537 drogs rätten att upptaga och bebygga Kronans ödetrop och allmänningat tillfälligt in. Detta som det uttrycktes "av hänsyn till att skogarna av bärande träd skulle skyddas".

Deleningen av böndernas hemman, den s.k "hemmansklyvningsfrågan", var ett stort problem vid denna tid. Enheterna slogs sönder i alltför små delar, vilket försvarade ett mer rationellt bruk av jorden. Samtidigt hindrades upptagning av ödetrop, då bönderna förmade sig vara ägare till mark och skogar inom avstånd på 4-5 mil från hemgården.

1542 återkommer Gustav Vasa och förklarar att nybyggeväsendet är ett lämpligt botemedel mot hemmansklyvningen. I samband därmed säger han att "sådana ägor, som obygda ligga, höra Gud, oss och Sveriges Krona till och ingen annan." Några riktslinjer för den praktiska hanteringen gavs också.

* De som har möjlighet att anlägga nybygge skall ha tillstånd därtill.

* Socknar, byalag, enskaka gårdar etc förbjuds förhindra nybygge om detta icke inräktar på egna inägor, ängar eller betesmark.

* De får ej heller kräva ersättning eller arrende av nybyggaren.

1546 Päbjuder Gustav Vasa nyodlings- och nybyggarverksamhet i Norrland. Frihetsår från skatt erbjuds.

Gustav Vasa motarbetade energiskt adelns försök till nybyggesverksamhet. Efter hans död är det svårt att följa och få någon klar, samlad bild av nybyggeslägsterfningen. Men nägra årtal och stolpar kan dock belysa den senare utvecklingen.

I 1563 års fogdeinstruktion sägs att "ingen bonde ägde innehå mera jord än han själv brukade eller hans barn och släkt kunde inneha". Om bonde tog skatt av bonde tillföll jorden Kronan.

Ovanstående upprepades i hertig Karls husesynsförordning (1590) och i 1602 års fogdeinstruktion.

1647 års skoggordning var synnerligen restriktiv ifråga om allmänningstorp. Säväxisterande som planerade torp på oskiftid bymark föll nu under delägares vetrott. Bestämmelsen kom i huvudsak att tillämpas i Bergslagen där den ansågs välbeförlig.

I 1734 års skoggordning aktualiseras bland annat skattefrågan. Alla existerande torp skulle nu skattläggas. Det hade tydligens varit si och så med detta hittills trots alla ansträngningar och instruktioner. Om det inte var möjligt att skattlägga torpet skulle det utläggas till byarnas utmarker. Votorättens om torp på oskiftad mark kvarstod.

1767 sanktionerades för Norrlands del så kallade börder-torp, dvs arvslotter i hemman. Detta hade i och för sig tillämpats tidigare men blev nu legalt.

1827 kom förordning om laga skifte. Avsöndring av torp kunde nu ske oavsett om stamhemmanet undergått skifte eller ej. Förordningen var märklig så tillvida att den medgav rättelse och jämkning av redan gjorda upplåtelser.

Torparrendet utgjordes vanligen av ett visst antal dagverken per år. I vart fall om det rörde sig om torpare under storbönder, bruk och andra industrier - långt det honom också att utföra arbete för jordägarens räkning mot gängse dagsverkslön när inte torpet krävde hans fulla insats.

I 1563 års torpställena på livstid eller 50 år. Arrenderatten övergick ofta från far till son eller dotter-måg med rätt till inteckning och till att förlöpa från släktled till släktled. Vanligtvis förband sig torparen att uppföra åbygnader som han behövde. Till dem fick han nödigt virke av jordägaren. I arrendet ingick också att uppodla torpet. Ett halvt tunnland per år var ofta en minsta gräns.

P Fünsw (Skönviks AB) sägs tidigt ha tillämpat denna egnahemsidé och kan härigenom sägas ha varit före sin tid i detta avseende. Man skall dock ha i minnet att det var en hjälptill självhjälp.

I en tidig mantalslängd (1800-talet) lämnar Oxsjö säg i Silire följande uppgifter om befolkningen på tillhörande egendomar:

Skjälsjön	1 landsbonde (arrendator)	10 personer
	1 torpare	5 "
Andersberget	1 landsbonde	4 "
	1 torpare	3 "
	1 dräng	1 "

Torparna utgjorde viktiga inslag i det Sverige som skapades, från Gustav Vasas tid och ännu in i 1900-talet.

Men den framväxande industrin drog till sig folk. Här fanns (lättförtjänta) pengar att hämta, i vart fall för torparna och deras barn som var vana vid ett tungt, hårt arbete med ringa utbyte i form av pengar. Torpareklassen började minska i en takt som djupt oroade regeringen. Jordbruksdepartementet uppdrog 1909 åt en grupp sakkunniga att utreda orsakerna till torparklassens tillbakagång och hur man skulle vända trenden.

Intressant kan vara att ta del av utvecklingen i Västernorrlands län under den period (1897-1907) som studerades. Detta var en mycket intensiv industriutveckling i värt län.

Hushållningssällskapet – som fått i uppdrag att besvara frågorna – redovisade i sitt svar följande:

Lägenheter som brukas av ågarna med angiven areal

	<u>1897</u>	<u>1907</u>
1. Lägenheter om högst 2 ha	375	1011
2. Lägenheter om 2 till 20 ha	5694	7986
3. Torp på livstid, 50 år eller all framtid	10210	11129
4. Arrenderade lägenheter om högst 2 ha	75	320
5. Arrendesade lägenheter om 2 till 20 ha	<u>946</u>	<u>1432</u>
	17300	21878

I särskilda anmärkningar säger man beträffande pkt 2 att styckade hemmansdelar utgör en mindre del, medan merparten har en ågovind obetydligt större än 2 ha. Beträffande pkt 3 säger man att 80-90 procent är friköpta.

Utvecklingen i Västernorrlands län är intressant. Under en period när torparklassen kraftigt minskade i Sverige ökade den i värt län. Och detta samtidigt som man upplevde den kanske mest intensiva industrialiseringsepoken i Sveriges historia, sågverksepoken.

Förklaringen ligger sannolikt i att exempelvis Liden befann sig mitt i centrum av utvecklingen. Där fanns den råvara som eftertraktades. Det innebar arbetstillfällen, och den framväxande industrien var intresserad av en borst befolkning, en fast arbetarstam.

Torpet utgjorde ett komplement till skogsarbetet och flottning.

Innan vi går vidare och ser hur några torpare hade det i Liden i början av detta sekel känns det angeget att redovisa också några åtgärder som avsåg kolonisationen av de väldiga norrländska kronoskogarna. Regeringens och riksdagens beslut häröm var riktade mot blivande torpare.

Först några skäl till myndigheternas stora intresse att förmå nya torpare att engagera sig för att nyodla i Norrland.

* Emigrationen från Norrland och Dalarna ökade överväldande efter sekelskiftet. Den hade visserligen pågått sedan mitten av 1800-talet, men ökade efter

sekelskiftet och utgjorde tidvis 25 procent av det totala utvandringsöverskottet. Detta skedde från områden - drygt 2/3 av Sveriges yta - som redan var glesst befolkade.

- * De stigande virkespriserna innebar övergång till ett intensivt skogsbruk. Tidigare hade insatserna i princip begränsats till avverkning av grov skog som regel under vintertid. Nu började industrin intressera sig också för klenare virke, kolning, vägbyggnad, diking, skogsplantering m.m. Den behövde en fast arbetarstam och stödde därför strävanden i riktnings nybyggen/nyodling.

- * Spannmålsimporten var ytterst besvärande. Sveriges befolkning ökade kraftigt under 1800-talet. Den odlade jorden räckte inte till att producera den spannmål som krävdes. Jordbruksmetoderna var också gammalmodiga. Genom att nyodla borde importen rimligen kunna begränsas och Sverige "försörja sig själv".

- * Arbetslösheten ökade under 1900-talets två första decennier. Man talar tidvis om den "industriella depressionen". Kolonisationen av kronoparkerna fyllde en funktion också från denna synpunkt. Några tusen människor skulle kunna beredas sysselsättning i en mindre konjunkturkänslig sektor.

Några viktiga händelser i nyodlings historia:

- 1891 Års riksdag antog ett förslag om kronotorp. Där det för kronoparkernas värdf och bevakning "funnes vara gagneligt" kunde man upplåta lägenheter till odling och bebyggelse på 20 år. När torparen fullgjort vissa byggnadsskyldigheter

erhöll han 500 kronor av statsmedel mot att han - om han blev skild från lägenheten - inte skulle resa några erättningsanspråk gentemot staten.

1904	Års riksdag antog ett förslag om <u>odlingslägenheter</u> på kronoparker i våra två nordligaste län. Samtidigt upphävdes 1891 års beslut om dessa. De nya bestämmelserna skulle tillämpas också för lägenheter som uppläts enligt de tidigare bestämmelserna.
1909	Kom nya författningsar. Tillämpningsområdet utsträcktes nu till att omfatta de sex nordligaste lännen. Lägenheterna skulle få karaktären av småbruk och bli förbehållna de "besuttna folkelementen". Arrendet var på 50 år med optionsrätt för inhavaren till förynt kontrakt vid arrendetidens utgång. Efter 15 trihetsår skulle man erlägga en årsavgift motsvarande 3,6 procent av lägenhetens kapitalvärde framräknat efter vissa grunder.
1925	Års riksdag antog ett förslag till kolonisationsätgarder på kronoparkerna i de sex nordligaste lännen. Därmed är vi framme vid de så kallade kolonaten. Man tänkte sig två storlekar. En mindre om cirka sex hektar och en större med omkring 15 hektar odlingsmark. Skogsmark med årlig virkesavkastning om sex respektive tio³ m skulle tilldelas kolonatet. Varje svensk medborgare - nykter, skötsam och med förutsättning att driva ett mindre jordbruk - kunde antas till kolonist. Upplätsisen gällde i 15 år med möjlighet att förlänga i ytterligare 15 år.

- om han blev skild från lägenheten - inte skulle resa några erättningsanspråk gentemot staten.

Kolonisten fick fem skattefria år och där efter tre år med 1,8 procent av kolonatets värde och för tiden där efter 3,6 procent.

Staten åtog sig att svara för avlopps- och ledningsarbeten på de myrar som avsågs och för vägar från allmän väg. Underhållet åläg kolonisterna. De större kolonaten fick ett byggnads lån om max 4.500 kronor.

Kolonisten åläg att för:

- * mindre kolonat under de tre första åren uppodla en hektar och under resterande arrendetid ytterligare tre hektar.
- * större kolonat under de tre första åren uppodla en hektar, under de följande fem åren två hektar och under resterande arrendetid ytterligare två hektar.

Viss odlingshjälp, i form av lån, för kreaturs- och redskapsanskaffning var kopplad till uppoddlingsarbetets fortskridande.

1943 upphävdes 1925 års kolonatkungörelse. I stället skulle nu kronotorp kunna upplåtas. Andamallet med dessa var endast att skaffa arbetskraft till kronoskogarna. De sex nordligaste länen omfattades. Till de gamla kolonatkraven om vilka som kunde antas hade nu också fogats att kroontorpare skulle vara "ekonomisk förtänksam".

Arrendetiden angavs till 30 år om ej särskilda skäl talade för kortare tid.

1950 slutligen utfärdades en kungörelse om avträdes- och inlösenersättningar till den som önskade bli löst från sina arrenden. Kungörelsen omfattade skogstorp, odlingslägenheter, kolonat och kronotorp.

Låt oss besöka några torpare i Liden i början av detta sekel för att se hur de kunde ha det.

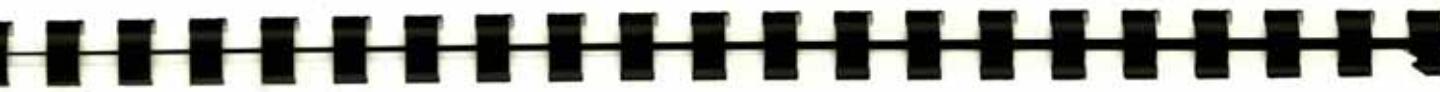
Förhållandena varierade naturligtvis. Följande beskrivning grundar sig på intervjuer med endast tre gamla torpare och får tas för vad den är.

Det har redan framhållits men förtjänar att understrykas att torpet var ett komplement men ett viktigt sändant då det gav många tillskott till försörjningen, t ex smör, mjölk, bröd, potatis, ägg, några grönsaker, bär samt något kött och fläsk. Hade torparen dessutom turen att tillhöra ett notlag vankades det också lax och på senhösten sik.

Det mest förbrukades i familjen – det var ofta många munnar att mätta – men ibland kunde exempelvis smörförslinjing inbringa någon krona.

De kontanter som behövdes kom från dagssverken hos bönder eller skogsarbeten åt Bolaget.

Innan vi går vidare mågra ord om torparhusstruna. Det är nog svart för oss i dagens Sverige att ens föreställa oss deras många gånger omänskliga arbetsbörla. Männen låg ofta borta på skogsarbete. Fem-sex barn var inget ovaniigt. Ladugården skulle skötas, ved och vatten hämtas. Maten skulle lagas och hon skulle diskas och tvätta, ja listan på arbetsuppgifter kan göras lång. Det var självklart att barnen måste hjälpa till.

Redan vid 6-Årsåldern börjades det, kanske med vedhämning. Bondhustruns tillvaro med pigga - ibland också med lillpiga - måste ha tett sig som något onaturligt. Torparhustrun är värd sin egen historia.

Aven i skolan utnyttjades eleverna för olika göromål. En av mina sagesmän berättar att han under en hel vinter sågade och högg ved till skolsalen. Den som kommer ihåg de väldiga, svarta gjutjärnskaminerna inser att det handlade om anseende mängder ved. Samma person berättar också hur han en lång sommar plockade sten ur en nybruten åker.

Mangårdsbyggnaden var timrad. Bottenvåningen innehöll kök och kamrar. Så smäningom kunde den bli finrum eller "sal". Husen var vanligen i ett och ett halvt plan och då med två små kamrar en trappa upp. Utteret utgjordes av spän som tillverkades i någon av spannhyllarna längs byväckan. Golven var av trä och belagda med några trasimattor. När korkmattorna gjorde entré lade man till en böjan en våd under matbordet. Taken var av trä eller senare papp som limströts och kritades. Väggarna var vid denna tid pappspända med tapeter.

Uppvärmingen skedde med kamin eller kakelugn i rummen medan köksspisen (Klafreström eller Husqvarna) gjorde motsvarande tjänst i köket. För belysningen användes till en början fotogen, följt av karbid och på tjugotallet eller strax före el från olika småkraftverk. Även elektriciteten kommit användes inte sällan fotogen i stall och ladugård under en övergångstid.

Vattenfrågan löstes på olika sätt. En hade dragit in rör från egen källa, en tog sitt vatten ur den närliggna bäcken medan den tredje hade egen brunn (22 alnar

djup) med handpump och behållare i ladugården. Den sistämnde beställer att det krävdes 100 pumpdrag för att fylla behållaren. Från denna bars sedan vatten till mangårdsbyggnad och kök.

Bagarstuga fanns som ett rum i en angränsande byggnad. Under sommaren tjänade den ofta som sommarstuga eller -rum och på vintern som snickarbod.

Ladugård och stall var vanligen sammabyggda och mörka. De var ofta små kanske för att ta vara på djurens kropsvärme som utgjorde den enda värmekällan. Vedbod och "dass" förekom tillsammans med denna byggnad eller fristående. I vart fall vedbod.

Loge - eller "mars" som det hette i Liden - hörde till liksom några hölodor. Under marsen förvarades ofta hästredskap som inte användes.

Jordkällare slutligen var ett näste. Här förvarades både mat- och sättpotatis, saltströmmingskaggen, lite rotfrukter och annat. En välvylld jordkällare på hösten kom mången torpare att känna sig rik.

Torpets mark var i huvudsak uppodlad. Viiss betesmark fanns, men annars var nog skogsbetet det vanligaste på sommaren. Omsett om torpet var friköpt eller arrenderat var torparen som regel bunden av ett antal dagsverken per år hos säljaren eller upplätaren. Ofta 15-20 per år. Någon skogsmark hörde sällan till. Ved och erforderligt virke skaffades genom arbetsbyrten hos bönder.

En vanlig djuruppsättning kunde omfatta en häst, 2-3 kor, gris, några höns - ibland också får - katt och

ibland hund. Varje ko gav 6-8 liter mjölk per dag. Hönsen 6-7 ägg per vecka när de inte "sutade", vilket häände ungetär halva tiden. Grisen slaktades till jul och gav ett efterlängtat tillskott av olika delikatesser. Det handlade inte om några magra grisar. Stora och fetta. Vår tids "hälsoprofeter" skulle ha dänat av om de sett bliässarna.

Utfordringen sköttes noga. 2-3 gånger per dag besöktes ladugård och stall. Hästen fick hö och litet havre. Det senare rikligen under skogskörtingarna på vintern. Korna fick hö och "sörpa". Sörpan var en blandning av potatis, mjöl och ljummet vatten. Grisen fick i huvudsak rester från köket, potatis och mjöl samt under sommaren fång av "allimeck", d.v.s rallarros. Hönsen fick såd. Riktigt med vatten skulle till.

Hästen var trots allt det viktigaste djuret. Den som "drog in" de kontanter som krävdes. En stark och arbetsvillig häst höjde på något sätt ägarens status. Han omnämndes med respekt i byn. De flesta "skodde" sina hästar själva. Drabbades den av någon sjukdom fick man besöka Jonke-Ludvik, Vincenn eller Helmer Nordensson som alla var erkänt duktiga hästkarlar.

Redskapen var de gängse: plog, fjäderharrv, släpa (eller vält), lastvagn (stalpkärra), längvagn med flak (och där tistelstången med sina härl reglerade avstånden mellan hjulparen), stötting, get, släde, höskrinda samt tillbehör av olika slag. Utöver stötting förekom också bock som utmärktes av en bredare "mänke" (lastbalk), att den var "släktigare" - mer lättstyrd - och med avledare från bockspetsen och ut på mänken. Bocken föredrogs ofta när man "hunnade" fram timret från fällplatsen till lastplatsen där man lämnat geten.

Sädden skedde för hand med så kallad "tiol". Enkla radsånings- och slättermaskiner dök upp efter hand. Ofta slog sig flera samman om en sådan, framförallt då bönder. Torparna kunde då via arbetsbyte få låna dessa hjälpmödel.

Enkla stifttrösor inköptes. De sammagdes och försades runt i byn. De drogs för hand och krävde sex-sju mans betjäning. Ofta ersatte barn någon eller några man. Det hände naturligtvis också att man var bara två-tre med ökad tidtagång då som följd. Vid full betjäning såg det ut på följande sätt:

två man drog stifttrösans vev - en på vardera sidan - en man lade upp säd på matarborder, en mated - en tog undan halmen och två slutligen skakade och sällade säden.

Olika fabrikat fanns men Byns sannolikt första var av märket Kockum.

Hur kunde då ett arbetsätt gestalta sig för torparna? Variationer förekommer också här, men i stort sett följande säges ha gällt för torparna i Liden:

- * Januari Skogsarbete
- * Februari "
- * Mars "
- * April " till föret tog slut.
- Utkörning av gödsel på åkrar och spridning
- * Maj Vårbruk med plöjning, harvning etc
- * Juni Sädd havre, korn och höfrö. Sättnings 4-5 tunnor potatis. Notdragningen börjar före mid- sommar.

Aktiviteterna på torpet gick allmänt under namn av "våranna" (vårbruket)

Med början Saradagen - om allt utvecklats rätt - var det dags att bärga höet "slättanna". I detta arbete deltog alla. Ung som gammal.

Köra in torrt hö i ladot. Ta rätt på hässjevirke. Eventuellt flötning.

Här inträffade både "skölanne" (sädeskördens) och "päranna" (potatisupptagning). Siktisket kunde ta sin början, liksom vedhugning, d v s lägga ihop för hemkörning på vinterföret.

Bearbetning av åkrar (plöjning m m). Tröskning.

Se över kälkar och redskap inför vintern. Eventuellt kolning. Huggningen kunde börja (på närskog).

Som regel skogsarbete.

Under tiden april-oktober, d v s när det inte gick att köra fram timmer, gjorde många torpare dagsverken av olika slag åt bönder, kyrka, bolag m fl.

Beträffande "skölanne" - skära säd - skedde detta för hand. Om säden stod användes lie med "bläckt" (avläggare), i annat fall lie utan. Det var kvinnorna som band säden. Därefter lastades den på flakväggen och

Kördes hem till "stothässjan". Där hissades banden upp med säden mot solsidan för torkning, vilket tog 10-12 dagar om vädret var bra. Därefter vidtog tröskningen.

Som tidigare framhöllits dominerade havre och korn på åkarna. Utöver potatis förekom också röror, kålrötter, morötter, rödbetor, rabarber och spritörter. Spenat och palsternackor var ovänligare. Av bär och fruktråd fanns gröna krusbär, svarta och röda vinbär samt äppelen. En av de intervjuade hade också ett körsbärsträd som erhöllits av hushållningssällskapet som propagerade för nyheter. Sällskapet hade en representant i byn. Lingon, blåbär, hallon och givetvis hjortron skördades i stora mängder. Två gånger per år för man till mjölarnen uppe vid Brudsjön för att mala.

Matvanorna var enkla. Man åt i princip tre fulla mål mat om dagen samt "ärtval". Det sistnämnda bestod vanligen av kormjölsgröt - ofta uppstekt - som avnjöts vid halvniotiden på kvällen..

På min fråga hur ofta olika "rättar" förekom per vecka gavs rätt samstämmigt följande svar:

- Potatis	6-7	dagar/vecka
- Salt sill/strömming	6-7	" (vinterhalvåret)
- Gröt	6-7	"
- Kött	1-2	" (en-end söndag)
- Pannkaka	2-4	"
- Bönor	1-2	"

Som nämnts tilldelades barnen enkla arbetsuppgifter redan vid 6-7-årsåldern. När de nådde 10-årsåldern vidgades dessa. Några exempel: Köra harv under "värranna", räffa hö i "slättanna", ta undan halm från stift-

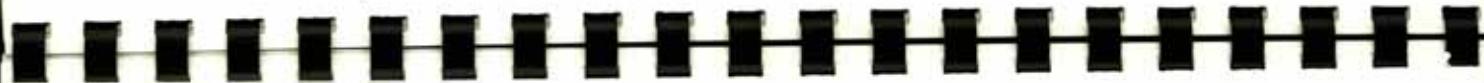
tröskan, hacka potatis under "päranna". Bärplockning var också ett område där barnen tidigt fick delta. Ofta arbetade man också hos bönder och skolan gav frikostigt "pärlov". Lönen - kanske en 25- eller 50-öring för en dags arbete - värdades ömt och sattes inte sällan in på bankboken. "Slösa" och "Spara" var välkända begrepp.

En av de intervjuade berättar att han som 16-åring tjänade dräng hos prästen på dennes jordbruk. Lönen var 15 kronor i månaden. Påföljande är gick han som "lill-dräng" hos en bonde. Nu med 150 kronor för hela sommaren. Som 18-åring hade han nått rang och värdighet av dräng. Lönen var nu 300 kronor för året. Han kunde nu inköpa sin första kostym "blå cheviot" och ett par svarta skor, vilka betingade ett pris av 150 respektive 60 kronor.

Ingén av de intervjuade hade några "onda" minnen av sin försörjning. Att tidigt hjälpa till barndom och uppväxttid. Tvärtom. Att tidigt teckningar om jorden och dess skötsel. Dessa kunskaper gick i arv från generation till generation.

Jorden var viktig. Den gav en viss grundtrygghet. (Viss försörjning.) Det är därför på sin plats med några anteckningar om jorden och dess skötsel. Dessa kunskaper gick i arv från generation till generation.

Jorden skulle hanteras med lämpa. Inte för mycket. Då ökade risken för uttorkning. Bearbetningen syftade till att släppa in luft och fuktighet samt utrotta ogräs. Plogen var det viktigaste redskapet, samtidigt det svåraste att lära. Raka färor - lika breda och djupa - var ett måste för bästa avkastning. Dessutom försiktighet med plöjning om våren.

Vältan - till en början två jämntjocka stockar efter varandra för att inte jorden skulle samlas framför - hade till uppgift att sonderdela jordkokor och fintfördela den så att all jord nyttjades.

Havren hade till uppgift att luckra jorden och renna bort ogriset samt mylla ner utsädet.

Skördetiden för höet (gräs och klöver) var inne när större delen blommade. För tidig - eller sen - "slättanna" innebar sämre kvalitet. Man handslag runt vallen med lie innan häst och enkla slättermaskiner kom till. Höet hässjades och räknades i antal "len". Ett le utgjordes av sex stänger "roer" i höjd med cirka 35-40 cm mellan och 3,5-4 meter längd. När höet torkat i hässjorna lagrades det i särskilda lador. På vintertid fraktades det sedan till väntande kor och häst.

Foderväxter ersatte så småningom det naturliga ängsgräset. På grund av att kravet på större avkastning ökade, ångarna odlades upp, undan för undan. Många olyckskorpar siade att odlingen av foderväxter skulle försäkra sädess- (främst korn)produktionen. Men den ökade tillgången på gödsel som blev ett av resultaten bidrog istället till att öka också sädessavkastningen.

Säden - främst kornet - skars tidigt. Man ville inte riskera alltför mycket spillsäd. Tidig skörd gav dessutom större näringsvärde åt halmen. Torktiden ökade dock något. Stochässjan där det torkades kunde vara 20-25 "roer" hög och var en pampig syn där den stod fullpackad med säd.

Vi avslutar avsnittet om torparna med uppgifter om några män och kvinnor i byarna kring själva Byn som var kända för olika egenskaper som det talades om:

- * Stärke kärer
- Nicke Karlsson som sades vara längst starkare än sin mer omtalade bror Hennings-Kalle. De båda sades ha burit en hel älge mellan sig som var hängd över en stock. Slaktares som lyfte ett fotogenfat i rak följd från marken upp på lastbilens flaket. 195 liter plus själva fatet imponerar när man vet hur däligt "tag" det finns.
- Manne Nordlund uppges ha saknat all konkurrens.
- Här fanns flera att välja mellan. Spelmannen Helmer Nordensson. Modin på byn, Jonke-Ludvik och Vincenn.
- * Kloka gummor Ida som var verksam ännu på 1940-talet och där skrivaren av dessa rader kan gå i god för hennes klokskap. Även Jonke-Ludvik nämndes med respekt. En gumma längre upp i byarna uppgavs ha haft denna märkliga förmåga att "dra till gårds". Här syns Erskas-Stina ha varit lika känd som Manne Nordlund inom sitt område.
- * "Baran"
- Koppkärring
- Jägare i tid och otid

Det hände ibland att mäniskor blev "vitterbitna". Symptomen var att man hade ont längs hals och nacke. Dessutom liksom "brände det till". Då gällde det att handla snabbt. Att ta sig till Vincenn. Från sitt skap med olika flaskor och mixturer blandade denne till botemedlet.

VÄGVÄSENDET

I det gamla bondesamhället var byarna i stort sett självförsörjande. Upptrampade stigar mellan byarna var de vägar som stod till buds. Dessa vägar användes för klövjning eller för att bärta bördor på rygg. Efter hand utsträcktes stigarna längs älven.

Kyrkan bidrog verksamt till att stigarna röjdes och breddades. Den var beroende av detta för att kunna driva in sina avgifter, tiondena. Kyrkogångsplikten, barn dop, vigslar, begravningar var andra skäl till kyrkans engagemang. Dessutom tillkom talrika visitationsresor och prästernas kontakt med domkapitlen. För allt detta krävdes framkomliga alltförvägar.

Under medeltiden framställdes också kyrkan vägbyggandet som "en angelägen kärtessärning att vinna själens salighet". Vad man kan finna i äldre handlingar syns dock inte detta ha påverkat Lidens bönder nämnvärt.

Staten var givetvis också mycket angelägen om att det byggdes vägar. Konungliga uppdrag som skatteindrivning m m krävde goda förbindelser. Det sägs att de medeltida lagarnas bestämmelser om vägar tillkom på kungarnas initiativ. År 1330 i Konunga- och hövdingestyrelsen sägs att "Konungen skall skeda och stödja allmänna vägar i rike sino, de ervärderliga skola faras vinter och sommar, landa melian och köpstäderna, alimoge till tarv". Ända sedan slutet av 1200-talet, när landskapslagarna tillkom, hade fogdar, länsmän, domare m fl arbetat med vägars byggande och underhåll. Denna verksamhet var dock begränsad till framför allt mellansverige.

Redan i Hålsingelagen 1330 förutsätts att indeleining i allmänna och enskilda vägar kommit till stånd. Allmän väg ledde till ting och kyrka. Alla bönder, jordägare och präster var skyldiga delta i vägars och broars underhåll och byggnad. Höga böter utdöndes som högsta straff. För jordboar var summan lägre.

Lagen innehåller däremot inga bestämmelser om kontroll, syn av vägar och broar. Det ankom på hela landskapet att gemensamt svara för detta och när det gällde älvtövergångar. Lagen innehåller också regler för vintervägar. Allmän väg skulle vara fem alnar. Detta inkluderade hela vägsträktet, d v s inte enbart vägbanan.

Att vägbyggandet tog tid förstår man bland annat av Strängnäs stadga (1417). Där fastslås att "alla vägar och broar vid straff skall förtärdigas". I den så kallade Kalmar recess (1483) heter det att "Häradsbörding och -nämnd skall hålla bro- och vägsyn tvenne gånger per år.

Under medeltiden fanns en sommarväg (stig) mellan Liden och Holm som var kyrkligt annex till Liden. Traditionen säger att under den katolska tiden fanns ett överbyggt kors med helgonbilder vid den s k Korsmobiacken mellan Liden och Holm. Det var uppsatt för de vägtarandes anknytning. Redan 1314 sägs en enkel kyrka ha funnits i Liden.

Gustav Vasa vidtog åtgärder för att förbättra vägnätet. Syftet var ytterst att sammanbinda landskapen med varandra och att underlätta kommunikationer för den statliga förvaltningen. Kanthända fanns också tankar om att underlätta för krigshären att ta sig fram för att snabbt kunna ingripa vid eventuella uppror.

1560 års instruktion från Erik XIV till slotts-, gårds- och häradsfogdar säger oss med all önskvärd tydighet att vägbyggandet gick långsamt. Fogdarna Åländska nämligen att "så beställia med bönderna, att de allestädés röja och tillpynta vägar genom landet, och att de hava alla broar färdiga". Denna uppmaning antas vara helt betingad av militära dispositioner.

Johan III:s fogdeinstruktion (1587) anger att "fogdarna skulle låta röja vägar och bygga broar så att man med vagn kunde framköra och att vägarna skulle vara 11 alnar breda". Här möter vi för första gången begreppet vagn i samband med allmänna vägar.

Inledningsvis talades om böter för slarv eller brister i frifria om väg och väghållning. Under åren 1550-1620 utdelades böter flera gånger till Lidenbor för försumlighet. För landskapsvägen till Jämtland bötade bland annat fem Lidensbodar, två Flygge-/Sunnanåsbor, en Byn-/Märrgårdsbo och några Indalsbor. Landskapsvägen gick från Selångers hamn över Sättna, Indal och Liden mot Jämtland.

Vägen längs Indalsälven var huvudled till Jämtland.

Årnu 1620 hade Boda by oröjd väg inom sitt område. 1623 börtalldes 32 Lidenbönder för "ogill landsväg".

1644 avlystes vid landsting Indalsvägen som huvudled. "Ingen må häданefter resa uppå Jämtland genom Indal och Liden ej heller därigenom ned från Jämtland utan man blive vid .... At Medelpad genom Borgsjö och Tuna."

Då det var betungande för allmogen med skjutsar längs en huvudväg kan man anta att dalens bönder kände lättanad över beslutet.

Gästgiverier måste också inrättas längs skjutsvägarna. Gustaf II Adolf Ålade häradshövdingar och -nämnder förordna gästgivare på halvannan mils avstånd (1615). Om så ej skedde utdömdes böter. Om detta inte heller hjälpte skulle häradshövding och -nämnd "för livstid mista sitt arbete".

Tidigare var stipulerat taverner på 2-2 1/2 mils avstånd. Kronans folk skulle då ha fri skjuts och gästning. Detta åstadkom mycket väsen och klagomål. Det var många som utgav sig för att vara utsända av Kronan. Vid Indal (Arklo) fanns färja över älven. I början av 1600-talet resterade Lidenborna till färjkarlen för tull (frakt över älven) med "2 kanner korn per rök".

Det finns många exempel på att det kunde vara långt mellan kungens beslut och genomförandet ute i landet. 1649 förordnades ånyo om gästgivare längs alla huvudvägar. I Liden kom dessa att utses i Märrgård och Boda.

Kustvägarna var betungande för de socknar där de gick. De flesta resorna skedde längs kusten. Inlandssocknarna fick därför bidra till dessa socknars s k häliskjutsar.

Hässjö socken svarade för sammanlagt sju mil av kustvägen. Liden Ålades att bidra med fyra veckor per år av hade Lidens sockenmän upprättat kontrakt med två Hässjös häliskjutsar (1616). Några decennier senare häftjöbönder att för deras del svara för häliskjuts. Kontraktsumman var 100 daler som en engångssumma för all framtid. Liden var skyldigt att bidra också till undehåll av den "50 fannar långa bron över Selångerån" (1650).

1662 Ålades Åsenborna "vid laga plikt" att bygga väg till Holm.

1860 fanns gästgiverier/skjutstationer i Boda, Sillre och Backen. Skjutbesväret åvlade nu som förr bönderna längs de vägar som enligt föreskrifter skulle ha gästgiveri/skjutstation.

Trots inkomst från skjutslegor, logi, mat och bränningstorslinning uppfattades inte sålan skyldigheten som en börd för den bonde som utsågs. Ofta inträffade den största trafiken när lantruket hade sin brådaste tid. I ett brev från 1860 uttrycker gästgivaren i Boda sitt missnöje på följande sätt:

"... det jag med slutet af denna månad tvert kommer att upphöra med näände bestyr. Alldenstund som det synes konungens befattningens harfande icke i minsta mon läter sig vårdna om det orimliga i en sådan ställning, eller ömmar för något mer än de resandes framkomst icke aktande hvad jag derföre blifvit underkastad för besvär utan aflöning. Helst som både jag och mina grannar i all vår tid dragits med detta ledzamma onus och både som slafviska maskiner tegat och lidigt och som menniskor lidigt och klagat, utan att veta oss skyldige för någonting annat än vi bor vid Landsvägen på ett ställe där Gästgiveri bör finnas."

Omfattningen av skjutslegorna var vid denna tidpunkt Boda (500), Sillre (600) och Backen (600) per år. Man talade om antal "urgängna" hästar d vs lejda. Bönderna fick hålla också kusk, vagn eller släde. Längs Indalsälven gick den lilla (eller "gamla") Jämtlandsvägen.

Från och med 1880 (och enligt 1878 års stadga) avlyftes antingen bönderna skyldigheten att hålla gästgiveri/skjutstation. Stat och landsting övertoq detta.

Vägunderhållet reglerades av stadganden i byggningsbalken i 1734 års lag och kompletterad med senare tillämpningsföreskrifter. Landsväg (även kallad kungs-väg) skulle vara tio alnar bred medan härads- och sockenvägar skulle vara sex alnar. Med landsväg avsågs då sådan väg som gick mellan städerna och var försedd med gästgivargårdar. Efterhand kom också härads- och sockenvägarna att kallas för landsvägar även om det ej hade stöd i lagstiftningen.

Underhållet åvlade jordägarna. Särskilda förteckningar fanns upprätta enligt följande:

Abo	Vägens natur längd,	Summa efter åsatt grad, alnar	Väglottens beteckning
Olof Ersson	119	7/16	A:1
för 11	209	5/16	212 1/16
mål	27	3/8	A:2
	348	7/8	27 3/8
			358 7/8

B osv

Underhållet utgjordes av s k naturaprestationer - arbete, körsilt, materialleverans etc - och var utan ersättning. Om åbo på sin lott fått t ex en vägrumma räknades verklig längd upp två till tre gånger då den ansågs besvärligare att underhålla än ett stycke väg. Ovanstående exempel är från 1850. I detta sammanhang stod 48 mål för i mantal.

Även vinterväghållningen fanns beskriven och då för ploglag för hela byar. Vägen skulle plogas "till full godhet om 5 1/2 aln". Särskilda förteckningar fanns även här och kunde ses ut som följande exempel:

By och ploglag i byn	Antal mål	Plogar väglängd. alnar	Erhäller härför Kronor och vägloftens börlan. km	Tot Per 1000 alnar
Byn	35	9.687	21.4	11.5

I detta sammanhang stod 48 mål för ett mantal.

För strörre broar och tärjor gällde oftast att de var en angelägenhet för socken eller landsting eller landskapet. För vinterväghållningen gällde, enligt 1790 års förordning, att ploglag skulle bildas av de närmast allmän väg boende bönderna. För sin plogning fick man viss ersättning av socken- eller tingslagsmedel.

Uppsiktens över vägarna ävlade landsbygden enligt dennes instruktion av 1855. Det ållag lansmannen och två nämndemän att utföra väg- och broavnyningar. Inte sällan utdömdes böter för "ogill väg", d v s bristfälligt underhåll.

1895 trädde en ny lag i kraft angående väghållningsbesvärets utgörande på landsbygden. Allmän väg definierades nu som "väg på landet, som prövas vara för allmänna samfärdseln nyttig och nödig". Sådan väg kunde vara av två slag, dels landsväg och dels byggväg. Den nya lagen innebar en lättnad för jordbruksarna, bö-

derna. Kostnaderna för väg och väghållning skulle nu bäras av också annan fastighet, inkomsttagare etc. Väghållningsskyldigheten kunde nu fullgöras på två sätt, antingen genom sedvanligt underhåll in natura eller med kontanter, d v s genom att betala en viss summa - skatt. En nyhet var också att vägunderhåll in natura. Länen skulle medel utgick för vägunderhåll in natura. Länen skulle indelas i väghållningsdistriktt.

DET SVENSKA SPRÅKET

Det urskandinaviska språket var gemensamt för alla skandinaver vid 400-talet e Kr. Detta språk liksom andra kommer från det urgermanska språket, som i sin tur har den urindoeuropeiska språken som bakgrund.

Under vikingatiden (800-1000 e Kr) genomsickt det skandinaviska språket förändringar. Dessa var inte dessamma i västra och östra delarna av Norden. Man börjar urskilja ett västnordiskt språk (norrländska och isländska) och ett östnordiskt (danska och svenska).

De viktigaste språkmärkena från denna tid utgörs av runstenar. Denna period (800-1225) kallas också för den runsvenska.

Perioden 1225-1375 kallas den klassiska fornsvenskan. Från 1200-talet stammar vår äldsta bevarade handskriftssitteratur. Äldst är ett stycke ur Västgötalagen. Från omkring 1285 finns en fullständig handskrift av denna lag.

Kven om språket under denna tid blev mer likt vårt nuvarande än runsvenskan innehöll det fortfarande framhående ljud, oförstädeliga ord och märkliga böjningsformer. Även satskonstruktionen förefaller oss ännu egendomlig. Man brukar säga att det var Birger Jarls och Magnus Ladulås språk. Det kallas också lagsspråket.

Tiden 1375-1526 kallas den yngre fornsvenskan. Språket förändrades nu mycket hastigt. Många tyskar och danskar bosatte sig i Sverige. Låneord upptogs framför allt från tyskan. Böjningsformerna förenklades och hela uttryckssättet förändrades.

Språket blev så likt våra dagars språk att det knappast behöver översättas. Det var framför allt under 1400-talet som den stora förändringen skedde. Följande två texter åskådliggör detta:

1. "Sumi visto oc utan manna kynnilse suma them, thär varo likande älla döthe, oc visto the, fyr än strithin byriadis huru hon ändathis."
2. "Sedan wij komme til regementet, haftwa wij latett oss til hiertat gå then stote skade och fördrif, som rijket vitti mångefallelige motte."

Den första texten, från 1300-talet, är skriven av den heliga Birgitta. Den andra texten, från 1500-talet, är skriven av Gustav Vasa. Vissa forskare anger två faktorer som särskilt viktiga för förändringen:

Dels expanderade verksamheter som handel, hantverk och förvaltning vilket innebar att nya ord uppkom. Dels drog bondetåg - under Engelbrekt - land och rike runt under denna tid. Dialekterna var många och särpräglade och när bönderna från olika delar av landet träffades uppstod behov av att uttrycka sig förståeligt. Det framjade framväxten av ett riksSpråk.

Under 1500- och 1600-talen påverkades vårt språk av latinet, inte minst via högtyyskan. Språket stadgades under 1600-talet genom den kungliga enväldsmakten centraliserade styrelse. Även franskan tillförde vårt språk låneord.

1700-talet utmärks framför allt av franska uttryck - övertäckta ord - som dock aldrig på allvar införslivades med vårt språk. Talspråket i början av 1700-talet var ganska likt vårt nuvarande medan där emot skriftspråket ännu "släpade efter".

Under 1800-talet slutligen utvecklade vårt språk alltmera sina uttrycksmedel. Viktor Rydberg, August Strindberg och Etik Axel Karlfeldt anges som de ordkonstnärer som verksamt bidragit till detta.

Medelpads folkmål

I en akademisk avhandling 1923 - Medelpads folkmål av Alfred Westlund - ställs följande fråga:

"Är landskapets folkmål - trots dess skirtningar - så pass enhetligt, och är det vidare så pass skarpt avgrensat ifrån omgivande landskapsmål att vi kunna tala om medelpadska med en djupare och mer betydelsefull innehörd . . . ?"

Författaren besvarar frågan med - om man undantar landskapets västligaste socken Haverö - ett obetingat ja. Han stöder sig på tidigare beskrivningar och egna sammanställningar över material från de socknar som stöter mot den sydliga gränsen, d v s Halsingland, och finner därvid att medelpadskan "står för sig själv".

Låt oss helt kort presentera några forskare som gjort orduppteckningar från Medelpad:

Johannes Bureus (1600-1601) sägs vara den som först redovisat speciella ord på medelpadskt folkmål.
Mattias Nordahl - Indalssonen - ger i sin akademiska

avhandling (1716) prov på ord som "gnapas, drälla ätter, jordbär, sköte (nät) och rödnacke". Carl von Linné bidrar i sin "Flora Svecia" (1755) med flera (orts-) växtnamn som "efsing, myskelblomster, kosjuss, hundloka och almecka". Abraham Hülpers ger i sin beskrivning över Medelpad (1771) ytterligare exempel.

Till boken "Svenskt Dialektlexikon" (1766) lärt Johan Ehre ha fått ett bidrag på 365 dialektord från Medelpad. Daniel Åslunds "Taflor och berättelser från Norrländ" - del 1 Medelpad - (1857) sägs innehålla den äldsta bevarade uppteckningen på medelpadsmål i sammanhangande naturligt tal. Nils David Augustin utgav (1861) "Försök till ordbok öfver Medelpads Allmogemål" omfattande cirka 600 ord.

I modern tid måste Algot Hellbom nämnas. Hans bok "Äldre källor till Medelpads byggdemed" (1981) innehåller ca 1400 ord. 1982 utgav han "Medelpadska dialektord" med drygt 1000 uppslagsord. Hellboms roll som återgivare av valida delar av det gamla Medelpad kan inte nog uppskattas. Ur den senaste boken återter vi ett avsnitt för att korrigat bestyrka medelpadska mål:

MEDELPADSKA MÅL

Man möter ofta den föreställningen, att en dialekt är en avart eller förvrängning av rikspråket. Detta är färgt att felaktigt. Vara dialekter här i stället utvecklingar av det talsspråk som till 600-talet unget var gesensamt för hela Norden och då danska emellertid. Vid denna tid började emellertid västnorrländska att skilja sig från östnorrländska. Ur den östnorrländska språkformen utvecklades sedan svenska och danska.

Allteftersom befolkningen ökade och spred sig och sammindig bliv mer homogen, uppnosod isoleringen. Därvid andrades eller utvecklades så smärtingen språket, så att varje bygd fick sitt särdrag. Dialekterna uppdrod. I språkområdet ukanters, t ex övre Dalarna och övre Norrland, har ålderdomslageter bevarats i arbudsraelen, och vi träffar här på dialektar som i så hög grad skiljer sig från dialekten normalfriisk, att de är nästan obegripliga för utomstående. Sedan mer än sanningsom vant mot allt större överensstämmelse med riks-språket. Med varu diagars kommunikationer, skoldane, radio och teve mm går språkens kvaliteter fort. Tack vare uppteckningar och ljudupptagningar, som gjorts av de flesta av våra bygden, har emellertid dialekterna räddats åt framtiden, åtminstone i askiven.

Medelpads bygdmål tillhörde sydligaste av de norrländska

målen. Halsinredialekterna riknas nämligen till sveamålen.

Med mässelipdska i västra delen menig första de talmålen en-

helliga sockensål som talas - eller skall vi säga talades -

i nöns landskape Medelpad, dock med undantag för havets sö-

ken längst i väster.

Bland allmänt norrländska dialektdrag må nämnas:

- 1) förmjukning (t ex stytte för 'stycke')
  - 2) andelsförsvarning (t ex hemmade, bugar, bifurk, föreläk)
  - 3) övergång av pt till ft (kort, knäpp)
  - 4) överfall av presensändsel vid starka verb (thön ryk)
  - 5) obslit predikativattribut döm a smil)
  - 6) uppreppning av art efter attributivt adjektiv (en stor-a sten)
  - 7) pers. pron. som ett slags artikel framför personnamn (B-kalle).
- Medelpadska mål uppvisar därutöver bl a följande egenheter:
- 1) Det härda eller dampade i och y ("viby-vokaler")
  - 2) Säval öppet som slutet a både kort och långt!
  - 3) Övergång av å-ljud till öppet ä framför tjockt l + annan
  - 4) Akut betonning av verb. Part. av ligat sammansatta verb, t ex. öppnen 'uppten' + lämna 'lämt' 'inropad';
  - 5) Fördubbling av plur.-ändelsen vid maskulina substantiv
  - 6) Suttrar av typen häxa (häxer 'hagar' på -ar (anstår))
  - 7) Den upprepade ob art efter attributivt adjektiv upp-
träder i flera, som -a (e grova - rot),

Det förståndes att de språkparten kortsäviga ord (kort vokal följd av kort konsonant) från de långsäviga (lång vokal eller eller kort vokal följd av lång konsonant) förbindelse, förskommur rätt konsekvent i mässelipdska mål vid tvärsäviges ord. Såunda har kortsäviga verb bevarats an- delen -n (tills), medan denna i långsäviga verb reducerats till et- eller e-aktigt ljud (t ex skrunt). På samma sätt förhåller det sig med de s k svaga substantiven, t ex häxa m, men buske m. Kortsäviga femininier av typen stule ar i stora delen av landskapet oförändrade i best. form sista-, medan motsvarande långsävies ändas på -a, t ex bytta 'bytan'.

Foga inflytande av helsingemål kan märkas i de socknar som har gräns mot Helsingland. Därmed möter en del angeman- ländska drag i nordost, t ex förkortning av vokal framför konsonantgrupp som uppstår vid böjning, t ex fint 'flint', äckes 'akte'. Dessutom är Aldre y oftaars an i ländska- pet i Borlänge, t ex bögd 'bygd', akrynt, ost. Om- junkt inflytande markeras i nordligaste Medelpad, där vi för dränings åt a, t ex i smör 'smör' och doxa 'duxa'. Vidare förkortning av stansvokalen i best. form av typarna hum o., stall (hu-r, stid-in), t Torp forekommer i flera jämstaka drag, t ex ä framför tjockt l + annan konsonant, se ovan. Karakteristiskt för såväl socknarna Boreköjo som Torp i Västra Medel- pad är att å studion är e-fargat, resp. ö-ofärgat, t ex gråt 'gröt', blåt 'blått' (övr. Mpd. blå). Dessutom upp- tränder i detta område å som å, t ex bitte 'bita', eller 'by- ta'. Sistnämnda drag, fast ej så utprägligt har av Alfred Westlund faktisktits även i vissa delar av Attmars.

Nedre delen av Ljungadalens gynnar former med ö i stammen av starka verb, t ex (Nj) bröte 'brutit', böre 'burit', före farit!, även vore och vörts 'varit', blivit!. Övriga Medelpad har bröte, börs, förlé vore, vörte.

ÖRDE ÜJVNING

Maskulina substantiv

- 1) knapp - knäppen - knäpper - knäppan
by - byn - by er - by an
- 2) stol - stolen - stolar - stolan
stän - stän - stener - stenan
bibeln - bibler - bibian
ny okel - ny okeler - ny okeler - ny oklan
sväger - svägern - sväger - svägran
bätten - bätten - bättnar - bättnan
- 3) fi'skar 'flaskar! - fi'skarer - fi'skarer - fi'skarer - fi'skarer
- 4) Ett fätal med obpl på -ar
vav - väven - vävar - vävan
- 5) vinge - vingen - vingar - vingen
pinne - pinnen el. - piten - pinner - pinnan
- 6) stiga 'stege! - stig'gan - stig'ærer - stig'ærer
bo'ga 'bäge! - bo'gan - bö'garer - bö'garer

Feminina substantiv

- 1) grep - grepa - greper - grepan
be 'bod' - be'ba' - be'er - be'an
- 2) a'xla - a'xla - a'xer - a'xian
skövel 'skovel - skövla - skövler - skövlan
socken - socken - socken
faster - fastra - fastrar - fastran
- 3) fläsk 'flaska' - flä'ska - flä'sker - flä'skan
päse 'piga' - pi'ga - pi'ger - pigan
- 4) stu'ge 'stuge! - stu'ge - stu'ger - stu'gen
lä'e 'lada' - lä'e - lä'er - lä'en

Avvikande böjning av denna typ förekommer i Nö (Tyhälj).

Neutrala substantiv

- 1) läs - lä'se - läs - lä'sa
hämman - he'mman - he'mana
- 2) strå - strå - stråin - stråha
bro - bro - bro - bröha
- 3) kny'te - kny'te - kny'tar - kny'tan
nu vve - hu vve - hu vvar - hu'vean
- 4) bageri - bageri - bagerier - bagerian
karf - karf - kafser - kafser - kafsan (y. kaf'na)

De gamla dialekterna

Daniel Åslund - som så livfullt beskrev husen på Medelpads landsbygd - hade synpunkter också beträffande dialekterna. Han förtasade sig över den inblandning av främmande ord som förekom och skrev 1859, i samband med att han översände en liten medelpadisk ordförteckning till en dialektforskare, följande:

"En för hvarje är märkbar förändring i medelpadiska talsspråket och en okunig benägenhet att deri inblanda fremmände språk bådär ingen längvarig framtid för det nuvarande talsspråket, utan lärer det sannolikt om 100:e år haftva utrattat till kompletta förbistring."

Och visst hade han anledning att oroa sig. Av de gamla dialekterna återstår inte mycket i dag. I och för sig är det naturligt att så skett. TV, radio, flyttningen från landsbygden, förbättrade kommunikationer, ökad rörlighet, bättre inkomster etc har inverkat. Listan över orsaker som var för sig och sammantaget dödat våra dialekter kan göras lång. Detta sagt i vetskapsom att ännu finns en och annan äldring som behärskar "det gamla språket".

För den som haft förmånen att växa upp under en tid när dialekterna ännu levde är det mest beständende inttrycket den mångsidighet som präglade ord och uttryck. Bygdmålet hade färg och must, hörde intimit samman med bygden och låg "rätt" på tungan.

Dess bättre kan man också inom detta område finna samlat material som ger den oinvigde en uppfattning om hur

det kunde låta. Men förutsättningen är i så fall att en genuin, äldre lidenbo får läsa det stycke som följer:

Då Gammel-Klas skulle lära sig spela fiol

För hunne är tibakar en berettes-å ha-tt nästan alle karer i Järkvissle skulle ha kunna spela fejol. He berettes, ha-tt ös nau mötte fyre Järkvissle-karer sa skulle tre ti ödm kunna spela. E-danne kan föli häxne & för överdevet, man he fanns gläder, där alle karan kunne spela & en del tå kvinnfolkta å; he kan dda sön lav än i dag tåka öm.

Att fejolespela va mer modert dä kn nu, kan-n no förståtå n-han berättelss, sön ja skö tåha-öm, allidales sön ja ha hörtta.

På n-deun tin sa var-å en kar i Järkvissle sön hatte Klas. A n-deun han hadde nästan ejjort utreste,¹ tell å kuuna läkra-ss spela. Dä feck-n häxnelevs höre, ha-tt öm han geck ti e gammalt-e kwa(r)n-hus², sön hadde vörte flöste tre gängar, tre toradesnötter s're, sa skullen-fälare-ss spelatå Strömm-gubben å sennu skullen-kuuna spela varrar nö någen an.

Senn han hadde fått reda på e töcke-dann kwa(r)n-hus dä, sa var-å främ öm tell å sá tag på nyttjeln, sa han kunne komma in Ordintitt. Int kunne-n gä å länne nyttjeln för de-danne ejers, å int ville-n stjälka-n häller. Dä hit-te-n på ha-tt han skulle ta å gä utpå tell en tå jantan däri gän, därdöm egede de-danne kwa(r)n-hus. På n-deun tin sa brukte döm börsje å fri å på de-danne vise, å rött sön he var, sa va-nos hemme däri gän han hadde fått tag på kwa(r)n-nyttjeln.

Dä sparade-n önt na länne inna han gick tell kwa(r)n-husse häller[ing], å va han der feck ei å höre ha-n sjalv berättet.

Första torades-nötta ja va der [saan], "Komme-n liköm e stor-a, stor-a rötre. Annre torades-nötta komme-na liköm e stor-a, stor-a kette. Treje torades-nötta, dä komme grubben sjalv dä, å han tog ti ringra, å han bröt å han bröt, å han bröt sa förbaunat. Te sist sa man:

'Du ha spela för å du!'

Hör ha geck tell, hett n-Klas geck från kwa(r)n-husdöra öppa, sa nyttjeln ti. Å varför han geck från mössa därf, he tåka-n allre öm. Namn spelmann var-t-n aller, men frieri sett fortsatte-n mör, å han feck-sa e höstre han sön de-anunran.

¹ Ifrestat till det yttersta, ² 'kvarrhus' Jrra till en flicka gnon att knacka på hos henne sent en kväll för att bli insläppt,

Vi avrundar avsnittet språk och dialekter med några olika ord som tillhörde det gamla Liden och fortfarande lever kvar hos de äldre. Dock bör observeras att de ord som följer ofta uttalas på ett helt annat sätt än de skrivs här.

Asset

Just ingenting

Vänja

Ivrig

Kärl av trä

Olustig

"Ingen känsla för"

Plockta i/på någonting

Hankatt

på alla fyra

Vänta ut

Spara

Ordnning/oreda

Skek

Kitaga

Rinnande näsa

"Int na lussen" = vill inte

Tina upp

Syftade på kvinna "va äre för a

männich"

Tät, risig ungrän

Pigg

Ofta trasig, gammal sko som man

drog på sig, eller snarare klev i,

just när man gick ut ur kojan för

att ...

Rymrik

"Ränna ute" = springa ute

Undras

Skimat

Att åtas med sked
Pojkstreck

Tokfora
Hoppa/springa mer makligt. Ex "en

hare..."

Nogräknad, lättstött

Tyckesmycken

Gynnsamt

Vornsamt

Ovanstående kan räcka som exempel. Ibland kan ordens innebörd variera beroende på det sammanhang de används i. Här är återigen ett område med plats för aktivitetet. Att bevara ord och uttryck till eftervärlden.

Men de självständiga och frihetsvana svenska bönderna och herremännen var många gånger besvärliga underlydande för påven. Präster valdes i stor utsträckning lokalt. Skatterna till Rom de sk. Peterspenningarna föll allts icke i smaken och vissa ordningar - framförallt präternas celibat - mötte långt starkt motstånd. När därför vissa biskopar och andra höga prester började driva danskvänlig unionspolitik och påvekyrkans olika diktat utnyttjades i aktuella politiska strider skapades politiska förutsättningar för reformationen. De ekonomiska fanns där redan i och med att kyrkan kommit i besittning av en stor del av den svenska jorden.

Den Helige Fadern i Rom - påven - har under några århundraden varit också vårt lands andliga överhuvud. Ansgariuskom landskapsapostlarna Sigfrid, Eskil, Botvid, David m.fl. på 1000-talet var alla katolska missionärer. Genom mötena i Linköping (1152) och Skänninge (1248) infördes vårt land i den stora västerländska kyrkogemenskapen.

Men medeltidens kyrka i Sverige hade i många stycken en nationell egenart. Gammalt och nytt gick ibland nästan omväxlat över i varannat. Naturens makter och Valhalls gudar höll länge sitt grepp över folkjälen. Gamla former fick nytt innehåll. Årstesterna kristnades, hammarstecknet blev korstrecken, Kristus själv den store hjältekunungen, vikingafärderna blev korstög och i sagorna infiltades kristna motiv.

Kristendomens inflytande märktes snart i folklivet. Sederma milderades, barnhärtighet predikades i stället för våld och blodshämnad, fattigvård och sjukvård omhildades särskilt i klostren och bildningen steg sakta men säkert genom klosterskolorna. Nordborgs sinne för rätt, trohet och mannamod möttes av Kristendomens höga sedliga ideal. Vår äldsta landskapslag Västgötalagen från 1200-talet kunde börja med orden "Kristus är först i vår lag".

KYRKAN

Reformationsarbetet gick från början hand i hand med uppbyggandet av det nationella konungariket. Detta fick givetvis stor betydelse för utvecklingen av en svensk nationalkyrka.

Under hela 1500-talet var läget förvirrat. Man saknade katolicismens påtagliga, fasta och smidiga kyrkogrepp. På riksdagen i Västerås (1527) talads inte heller om någon ny organisation eller nytt kyrkogrepp utan endast om att "Guds ord skulle rent och klart predikas". Biskopämbetet behölls och kyrkliga frågor behandlades på särskilda kyrkomöten. Detta gynnade de svenska reformatorernas planer.

Gustav Vasa hade också sina egna politiska och ekonomiska synpunkter på reformationen. Han ville slita banden med Rom och lägga beslag på "överflödig egendom". Han såg missräksamt på alla försök att hävda kyrkans frihet och självständighet. När hans medarbetare Olaus Petri och Laruentius Andreæ hävdade denna linje var det nära att kostat dem livet år 1540.

Under två århundraden efter reformationen kunde vår kyrka glädja sig åt en rad sällsynt redbara och karaktärfasta ledare som sakta men säkert timmerade den nya byggnaden. Mäster Olof, Mäster Lars och den svenska kyrkans fader, ärkebiskop Laurentius Petri, är några av dessas ledare.

Bibelordet översattes och predikan och psalmsång ägde rum på svenska. 1571 Års kyrkoordning hävdade kyrkans frihet och bragte så smäningsom reda även i de yttre formerna. På Uppsala möte (1593) slöt folket upp kring sin kyrka till försvar för rent evangelisk kristendom. Samtidigt antogs den Augsburgska bekännelsen.

Under 1600-talet – som i svensk kyrkohistoria brukar betecknas som de stora biskoparnas tid – präglades den "karolinska" kyrkans inhé liv och yttre ordningar. Kyrkan organiseras, pastoralvärdens övervakades genom visitationer. Kyrkobokföringen infördes och sträng kyrkotukt praktiseras. Kyrkans "regeringsform" fastställdes genom 1686 Års kyrkolas. Präster och klockare på landet ålades att sörja för läskunnighet och enkel kristendomskunskap hos folket.

Parollen från Uppsala möte "Nu är Sverige vordet en man och alla hava en Herre och Gud" blev från denna tid svenska lösen av säregen räckvidd. En ny kristen enhetskultur med "kyrkan mitt i byn" framträder. Renlärlighetsiver och yttre faror skärper nu enhetskänslorna. Konung och folk, svensk stat och svensk kyrka sluts samman. Ändå fick vi inte någon renodlad statskyrka av exempelvis de tyska furstekyrkornas typ. Prihetskänslorna var för starka och biskoparna saade nej.

Kyrkan blev inte heller en förenings av likasinnade och i detalj lika troende.

Vad hände då i Liden?

Man tror att kristendomen kom till Liden någon gång på sent 1100- eller tidigt 1200-tal. Mycket hedniskt viskskepelse rådde som det tog lång tid att utrotta. I en äldre källa kan man läsa att "när tron på de gamla Gudarnas makt blivit uppgiven och den vite Krist hyllad och tillbedd dröjde det ej länge med uppförandet av ett tempel till hans ära". Vissa källor gör gällande att en enkel kyrka skulle ha funnits redan på 1200-talet.

Redan 1314 utgjorde Liden med annexet Holm ett eget pastorat. En enkel träkyrka "ett ringa och oansenligt trädkapell" sägs ha funnits. Det berättas vidare att efter den sommarväg (-stig) som ledde till Holm, vid den så kallade Korssbacken, fanns ett överbyggt kors med helgonbilder där vägfarande kunde törrätta sin andakt.

"Man var en kyrkans lydige son" heter det vidare. Man iakttog katolska faste- och biktregler. Åhörde mässan, ställde sin tillbedjan till himladrottningen Guds moder Maria och hoppades härigenom undgå skärseldens kval, vinna frälsning och salighet. Liden utgjorde troligen ett eget pastorat, var ett eget gäll. Bland annat sexårgården (1314-1319) tyder på detta. Senare sannolikt under 1400-talet införlivades Liden och Holm med Indals pastorat och skulle så förblif fram till 1689.

Under sina färder ner mot kusten hade sockenmännen sett märkliga kyrkobyggnader av sten. Bland annat på Alnö. De ville inte längre nöja sig med sitt lilla trädkapell.

De ville i stället bygga en större och värdigare kyrka.
Den drivande kraften blev församlingens kyrkoherde,
pater Josefus. Till bördens var han fine. en lärde,
skarpsinnig och förståndig man och god katolik. Pater
Josefus räknas som både arkitekt och byggmästare för
Lidens gamla kyrka.
Arbetet anses påbörjat 1483.

Kyrkan uppfördes ute på niporna vid älven, troligen på
samma plats som den tidigare trädkyrkan. Den nya kyrkan
sägs ha varit något skev. Den fick de för den tiden
imponerande mätten 17x10 meter. Sidomururnas höjd blev
ca. sex meter och takresningen drygt 10. Väggmurenna
gjordes 1,5 meter tjocka.
En fatalig befolkning och enkla hjälpmedel gjorde att
kyrkbygget tog lång tid i anspråk. Enligt Abraham
Hülpers (1760-talet) fanns på en gammal minnesskrift
följande: "Anno 1510 blef denna kyrka af Domino Josefo
byggd och därrefter anno 1561 målad. Gud till åra och
hans helgedom till prydnad." Ps 115:1".

Under tiden som kyrkan byggdes hade en genomgriplande
förändring drabbat den svenska kyrkan. Den katolska
medeltidskyrkan i Sverige - och i flera länder - hade
kulikastats av augustinerordenen Martin Luther. Genom
Gustav Vasa, men framförallt Olaus Petri, avskaffades
den "katolska kyrkans villfareiser och missbruk i lära
och kult". Undan för undan.
Men den nya tiden vände sig icke mot döda ting. De hel-
gonbilder som prydde kyrkan fick bli kvar. Madonnan med
barnet liksom Sancta Ursula, den heliga jungfrun från
Köln- arbeten från 1400-talets slut fick en fristad i
den.

Först på 1520-talets senare del förläggs kyrkan med
predikstol och kyrkbänkar som en följd av reformatio-
nens. Medeltidens katolska kyrkor saknade dessa
inventarier.

Kyrkan fyllde flera funktioner utöver de religiösa. Det
kunde handla om behovet att träffa andra mäniskor, att
få avbyta den vardagliga enformigheten, att höra ny-
heter, att få diskutera socknens angelägenheter. Sist
men inte minst var kyrkan en förmedlande länk med
världen utanför den egna byn och socknen. På kyrkvallen
fick allmogen motta budskap om goda och onda tider i
rikets historia, segrar och nederlag, gärder och ut-
skrivningar och andra överhetens påbud.

1720 uppfördes en klockstapel. Själva bygget kostade
200 Daler medan kyrkklockan, inköpt 1729, kostade inte
mindre än 911 Daler.

Kyrkan och prästerskapets makt över allmogen var stor.
Särskilda ordningsmän i kyrkan skulle tillse att ord-
ning räddes. För den som bröt mot denna gällde "att
första gången böta, andra gången sättas i stocken".
Missaktnings för kyrka och gudtjänst var en allvarlig
förfällelse. Några exemplen:

- två namngivna personer ha strax efter quds-
tjänsten sysslat med flottning
- två bönder reste Trettondag Jul förbi kyrkan
till skogs varvid folket på väg till kyrkan
mötte dem
- en kvinna gick en söndagsmorgon till fäbo-
darna när de andra gingo till kyrkan

Alla dessa händelser skulle "beifras" genom Kronoläns-mannen vid laga forum.

Mot slutet av 1700-talet började kyrkan dels bli både otillräcklig och förfallen eller i vart fall dåligt underhållen. Ur en källa kan man härom läsa följande:

"Hon föreföll så gammalmodig, att man rent af skämde för henne vid en jämförelse med de stora moderna kyrkorna, som uppfördes överallt i landet under denna tid, som dock ledssamt nog är att räkna som en av den kyrkliga byggnadskostens nedgångsperiod i vårt land. En sådan kyrka ville man också här haftva, t.o.m. stättigare än grannarna".

1802 beslutades att riva den gamla kyrkan och uppföra en ny. Dessbättre fördröjdes verkställigheten i drygt 50 år. Orsaken var en långvarig tråta om platsen för den nya kyrkan. Socknenmännien i de övre byarna yrkade att kyrkan skulle byggas ungefär mitt i församlingen dvs. i Sillre. Man kunde inte enas. Ett nytt förslag lades fram innebärende att man skulle bygga ett kapell för socknens övre del och reparera den gamla kyrkan. Kungl. Maj:t beslutade dock 1853 att en ny kyrka skulle uppföras i närheten av den gamla.

Vid en sockenstämma 1856 beslutas att riva gamla kyrkan. Skälet ångavs vara att behövligt tegel till den nya kyrkan skulle tas från den gamla.

Ur en tidigare beskrivning citeras:

"Beväpnade med spett, yxor och annan förtöreiseredskap begifva sig de med dagsverksgång vid kyrkobygget sysselsätta socknemännan på utsatt dag ned till gamla kyrkan för att utöra förstötelseverket. Inredningen med kyrkobänkar, predikstol, och altarcuppsats, helgonbilder och andra kyrkans mobilier brytas loss och kastas ut på Kyrkbacken. Fönster- och portöppningar uttrifvas för att komma åt teglet. De modigaste begirva sig upp på kyrkohvalfven för att stöta hål i dessa. Och det lyckas öfvermåttan väl. Det behöfves endast några bräckor i murhvalvens öfversta delar, och med ett dän, som höres vida omkring, störta dessa ned i kyrkan. Efter väl uträttadt arbete skall man väl också ha lön för möдан. Men då befinner, såsom en sagesman berättat att hela vinsten blev ett knappt hundratal stenar. Så fast var det gamla murbruket, att det ej gick att lösgöra stenarna vår sagesman från hvarandra".

Bilderna och andra föremål som ansågs värdar att tillvarata inhystes i en gammal bod invid kyrkan.

1901 föreslogs i pastoös ämbetsberättelse till biskops-visitation att kyrkan skulle restaureras så att de gamla inventarierna kunde återfå sin plats inom hennes murar. Vid 1905 års seckenstämma beslutades att återställa det värlst åtgängna taket. 1911 reparerades stegportshuset och försågs med nytt tak. 1913 var turnen kommen till fönster och portar. 1916 åtgärddades golvet och 1917 insattes enklare kyrkobänkar. Kostnaden uppgick till 4000 kronor. Åtskilliga arbeten kvarstod som efterhand har utförts.

Och Liden har återfått sin vackra gamla kyrka ute vid niporna.

1889 skildes Indals-Lidens församling (fortsättningsvis kallad Liden) från Indal vars kyrkoherde tidigare haft så kallat stomhemman i Liden.

Inventarierna låg kringströdda. Madonnan med barnet fick sin dräkt i guld, blått och rött förstörd. Endast några få saker räddades. Om madonnan och övriga helgon berättar vår sagesman ovan:

"Och tvifvelutan skulle såväl hon som de andra helgonen ha blifvit begravna under vinterns snö och deras berintlighet snart varit en saga blott, om ej, såsom det berättas, en gammal gumma, som gick förbi kyrkan en mörk höstkväll, blifvit nästan vettksrämd vid åsynen af helgonbilderna, troende att de döda uppstätt och gingo omkring på kyrkogården.

Under boställsförmåner anges att kyrkoherden i Liden fick överta det hemman (stomhemman) som tidigare innehafts av kyrkoherden i det odelade pastoretet.

Bostället för Lidens pastorat omfattade dels nr. 1 (Liden prästbordet) och dels nr 2 (Liden) om 1/4 resp 1/8 mantal. Enligt en gammal sägen skulle Lidens prästbord ha givits till kyrkan av en barnlös bonde vid namn Päder.

1638 medgav Kungl. Maj:t att till boställe för klockaren och skolmästaren finne utan avgift från prästbordet utbrytas ägor i såväl inägor som skog och utmark för 1 mäl eller 1/48 mantal.

Detta har som skattetal därefter upptagits i jordeboken såsom särskilt hemman bland Kronoegendomar under allmän disposition med benämning nr 3 Liden. Klockarebostället.

Lidens församling ålades (1689) att på kyrkoherdebo-stället uppföra erforderlig åbyggnad, som av domkapitel och Kungl. Befallningshavande godkändes, varefter byggnads- och underhållsskyldigheten skulle ålliga Lidens församling enligt lag.

Lidens prästbord upptogs första gången i 1689 års jordebok bland oskattlagda ägor och med anteckningen att det skulle brukas av kyrkoherden "dersammastädtes". Sedan det år 1702 upprättats en "geometrisk affritning" över bostället som skattlades 1701, varvid det för fem tunnland 9 9/25 kannland åker samt ång till 14 palmar höjämte övriga förmåner föreslogs till 19 mäl eller 19/48 mantal. De 19 mälen infördes i 1708 års jordebok under rubriken "nyss skattelagd ägor".

Av kartan ("geometrisk affritning") från 1702 framgår att boställets inägor lågo för sig omkring kyrkan och åbyggnaderna medan den avskilda skogen låg i samband med inägorna.

I en redogörelse från 1906 omfattar bostället 18 mäl vilket innebär att klockareboställets ett mäl nu främräknats.

RELIGIOSA VÄCKELSER

I Sveriges kungatike skulle alla medborgare ursprung-ligen bekänna sig till den rena evangeliska läran. All-mogens liv kännetecknades av ett andligt förmynderskap och sträng kyrklig tvångslagstiftning. Idealet var som det kom att uttryckas "Enhets i religionen".

Med 1686 års kyrkolag blev denna likriktnings fastslägen. Den som i religiösa ting ville vandra sin egen väg hade ingen annan möjlighet än att fly landet.

Kyrkolagen kompletterades med nya stadgar och förordningar där enheten ytterligare värnades. 1726 utfärdades det så kallade konventikelplakatet vilket förbjöd konventiklar dvs samlingar för bön och predikan i enskilda hem. Straff stadgades för dem som öppnade sitt hem eller deltog i sådana sammankomster. Religionsstaden 1735 var ännu strängare. Den gav lokala myndigheter möjlighet att ingripa mot alla misstänkta personer. Detta även om de i övrigt levde "stilla och rörligen i församlingen". Denna stadga har betraktats som kulmen av den religiösa tvångslagstirningen i vårt land.

Förfallandet att man gång på gång måste uttäcka förbud - och påföljd för brottet - vittnar om att det inte var så helt med enheten. Tvärtom det fanns folk som störde den kyrkliga ordningen. Tankeströmmar och idéer har aldrig gjort halt vid några gränser. Från utlandet kom inflytelser av olika slag. Här och var uppstod väckelselser. Pietister- en fromhetsriktning inom den lutherska kyrkan- och herrnhutare- en fri sammanrötning av kristna, oberoende av bekännelse- riktningarna framsprungna i Tyskland, började uppträda i landet i slutet av 1600-talet.

Man började redan under 1700-talet tala om läseri och läsare men utan att några organisationer eller sammfund bildades.

Läseriet var ingen enhetlig företeelse. Läsarna kunde växla både ifråga om fromhetstyp och i uppträdande. Det som gjorde dem trämmande och irriterande för kyrka och samhälle var att de höll samlingar (konventiklar) där de fritt bad, och att lekmän uppträdde som förkunnare. Till skillnad från kyrkan sköt läsarna också tanken på dopet åt sidan och talade istället främst om omvandelse och personlig upplevelse av frälsning.

De som var mest kritisika till den framväxande frikyrkorörelsen framhöll ofta att den inte var inhemskt utan en importvara. Genom förbindelser med utländsk handel och industri kom åtskilliga utlänningar att finnas i Sverige. De fick rätt att dyrka Gud på sitt sätt. Men de styrande hade inte förutsett att samrötet mellan utlänningar och svenskar skulle innehåra spridning av idéer och läror.

Men det utländska inflytandet var inte det enda. Det norrländska nyläseriet uppkom under tidigt 1800-tal via den så kallade Piteåväckelsen (1802). Nylässarna ville göra allvar av Luther och hans lära om rättfärdig- görelsen genom tron allena. De hade en klar insikt om faran att låta moralisk prestation eller religiös upp- levelse bilda grund för frälsningsvissheten.

Men åter till det utländska inflytandet. Metodisten George Scott verkade som legationspredikant och själ- sörjare för engelska arbetare i Stockholm under åren 1830-1842.

Snart nog började Scott predika också för svenskar. Han var en drivande kraft i Svenska Missionsförsamlingen - som bildades 1835 resp. Svenska Nykterhetssällskapet - som bildades 1842 uppbygget setidningen 1837. Han startade också (1842) upp den evangeliska väckelsens språkrör och budbärare.

Scott samlade även in pengar till vårt lands första missionshus Engelska kapellet (nuvarande Betlehemskyr- kan) i Stockholm.

Carl Olof Rosenius är ett annat namn som möter oss. Han hade sitt ursprung i det norrländska nyläseriet. Under präststudier i Stockholm och Uppsala lärde han känna Scott vilket kom att bli en vändpunkt i hans planer. När Scott lämnade landet efterträddes han av Rosenius både som redaktör för Pietisten och som förfunne i Engelska kapellet. Rosenius förblev lekmän och låt inte prästviga sig. Han vände genom sitt uppträdande huvudsakligen folket vid tanken att Guds ords predikan inte nödvändigtvis måste vara kopplat till en vigd kyrkans man eller ett invigt kyrkorum.

Genom sin ställning till lekmannaförkunnen och sitt från norrländsläseriet ärvda, starka betonande av rättfärdigörelsen genom tron formade Roselius den fröhetsriktning som kom att kallas rosenianismen men oftare benämndes nyevangelismen.

Ur denna nyevangelism skulle sedan de skilda förmerna av fri evangelisk verksamhet och frikyrkhets växa fram.

Religionsslagstiftningen luckrades efter hand upp. Konventikelplakatet upphävdes 1838. Två år senare tillkom den första så kallade dissenterförordningen som gav svenska medborgare rätt att utträda ur svenska kyrkan för att övergå till andra erkända samfund eller bli dissenter dvs "annorlunda tänkande".

Den senare hälften av 1800-talet blev därfor en epok då den tria andliga rörelsen expanderade men - också en tid då den splittrades.

Tidigt kunde två huvudvägar skönjas bland läsarfolket varav en var lågkyrklig och luthersk linje där man ville hålla fast vid kyrkans bekännelse och även manifestera sitt nationella sinnelag. Dessa främsta representanter var Evangeliska fosterlandsstiftelsen (1856). Den andra huvudlinjen blev baptistisk och hade sina företrädare bland baptistförsamlingarna som från 1848 började bildas i landet. Vid sidan av dessa kom så småningom ännu en linje att löpa. En linje som har med alla de så kallade helgelserörelserna att göra.

De tre linjerna kan illustreras av följande sammaställning:

- Lutherska organisationer
  - Evangeliska fosterlandsstiftelsen (1856)
  - Svenska Missionsförbundet (1878)
  - Bibeltrogsna Vänner (1911)
  - Svenska alliansmissionen (1919)
  - Baptistiska organisationer
  - Svenska Baptistsförbundet (1857)
  - Fribaptistsförbundet (1872)
  - Pingstväckelsen (1907/1913)
  - Örebro Missionsförening (1892) 1930-talet
- Helgelserörelser
  - Metodist-episkopalkyrkan (1867/68) erkänd 1876
  - Frälsningsarmén (1882)
  - Helgelsetförförbundet (1885)
  - Svenska Frälsningsarmén (1905)
- Pingstförening (1892) 1930-talet

I Medelpad dominerade baptisterna tidigt. Förklaringen ligger i den industrialisering som trävaruhandeln medförde. Den därmed förknippade inflyttningen av nya befolkningsgrupper, framförallt söderifrån, sammantogs med baptismens utbreddning i landskapet. Redan 1857 fick baptisterna ett centralt organ i Sundsvalls missions- och traktatförening. Årnu 1876 var Fosterlandsstiftelsen och Svenska Missionsförbundet smd i förhållande till baptisterna i Medelpad.

Som framgått tidigare förekom under väckelsen i ledning på 1800-talet olika separativrörelser inom läseriet. Några av dem – av intresse för oss medepaddingar – berörs kortfattat i det följande:

1. "ROPARNA" (1830-talet) var lojalia mot kyrkan men inte helt nöjda med den andliga kost som bjöds. Deras uppräddande och ägerande beskrevs (1832) på följande sätt:
".... förut deis sovande dels något omräksamma och läsande, vanligen mellan 10 och 30 år, utan någon sjuklighet eller vetterlig fysisk orsak överfallits av mer eller mindre häftig, spasmodisk skakning, som börjat i hjärtat, oftast med synda-ängest, och betagit hela övre kroppen, sluttat efter några timmar. Åter börjat om en eller ett par veckor, särdeles vid åhörande av andligt tal eller svordomar och styggeser".

2. "ERIK-JANSIVISMEN" (1840-talet) efter en bonde – Erik Jansson från Hälplingland. Hans huvudtes var att "varje verkligt omvindt mäniska är syndfri". Själv var han Guds profet. Emot alla andra samfund och riktningar inklusive Luther.

Motsättningar med myndigheterna fick honom och hans skara, cirka 1.500, att utvandra till USA där de anlände Bishop Hill i Illinois.

3. "HEDBERGIANISMEN" hädde landskapet i mitten av 1850-talet. Det var den finländske prästen PG Hedberg som via en fruktan för pietistisk gärningslära gick ånda därhän att han underskattade betydelsen av helgelse och bättring i den kristnes liv.

De tre exemplen ovan kan ses just som exempel. Det fanns jordmän för ytterlighetsriktningar i främst industriorterna under 1800-talets senare del. De spred sig naturligtvis också ut till kringliggande socknar. Men traditionens makt var stor. Befolningen i dessa socknar var hårt präglad och kyrkan lyckades i vart fall fördöja "villolärorna".

Men låt oss återvända till baptisterna. Den rörelse som kom att dominera i Medelpad under väckelsrörslernas barndom.

De första baptister som besökte Medelpad var, efter vad man vet, två stockholmare som 1855 företog en predikoresa genom Norrland. Att det var ett uppmärksammat möte som hölls hos bryggare Engberg i Sundsvall omkring den 10 januari detta är förståt man av att det uppmärksammades såväl i Svenska Tidningen Nya Dagligt Allehanda som i Norrländska Korrespondenten. Det framhålls också att stadsfiskalen åhörde mötet.

Den andliga rörelsen spreds alltmer. Mötens arrangerades. Detta väckte myndigheternas och prästerskapets uppmärksamhet. En knapp månad senare hade Medepads prästsällskap sammanträde i Sundsvall. Temat var "Röpet mot statskyrkan" och inläggen många:

- "Med värme och kraft skildrades det falska och väldiga i sekternas gamla och nya framfart".
- "Ett föredrag upplästes med tillkännagivande att det i fortsättningen innehåller flera ångliga och löjliga smähistior om vad under prostens tid skett eller bedrivits av en hop svärmisska läsare och vederlikar".
- "Därefter diskuterades hur man skulle behandla och motverka de falska och befängda bibelförklaringar, som av sektanföarna och deras utskickade spridas bland den enfaldiga och lättroagna hopen".

Kyrkan var skakad. Det grepp man haft om allmogen genom århundraden var på väg att lösas upp. Redan 1854 hade en predikant bötfällts för dels predikan och dels sabbatsbrrott. Samma år förbjöd stadsfiskalen i Sundsvall alla framtidiga andaktsövningar och med 75 riksdaler böter för den som upplät rum och 25 riksdaler för varje deltagare. Vidare förklarades "andra gången dubbla böter och ett halft års fastning för den förre".

Men hotelser och straff kunde inte hindra de troende att fortsätta med offentliga andaktsstunder. Trots fortsatta åtal för "otillåtna sammankomster och andaktsövningar" fortsatte man. 1855 bildades den första baptistförsamlingen i Medelpad. Fem år senare fanns ett 20-tal församlingar med cirka 650 medlemmar i landskapet. Hälften av alla baptister i Norrland fanns i Medelpad.

Antalet döpta ökade till en början jämnt. De var 71 stycken år 1855 och 472 år 1880. Därefter skedde först en minskning varefter det inträffade en ny ökning. Det hösta antalet som döptes under ett år var 914. Detta inträffade 1892.

Lidens församling bildades den 7 september 1863 av nio personer. 1911 räknade man 73 medlemmar och hade som det står i en skrift "ett nyrt präktigt kapell värt 11.300 kronor. Skulden är 1.000 kronor".

NYKTERHETSÖRTELSEN

Vägen röjdes för betydelsefulla lagstiftningar bland annat husbehovsbränningens definitiva avskaffande 1855.

Nykterhetsrörelsen nådde under 1800-talets senare del Medelpad och Liden som då hade goda förutsättningar för en snabb industrialisering. Där fanns vattenkraft, tillika transportled och arbetskraft. Vidare började ångmaskinen tas i bruk. I England avskaffades (1864) vissa tullar på sågade trävaror. Efterfrågan på dessa steg snabbt.

Industrialiseringen innebar inte i första hand en kraftig mekanisering, men den krävde mycket arbetskraft i avverkning, flottning, sortering, sågning och lastning. Arbetskraftsbehovet varierade säsongsmässigt. Arbetsvandrarna från andra landskap med sämre tillgång på arbetstillfällen ökade.

En stark folkökning ägde rum i länet 1851–1890. Medan riket ökade med 24 procent Västerörland med inte mindre än 79 procent.

Vad har nu detta med nykterhetsrörelsen att göra?

Många arbetsvandrare bildade familj och blev bofasta. Merparten kom för arbete och pengar. Det var främst ungkarlar. Olovlig försäljning av alkohol ökade. Åren 1870–1890 dömdes regelmässigt två till fyra gånger flera för detta i Västerörland än landet i dess helhet. Observera: dömdes! Om vi ser till antalet dömda förfylleri under samma period är den en till två gånger större. (Även om denna anhopning av mänskor i och för sig innebar utökat aktivitet från samhällets sida kvarstår att problem uppstod).

Den organiserade nykterhetsrörelsen i Sverige växte fram i mitten av 1800-talet. Det var en reaktion mot det omättliga brännvinstrickandet, men påverkades även genom inflytande från utlandet, främst Amerika. Där hade redan 1826 bildats Amerikanska

Nykterhetssällskapet som bedrev en framgångsrik verksamhet och även sände missionärer till Europa.

Den första svenska nykterhetsföreningen bildades på 1830-talet. Det var en s.k "måttlighetsförening" och rekryterade i huvudsak sina medlemmar ur de högre klasserna. Men några år senare näddes Sverige även av den absolutistiska nykterhetsrörelsen av amerikansk typ. På impuls av en amerikansk missionär bildades 1837 Svenska Nykterhetssällskapet som har kallats halvabsolutistiskt då det "förkastade bruket av brännvin och andra destillerade drycker", men ändemot inte öl och vin.

Sällskapet fick stor betydelse för nykterhetsarbetet i landet. Det fick också en officiell prägel genom att Kungahuset deltog i dess årsmötet och dess stadgar erhöll kunglig sanktion.

En av dess främsta agitatorer var Peter Wieselgren. Han företog i sällskapsets tjänst föredragsresor över hela landet och Åstadkom en formlig folkrörelse – eller väckelse – mot brännvinet. Tack vare Wieselgren växte nykterhetsrörelsen ut från en överklassrörelse till en folkrörelse. 1850 räknade man omkring 100.000 medlemmar.

i denna miljö fanns förvisso enorma uppgifter för nyterhetsrörelsen.

Magnus Huss, född 1807 i Torp, är den första med kända nyterhetskämpen i Medelpad. Han var läkare och vete- skapsman och räknas som en av svensk nyterhetsrörelsес främsta märkesmän.

Pastor Tillberg (trädgång baptistpredikant) i Timrå höll som ombud för Svenska Nyterhetssällskapet föredrag i Ragunda 1851. Av detta kan man sannolikt väga dra slutsatsen att han förut måste ha varit verksam i Medelpad.

Sedemera finner vi flera belägg för att baptisternas predikanter tagit starka intryck av sin skicklige och tåligfulla förkämpe K A Broady, som var en varm hel- nyterhetsvän.

Fran mitten av 1870-talet bedrevs organiserad nyterhetsverksamhet, vilken så småningom ledde till att Medelpads Nyterhetsförbund bildades. Men resurserna var splittrade och först med Goodtemplarorden fick man en samlande och enande kraft.

Den amerikanska nyterhetstalaren Eli Johnsons besök i Sundsvall 1876 bidrog till helnyterhetsidéns tidiga utbreddning.

1882 bildades den första logen i Sundsvall. Samma år bildades logen Vaksam i Byn. Linden. Växtkraften var enorm och inom loppet av två år bildades 58 loger i Medelpad. Optimismen var stor och många loger tillkom oavsett om de hade förutsättningar att leva vidare. Nya skaror strömmade till. Kanske inte alltid beroende av storheten i logens mål. Man lockades av det mystiska och hemlighetsfulla i dess arbete. Många försvann så

snart nyterheten stillslats. andra av annan orsak.

Många gick också över till andra nyterhetsföreningar där de fortsatte att arbeta för nyterhetssaken. Även i Järkvissle (Elfklippan) och Lidensboda (Styrkan) bildades loger som dock vid slutet av denna översikt (1910) vilade.

Logen Vaksam levde dock vidare. 1904 redovisade den 77 medlemmar och 1910 164, alltså mer än en fördubbling. 7,6 procent av socknens befolkning var med i denna loge, men eftersom upptagningssområdet var betydligt snarare än så torde procenttalet snarast ha varit 10-12 procent. 1903 bildades ungdomslogen Vaksams hopp i Linden.

Studieverksamhet var en gren av logernas verksamhet som dock synes ha varit ganska trögarbetad under denna tid (1885-1910). På många håll inrättades dock studiecirklar och bibliotek som anlades flitigt också av andra. Nyterhetsrörelsen agerade även politiskt. Medelpads godtemplare syns tidigare än de flesta ha insett betydelsen av att föra fram helnycktra förträndemän i såväl rikstörsamling som i kommunala sammanhang. Från arbetet i logen hade de också fått skolning i att uppriida och uttrycka sig och var väl skickade att delta i samhällsarbetet.

Ibland kunde nyterhetsstränderna bli mer handgrängiga. Vid en demonstration 1891 mot en "Ölhaj som flytt staden med sin verksamhet och sina osedlighetsrästinnor" blev denne slagen så att blodvite uppstod. Omkring 700 halvor öl lär hava förstörts. Ortspressen nöjde sig med att referera attacken. Befolkningen uppges ha varit tacksam att få slut på eländet. Den kände agitatorn August Palm kom på besök till Sundsvall. Han åtog sig

den förfördelade lönnkrögarens sak och ordnade protestmöte mot "nykterhetsfantasterna", vilket så småningom resulterade i polisanmälan och straffarbetet i två respektive fyra månader för två av ledarna.

Men åter till logen Vaksam. Redan några månader efter bildandet (1882) nedlades verksamheten. På initiativ av logen Elfklippan (Järkvissle) återupptogs arbetet 1889. Lokalfrågan var till en början ett stort och återkommande problem. Tanken på ett eget hus väcktes allt oftare. En basar 1899 gav den första grundplåten - 179 kronor - till byggnadskassan. Tomt skänktes av två logemedlemmar och på hösten samma år lades grunden till det nya huset. Sedan var tillgångarna slut. Tredje dag jul gav sig två bröder ut på tiggarfärd genom socknen. En del gav timmer, en del dagsverken och en del kontanter. Inte mindre än 800 kronor fick de in. En aktningsvärd summa vid den tiden. Från en gammal broder i Amerika anlände 50 kronor.

Våren 1902 påbörjades arbetet och julen 1903 flyttade medlemmarna in.

Logen kom att utgöra en viktig samlingsplats. En plats som många - nykterister eller inte - har oförglömliga minnen och upplevelser ifrån. Teater, revyer, föredrag, föreläsningar, basarer, dans, folkdans, diskussioner, debatter och många andra aktiviteter ägde rum där. Vad logens enkla bibliotek betydde för läshungriga män - niskor ända in i 1940-talet har nog dagens män niskor svårt att förstålla sig.

Logens medlemmar är värdar mycket respekt för allt det arbete - utöver själva nykterhetsarbetet - man tidigt nedlade för bygdens invånare.

Om man samtidigt har i minnet att ännu vid den tid när logen Vaksam tog sin nya lokal i besittning levde inemot 80 procent av alla mäniskor på landsbygden, framstår än mer nykterhetsrörelsen som än betydelsefullare i den nya tid som växte fram.

Logen Vaksam tog också aktiv del i utrotningskriget mot alla lönnkrögare. Från kommunen belönades den vid ett tillfälle härför med inte mindre än 100 kronor.

FOLKMUSIKEN

Kvickhornet - ett djurhorn som aldrig vidrört marken eller varit inomhus - liksom tjuthornet från bock eller ko är också mycket gamla. De ansågs särskilt avskräckande för rovdjur och övernaturliga vasen som ville brytas illa. Deras magiska kraft anses ha upphört i samma ögonblick man började borra fingerhål i dem för att frambringa flera toner. Från järnåldern känner man fingerhålshörn.

Folkmusikens rötter kan sökas hos forntidens primitiva folk. Från stenåldern har man funnit bensnurror och räfflade vildsvinständar, som trotsigen har ingått i enkla ljudinstrument som frambringade olika sorters ljud. Andar och naturväsen blödades av detta och påverkade välvilligt hälsa, gröda, jakt- och fiskelycka. Sma pipor av ben, också från stenåldern, användes sannolikt som lockpipor för fåglar. Skällor och klockor av olika slag tjänade sedermera till att lokalisera boskap och skrämma rovdjur. Ljudet fungerade ursprungligen dels för besvarjelser av olika slag, dels som arbetshjälp.

Redan tidigt bestod naturen med ljudredskapen. Ett halmstrå, en näverlapp eller en blomstjalk förvandlades lätt av dessa händiga mänsklig till enkla ljudinstrument.

Lurar och djurhorn kom tidigt till användning. Näverluren uppskattades ha en mer än 2000-årig historia.

Aven pipor av trä och bark var vanliga. Barkpipan har sannolikt årtusendens tradition bakom sig medan träpipan - spiläppipan - utvecklades under medeltiden. Den hade nära samband med fäbodliv och valvgång.

När medeltidens lekare och spelmän drog in från Europa medförde detta nya dans- och visrepertoarer liksom instrument. Mungigor, säckpipor och vevliror började ljudas i stort. Via arbetsvandringar spreds kunskap om det nya. Det förtjänar påpekas att redan i Västgötalagen (1200-talet) talas om "... lekare- och den som med giga går eller fiddla far, eller trumma ....". Den kringflackande lekaren eller spelmannen var om inte frelslös, ej heller fullgod man. Han tillhörde ingen ått och ägde heller ingen jord. Några lyckades få fast anställning i slott, borg eller stad och framträder i rimkröniker eller tänkeböcker. Huruvida någon av de kringdragande speimännen lyckades bli bofast som klockare vet man ej men, som en kållsäger, prästerskap och menighet krävde att "den himmelska sången skulle vara förståelig och att instrumenten skulle vara kända till utseende och klang", vilket skulle kunna tyda på att vissa spelmän med mer speciella instrument knappast kom ifråga för anställning.

Musik och funktion har alltid färgats av tidens strömning, som på så sätt styrts folkmusiktraditionen. Allmogen - på landsbygd och i stad - stod för en annan musik och kultur än adel och borgerskap. De senare hade tidigt utländska förebilder.

När de stora folkrörelserna - frikyrkan, nykterhetsrörelse och arbetarrörelse - under 1800-talets senare hälft kom till, var det inte landsbygdens gamla instrument och låtar som kom till användning. Nu hade gitarr, dragspel och munharmonika liksom massproducerad underhållningsmusik slagit igenom.

Med folkmusik, musikaliskt, avser man idag upprecknade låtar, kvarlevande instrument, visorna och lockropen från landsbygden fram till bondesamhällets upplösning. Folkmusiken dateras vanligen från medeltiden fram till modern tid.

Innan vi presenterar några spelmän från Liden skall vi kortfattat nämna några instrument, som kommit till användning från medeltiden och in i vår tid.

Fiddla kan sägas vara en enklare fiol. Man är inte övertygad om att det går en obruten linje från medeltidens fiddia över till de fioler, som kom till Sverige i mitten av 1600-talet. Fiddian ägde på intet sätt fiolens musikaliska möjligheter.

Mungigan är ett gammalt instrument. Under flera hundra år hade den en säker väntrets bland bondpojkar, drängar, daglönare etc. 1800-talets väckelserörelse tog mer eller mindre död på mungigan "hin ondes järntiol". Till dess bordöende bidrog också de billiga munspelet och dragspel som nu började dyka upp.

Säckpipan etablerades i Sverige under senmedeltiden. Ett fynd i Lund (1972) skulle kunna tyda på att säckpipan är betydligt äldre än så i svensk folkmusik. Säckpipan var ett omtyckt instrument till "dans och världsliga nöjen i det sena 1400-talet" heter det i en beskrivning.

Vevliran och nyckelharpan är två närbesläktade instrument. Båda har tangent-mekanik men medan nyckelharpan spelas med stråke har vevliran ett hiju som stryker mot strängarnas undersida. Vevliran var mycket populär ute i Europa där den förekom talrikt inom kyrkokonsten från 1100-talet. I Sverige känner man bara till en avbildning från 1400-talet. Nyckelharpan, eller nyckelharpan, den mer nymodiga "fiolen" slog efter hand helt ut vevliran med dess begränsade tonmöjligheter (högst två oktaver) under 1500-talet.

Hummel är en sorts harpa med platt botten och lock med separat sarg. Allt i tunt virke. Den placerades på ett bord eller i knät under spel.

Träskofiolen eller "fattigmansfiolen" betraktades som en mer lokal företeelse (norra Skåne) från 1700-talets slut. Den kan ses som en motsvarighet till de fioler som byggdes med exempelvis cigarrräddor till resonansbotten.

Psalmodiokenet fick en oerhörd spridning i skolor och hem. Det begjordes också med många olika namn som: salmonika, spellada, notlåda, notstock, notfiol, notharpa etc. Den kom under tidigt 1800-tal. Den var lätt att hantera. Psalmmelodier i sifverskrift gavs ut. För varje siffra i boken tryckte man ned strängen vid motsvarande siffra och drog med stråken.

Citttran kom i slutet av 1800-talet. Det var ett industritillverkats ackordsinstrument som sannolikt trängde ut hummeln. Ackordssträngarna är ordnade i grupper och stämda i de vanligaste tonarternas tre-klangar. Den ansågs vara ett kvinnornas instrument till skillnad från och andliga visor.

Gitarren kom i ännu högre grad än citttran att förknippas med den andliga sångutövningen. Den slog igenom i samband med väckelserörelsen.

Fiolen slutligen, är väl det instrument som framförallt förknippas med folkmusiken. Den kom till Sverige under 1600-talet. Sedan 100 år senare var den allmänt spridd och byggdes av många "gördetsjälvar". Med växlande framgång. Fiolen kom att slå ut många äldre, urmodiga instrument som inte på länga vägar hade fiolens musikaliska möjligheter.

Om en av socknarna i Medelpad skrev 1771 Abraham Hül-pers Sålunda:

".....medan violer hafva icke kommit i bruk häruppe förr än omkring 1690, nu har hvar socken gerna sin spelman både Viol och Harpa".

Liden har fött eller fostrat ett flertal kända spelmän. Spelman som i sitt dagliga värv i huvudsak sysslade med jord, skog och flottning. Som hämtade sin inspiration ur de nära, vardagliga tinget. Musiken var deras vila, eller om man så vill flykt från verkligheten.

I gamla tider ansågs spelmännen inte sällan besitta troldom och att stå i förbund med Näcken. Deras förmåga att tolka natur och stämning, att locka till skratt eller vemod, att locka unga och gamla till en virvlande polska eller att andaktigt sitta och lyssna upptäcktes av mängen som något övernaturligt.

Kännare påstår att låtarna från Indalsälvens dalgång skiljer sig från övriga Medelpad genom att vara mer melodiska och med en rakare tonbildning. Kanske en påverkan från den storslagna naturen? Ett jämliändskt inflytande har präglat musiken i socknens västligaste del, i början förmedlat av den kände spelmanen Lapp-Nils.

Vidare sägs att de tekniskt avancerade polskorna som exekverades krävde en driven sträkteknik och mycket lägespel.

Ett flertal duktiga spelmän har funnits. Många har levat under 1700-talets senare och 1800-talets första del och mer eller mindre glömts bort av folktadi- tionen. Deras - och därmed Lidenlåtarnas särprägel - har dock dessbättre förts vidare av en handfull spel- män.

Några spelmän presenteras helt kort i det följande. Dessa musikanter har, enligt källan till detta avsnitt dokumenterat sitt spelmanskunnande eller sin spelmans- gärning mer påtagligt än andra likaså duktiga spelmän.

Detta har de gjort antingen genom att själva ha komponerat ett flertal låtar eller genom att förmedlat andra spelmäns låtar och traditioner.

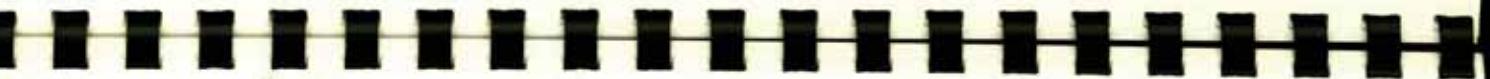
Erik Borg, "Spel-Borgen" från Sunnäs (f.1791), gränstrakt Liden-Indal, sägs ha varit det riktigt stora namnet längs Indalsälven. Det berättas att hans Sorgelät nr. 36 skulle ha gjorts när han kom hem och fann sin stuga stå i full brand.

Hans son David, "Spel-Borgens David" blev också en vida berömd och eftersökt spelman utan dock att nå upp till faderns berömmelse.

Jonas Höglin, "Höglin på Högen", i Järkvitsle (f.1826) är en av de mest kända. Tyvärt vet man inte särskilt mycket om honom. På äldre dar blev han påverkad av väckelserörelsen och slutade därför att spela. Spel ansågs syndigt.

Olle Mellberg i Flygge (f.1850) var en av de få som var notkunnig. Han kom därigenom att teckna ner många låtar efter äldre spelmän. Han komponerade dessutom egna låtar. Mest känd torde Liddens brudmarsch vara.

Nils Olof Höglund i Järkvitsle (f.1859) var kanske den som mest bidrog till att "Höglin på Högens" låtar bevarats. Detta då Höglin först var hans lärare och sedanmera spelmanskamrat. Den i Liden icke okände kantorn Helmer Lidhammar - vars farfar var broder till Höglin - har via Nils Olov Höglund upptecknat flera av Höglins låtar.

Jonas A Lidzell i Sillre (f.1870) kom från en spelmannssläkt med anor från 1700-talets senare del.

SKOLAN

Helmer Nordensson i Byn (f.1877) komponerade låtar som enligt kållmaterialet kännetecknas "av en oefterhärmlig originalitet... sällsynt stilrena, klara och följdriktiga i tankgången samt rytmiskt fasta, hör dessa melodier till folkmusikens pärlor".

Joel Böhlén i Ångom (f.1889) var känd för att ha ett skarpt tonöra och taktsinne. Spelade gärna egna säregna och förståmda låtar. Mest känd och spelad är hans Ångoms gånglåt.

Listan skulle i och för sig kunna göras lång utan att för den skulle bli fullständig. I klass med de nämnda är givetvis Aneli och Halvarsson i Lidensboda, Gerdin i Järkvitsle och några till.

1842 års folkskolestadga ålade socknarna att hålla skola. Denna skulle ha examinerad lärare. Xven om nog flertalet var för en skola fanns också många motståndare. De var oroade för de kostnader, som skulle drabba invånarna. Dessa reaktioner var sannolikt inte ovanliga när man 1858 lagstädgade att även mindre folkskolor, byskolor, finge inrättas och undervisningen där handhas av oexaminerade lärare.

Men kravet att alla medborgare skulle få lära sig läsa går tillbaka till 1600-talet. Redan i 1686 års kyrkolog framhölls önskvärden av att alla skulle kunna studera den heliga skrift på egen hand. Präster och klockare ålades sörja för såväl läskunnighet som enklare kristendom hos folket. Men då varken skolhus eller lärare räckte till, stannade det hela vid en frim önskan.

Annu vid antagandet av 1842 års folkskolestadga hade inte ens hälften av landets församlingar en fast skola. Hela lärarkåren uppskattades vid denna tid till ca 1500.

Det var stora svårigheter att övervinna när väl folkskoletanke sattes på pränt. Föräldrar tog inte så allvarligt på skolgången. Närvaron var si och så.

Arbetet på den egna gården eller annan sysselsättning krävde många gånger barnens insats. Långa skolvägar underlättade inte heller det hela.

Indelningen i klasser började genomföras först ett stycke in i 1860-talet. Växelundervisning var vanlig. Pojkar och flickor hölls stundom isär och läste skilda dagar. På prästerligt håll ansåg man ännu på 1860-talet att det var vadligt med samundervisning.

Det gamla systemet med undervisning i hemmet dröjde långt kvar som en förberedelse till den egentliga skolgången. Inte sällan hade någon äldre, läskunnig bybo i uppdrag att lära barnen bokstäverna, stavas och lägga ihop. ABC-boken med tuppen på sista sidan var det hjälpmittel som användes. Undervisningsmaterialen i de nya, fasta sockenskolorna var föga bättre.

Skolfrågan togs upp första gången 1842 på en sockenstämma i Liden. Stämman valde också ledamöter i den blivande skolstyrelsen. Redan följande år anställdes en lärare, som dessutom skulle tjänstgöra i Holm. För att kunna avlöna läraren beslötts att varje skattskyldig skulle erlägga sex skillingar banco per år och varje barn som deltog i undervisningen skulle betalas med åtta skillingar banco, vilket innebar att en familj med ex. tre barn kostade föräldrarna 24 skillingar per år utöver de sex.

Vidare beslötts att "Lidens socken skulle då aflöna och begagna Skolläraren till två tredjedelar och Holms socken en tredjedel".

Kostnaden för att bygga skolhus och lärarbostad utredes 1844.

1000 riksdaler banco var den summa som krävdes. Socknen ansåg sig inte har råd med detta. Man beslöt därför att Socknemannen i största ödmjukhet skulle anhålla det Konungens Höga Befallningshafvande och Högvärdiga Dom-Capitelet täcktes hos Kong. Majt i underdåninghet anmåla till athjelpande genom Statsbidrag".

Denna ansökan om statsbidrag gav tydliggen inget gen-svar. Sockenstämman beslöt nämligen 1847 att:

"Skolhållningen för nästkommande värtermin skulle till den minstbjudande upplåtas, med villkor, att den, som åtager sig skolhållningen, skall bestå ved. ljus, nödige bänkar, sätten och bord, samt kosthåll för skolmästaren, det han sjelf betalar".

Oavsett statsbidraget fortskred emellertid arbetet med skolhusbygget och 1850 stod Lidens första skolhus klart. Enligt beslut av Sockenstämman skulle skolan vara en så kallad fast skola och undervisningen pågå två tredjedelar av den årliga lästdiden. År 1861 färs Holm särskild skola och skollärare. Den lärare som ditintills tjänstgjort där fick i uppdrag att tillbringa en tredjedel av sin tid i övre delen av socknen.

Vid biskopvisitation 1881 framgår av protokollet att Lidens nu har två skolhus. Dels den fasta skolan invid Kyrkan med Åsen som underlydande station dels skolan i Boda med underlydande stationer i Jätkvitsle och Silire. Antalet barn var totalt 232 av vilka 115 under-visades i hemmet.

Under 1800-talet inrättas småskollärartjänster i Flygge, Åsen och Dacke, en för Fjällroten, Oxsjö och Sillre samt en för Boda, Långliden och Västanå. Efter hand omändrades dessa flyttande småskolor till flyttande folkskolor vilka sedan blevna fasta.

Undervisningen pågick fem dagar i veckan. I folkskolan sex tim. per dag och småskolan 5 timmar. Skolriddet bemynligade lärare och lärarinno att under den mörka årstiden efter behov, dock med högst två timmar, minska den dagliga undervisningen.

År 1895 beslöts att bygga en skola i Järkvitsle. I början av 1900-talet byggdes skolhus i Åsen och Boda och några år senare i Sillre, Dacke och Flygge. När Sillre skola byggs ut slogs man samman Oxsjö och Sillre skolrotar.

Under 1930- och 1940-talen skeende en viss centralisering. Först Flygge, Änderberget och Skälsjön och senare Kväcklingen och Dacke drogs in. På 1950-talet lades även skolorna i Åsen och Boda ner.

Lidens socken hade även att ordna undervisning för barn i fjällbyarna. 1920 anslogs 100 kronor per barn och år för inackordering. Socknen försökte även ordna med skolhushåll. Ett sådant kom till stånd i Sillre 1926. Föräldrarna klades att betala 75 öre per barn och dag, men det visade sig svårt att få in pengarna och efter några år lades försöket ner.

1887 beslöts om slöjdundervisning för pojkar och 1896 blev det flickornas tur.

Fortsättningsskola kom till stånd vid Kyrkbyns skola 1910 och följande år i Boda.

Läkarundersökning beslutades 1936 och året efter skoltandvård.

MINERALFYNDIGHETER

Kungliga privilegiebrev, förordningar och gruvlagar har alltsedan medeltiden styrt rätten att bearbeta malmfyndigheter.

Till en början gällde det enstaka gruvor eller bergslager. Allmän lagstiftning skedde 1723 då den första gruvstadgan kom. I den klargjordes att eventuella fynd skulle fördelas med 1/4 på inmutaren och 3/4 på jordägaren. 1741 bestämdes att inmutaren skulle erhålla hälften liksom bestämmer kring mutsedlar, utmål m.m. De senare belystes ytterligare i en förordning från 1757, 1855 och 1884 kompletterades tidigare bestämmelser för att sedan sammanfattas i gruvlagen 1938.

Tillsynen skedde till en början via konungens fogdar, 1630 inrättades bergöverstyrelsen, ett namn som senare (1649) ändrades till bergskollegium. Bergmästare utsågs och styrde var sina distrikter. Till sin hjälp hade de bland annat malmletare och bergsfogdar.

Malmietningen utfördes under 1600-talet i huvudsak av slagrutemän. Fyndigheter som upptäcktes bearbetades med primitiva metoder. Tillmäkningssmetoden var längre den vanliga. Den gick så till att en brasa tändes intill bergväggen som därvid upphettades och utvidgades. När brasan brunnit ut hällades vatten på berget som då sprack sönder och kunde bearbetas. Från Sala gruva finns anteckningar som säger att 163 kubikfot ved gav 500 kubikfot berg.

Aven kilsprängningsmetoden förekom. Man hackade hål i berget i vilka torra träkilar drevs in. Kilarna fuktades därefter med vatten varvid de svälldes och bröt loss stenblocket. Krut kom första gången till användning 1635 och då i samband med brytning i Silvergruvan i Nasafjäll. I början av 1860-talet kom så nitroglycinsprängämnet via Alfred Nobel. Det var visseleigen framställt redan 1847 av italienaren Soderro, men sägs så farligt att fabriksmässig tillverkning ej fick förekomma. Nobel löste problemet genom uppfannning av sprängkapselfin.

Ansökningar om brytningstillstånd främst avseende järn- eller kopparmalm ökade kraftigt omkring 1800. I Härnösand inrättades 1833 en kemisk station för analys av malmprov. Under 1900-talet ökade inmutningarna ånyo i värt län. Under åren 1900-1918 utfärdades inte mindre än 1000 mutsedlar. Sveriges geologiska undersöknings (SGU) liksom Bolidens Gruv AB (1931) tillkom och dit vände sig många malmletare för att få sina fyndigheter undersökta.

Jaktten på mineraler - främst guld, silver och koppar - har intresserat människan i alla tider. Mängen odalman har säkert erfarit upphetsning och sett rikedom framför sig vid uppäckta av en sten. En bergvägg eller något annat som kunde tyda på en fyndighet. Efter hand kom intresset att lika mycket inriktas sig mot malmer med innehåll som järn, tenn, bly, zink, mangan, nickel, kobolt etc. Listan kan göras lång.

Låt oss så se på Liden. Vad har hänt där ifråga om malm och fyndigheter?

Redan i slutet av 1700-talet nådde vissa rykten en malmletare och bruksförvaltare Fougt om tillgång till blyrik malm på Storvitberget i Liden. Det gjordes gällande att blyet skulle "kunna finnas utan möda i bergets branter". 1772 besökte Fougt Vitberget men fann inget bly. En björnjägare Staverman, som levde under slutet av 1700-talet och första hälften av 1800-talet skulle av detta bly ha stött sina björnkular. Enligt utlätande av experter är det fullt möjligt att på detta sätt finna "qediget" bly om malmen blivit uppmjukad av eld eller liknande. Som framgått i avsnitt "Skogen" råsade väldsamma skogsbränder på framförallt 1700-talet, varför "legenden" om björnjägaren och hans blykuler från Storvitberget mycket väl kan vara riktig.

Ur en bergmästarrapport för åren 1826-32 framgår att kopparbrytning förekom i Nilsböle. Engagerade var bland andra komminister Backman från Liden, Olof Jonsson, Simon Jonsson samt drängen Per Backlund, de sistnämnda från Nilsböle. Enligt uppgift skedde viss bearbetning också 1833 i gruvan som sades ligga 300-400 färmar från byn. Det lilla bolaget bearbetade en bleckkisgang med smala strimmor av grön kopparkis. Underlag för direkt provbrytning saknades dock. 1875 utfärdades mutsedel för brytning av kopparmalm till bland andra Jonas Backlund. Malmen skulle brytas nära Bäcklunds åbyggnad 500 fot norr om häradsvägen. Platsen undersöktes 1881 varvid konstaterades att några brytvärda mängder malm icke fanns. Trots detta skedde en inmutning 1907. Avsikten var nu att bryta både bly, koppar och silver i det aktuella berget (Slättbackberget). Det hela stannade vid detta.

Så till Kväcklingen där man vid en utdikning av Västra Kväcklingsjön 1866 på ett djup av 3-4 meter påträffade ett lager med tunga, glänsande stenar. En analys visade att det rörde sig om blyglangs och zinkblände. Fyndigheten inmutades men överlåts året därpå till grosshandlaren J A Enhörning i Sundsvall. 1868 beviljades denne utmålsförrättning för Kväcklinge blyglangsgruva.

I Daniel Aslunds bok om Västernorrland (1878) stod att läsa "... ett berg i Qväglinge innehållande bly som mähandा kan få framtidå betydelse".

Malmstycket, fraktade till Sundsvall, provsmältes och fyndigheten bearbetades. En geolog kom 1881 till platsen och fann då inte mindre än fem uppbrutna, vattenfyllda schakt. Geologen konstaterade att malmen fanns i låsa stenar och förutom blyglangs och zinkblände innehöll också svavel- och kopparkis med kvarts, klorit, kalkspat och fältspat som gångart. Han kom också fram till att platsen varé väl värd en närmare undersökning. Men det skulle dröja många år innan någon ny undersökning gjordes.

Nya mutsedilar utfärdade 1903 och 1906 ledde inte till något direkt arbete på grund av påträgande vatten. Först 1937 kom en mer effektiv bearbetning till stånd. Det var P V Palm från Njurunda som först övertog två mutsedilar och därefter ytterligare två. Han fann nu på stort djup i ett av schakten en mindre malmådder med zinkblände. Även ädla metaller spärades och när en bybo fann en silverglänsande sten i sin jord bildades ett nytt konsortium som inomtade "Kväcklingegruvan nr 6" på silver.

1943 hölls utmålsförrättning för de bearbetade fyndheterna. De inmutades en sista gång av Palm 1947. Någon sammankrävande malmäder har man ännu inte lyckats finna.

En silagruteman utforskade området i slutet av 1920-talet. Denne kom fram till att malmäderen, som innehöll bly, silver och antimon, utgick från Kväcklingen 13 mot Oflotjärn och genom Lövåsens fäbodar och hade en längd av drygt 9 kilometer. Äldern skulle enligt honom ha en bredd på 4-5 meter.

År 1881 gjordes inmutningar på Stor-Vitberget avseende "silverhaltig blyglans". Dels också sydväst (2.250 alnar) om röset Märrgård. Bredsjön och Vallåsen och dels på Knyphyllan på samma avstånd från punkten ifråga. Inmutare var P M Nyström från Stugun. Enligt uppgift syns försök på blyerts i glimmerskiffer ha gjorts i Vitberget. Man hade väntat sig att finna bly eller blyglans i brytvärd mängd. Traditionen säger att fyndheten skall finnas i "branten av berget i östersör".

År 1888 anhöll Hellström, Andeesson, Selin, Nässman och Källström, alla Järkvissle, tillstånd att bryta grafitt och nickel. Detta skulle ske på Indalsälvens norra strand. Fyndigheten inmutades år 1893 och 1896 för samma mineraler. Det gällde den så kallade "Kivgruvan". Ytterligare inmutningar följde 1905 och 1918. 1933 inmutades den på nytt, nu av V Lidvall i Stöde. Nu gällde det järn och svavel. Lidvall återkom 1954 med en ny inmutning på "Kivgruvan" och en ny, "Örngruvan", där han väntade finna kobolt. Enligt Lidvall skall han i en 4-5 meter djup skärrning - som numera ligger under vatten - ha testat prov (Statens geologiska undersökning) som visade en järnhalt om inte mindre än 44 procent.

År 1895 erhöll Selin, Järkvissle, Hammarström, Västrand, Karlsson, Lidensboda och Backlund, Boda, tillstånd att bryta grafitt och nickel på södra stranden av Indalsälven i Boda. Denna fyndighet uppges vara densamma som P V Palm inmutade på koppar 1955. Fyndigheten är icke bearbetad.

Men låt oss avslutningsvis återvända till Kväcklingen. Den by i Liden där jakten efter mineral dröjt - och dröjer - sig kvar ännu 1987.

Än i dag pågår aktiviteter. Vaskrännor och silar är i bruk. Inmutningarnas antal ökar. Inte bara i Kväcklingen utan på flera ställen i Liden. Guld, silver, koppar och bly sägs förekomma. Dessutom platina. Föremosten - i vart fall hittills - har dock inte varit sådan att någon brytning blivit aktuell. Medan man i det gamla, sägenomsprunna Klondyke talade om "nuggets" (guldklippar) talar man i dagens Kväcklingen om "livlös", "lus" och "loppa". Det ger ett begrepp om storleken av det guld man ändå finner.

Man måste beundra dessa eldsililar som lägger ner så mycken tid och så mycket arbete på att leta värdefulla mineraler. Det är bara att hoppas att någon inmutning skall visa sig brytvärd. Under tiden fortsätter dagens "guldgrävare" sitt verk.

Det sista som överger människan är som bekant HOPPET.

FRÅN BYSTAMMA TILL KOMMUNALLAGAR

(1257) från Birger Jarl till invånarna i landskapet. Han erinrar i brevet om den överenskommelse som träffats i närväro av bland annat Konung Valdemar och ärkebiskopen om att bidra till Uppsala kyrkobyggnad. Birger Jarl konstaterar att tributen ännu ej levererats och framhåller med skärpa att ärkebiskopen Folkes förskrifter måste efterföljas, om man vill undvika riks-föreständarens vrede.

Kring en gård bildades flera gårdar. Barn och anhöriga bildade egna familjer. En by uppstod. Flera männskor och familjer innebar också skilda uppfattningar i olika frågor. Dispys och oenighet kunde uppstå om någonting störde friiden och samvaron i byn. Det första byrådet eller bostämma tillkom för att lösa tvisten. När detta skedde första gången vet vi inte. Bara att det var för mycket länge sedan.

Byarna blev flera. Ofta förenades de av en gemensam offerplats eller handelsplats där man bytte olika förnödenheter med varandra. Så småningom byggdes kanske en kyrka på denna plats. Kyrkan blev gemensam för ett område, en socken. Även inom en socken kunde tvistigheter uppstå som miste lössas för att byarna skulle kunna leva i fred med varandra. Detta skedde vid sockentinget.

De olika socknarna låg inom ett "land", ofta naturligt avgränsat av skogar och berg, älvar och sjöar. Socknar förenades av dessa. Socknarna blev naturliga landskap och även för dem växte fram ett behov av ett gemensamt forum för att lösa olika frågor. På så sätt uppstod landstinget.

Ur byarnas och socknarnas tings utvecklades enkla regler för rätt och ordning. De levde muntligt vidare från generation till generation, via byåldersmän, lagmän och råd. Långt senare (1200-talet) skulle dessa gamla regler samlas i våra landskapslagar.

Medelpad nämns så vitt man vet första gången i ett brev

I slutet av 1200-talet inrättades Upplands lagsga. Under den hörde Hälsingland - Stora-Hälsingland - där även Medelpad ingick. Överlägman över "all Nordlanden" blev Upplands lagman med underlägmän i de nordliga områdena. Dessa underlägmän dömde i lagmannens namn. Denna ordning kom att gälla till 1611 då Norrlands lagsga tillkom. På 1600-talet kom sedan häradsrätterna med sina häradshövdingar.

Den första lagmannen i Medelpad var Fardäng som verkade i slutet av 1200-talet. Efter honom följde ytterligare ett 20-tal domare innan Erik Teet (1673) blev vår förste häradshövding.

Fogdarna sköttes under medeltiden den administrativa förvaltningen i landskapet. Fogden skulle bevakा körningsintressen och framförallt se till att bönderna betalade skatt.

Hvar fogdarna stod kungsåren. Han representerade kungamakten. Honom ålät att hålla landsting och ta emot böndernas skatt när denne levererades vid kungsgärdarna i närväro av prost och fogde.

Den förste kungsåren över Stor-Hälsingland hette Lars Karlsson. Han efterträddes av Jöns Ingemansson som trots varu den som skrev ner Hälsingelagen.

Hälsingelagen talas bland annat om skeppslag. Lidens

ingick i Indals skeppslag som omfattade också Sätna och Holm utöver Indal. Skeppslag ålög att utrusta och bemanna ett krigssepp. I samband med Kalmarunionen (1397) upphörde denna skyldighet. De gamla skepslagen kom i huvudsak att utgöra grunden för indelningen i tingstag.

Sockenting fanns inskrivet i Hälsingelagen. Länsmannen, som förutsattes finnas i varje socken, ålög att genom budkavle två gånger om året kalla sockenmännan till sådant ting. Med sockenmän avslogs jordägare och likställda. Vid sockentinget avhandlades rättssaker och lagmannen dömdes. Det antas att sockentinget avhandlade också socknens gemensamma angelägenheter i varje fall när det gällde att utse nämndemän, kyrkvärdar och fjärdingsmän.

Om sockenstämma stadgas i kyrkobalken. Sockenstämma överlät alltmer av sockentingets uppgifter vad gällde socknens gemensamma hushållning medan rättsvården sköttes av sockentinget.
Dock kan man iaktta hur stämman under 1600-1700 talen trängte in också på de rättsvårda myndigheternas område. Detta skedde genom den så kallade "kyrkotukten". Här tar man på sig en båle rånnskande, dömande och bestraffande uppgift.

Ordet socken sägs av språkmän ha samma stam som ordet söka. Socken skulle dåstå för det område vars invånare besökte eller kunde besöka samma kyrka. Som tidigare framhållits hävdar flera att innebördens av socken (söka) långt före kyrkan haft sin motsvarighet i gemensamma hedniska offer- och gudstjänstplatser.

Redan tidigt gavs kyrkan revisionsrätt över socken-

rökenskaperna. Det hade sitt ursprung i kyrkans rätt till "tionde" varom kan läsas i en stadga från 1425 för kyrkan i Hälsingland, som antas ha gällt också för Medelpad. Denna kyrkans rätt kom att gälla för lång tid framåt.

Men åter till sockenstämman. Den överlät alltmer av den gemensamma hushållningen från sockentinget. Detta skedde under 1500-talet. Kyrkoherden var ordförande. I 1650 års privilegier för prästeständet stadgas att prästerna har rätt eller makt att hålla sockenstämma. Förryade privilegier i samma riktnings (1675 och 1723) kan sägas vara de viktigaste stadänderna om den kommunala självstyrelsen på landet under nära två sekel. Sockenstämman hade också rätt att besluta om vilka som hade rätt att tiggja och eventuellt få en liten penning ur fattigkassan.

Luthers katikes var viktig. Ingen skulle få trolovas som inte kunde denna. I kyrkorna hölls katekesförhör varur husförhören utvecklades. De näbjuds genom Kungl förordning 1726.

1817 kom en Kungl förordning som ålade socknarna att ha även sockenstämma som kyrkråd. Man fördödade således en uppdelning i dels en borgerlig och dels en kyrklig kommun.

1842 kom en förordning om bland annat sockennämnder på landet. Sockennämnden blev ansvarig intör sockenstämmans. Dess förvaltande och verkställande organ. 1862 års kommunallag slog fast boskillnaden mellan borgerlig och kyrklig kommun. Båda med var sina besluttande och verkställande organ. En viktig skillnad fanns

dock. I kyrkostämman var kyrkoherden självskriven ordförande medan i Kommunalstämman ordförande valdes för viss period.

Men stämmoformen hade sina problem. Vid talrikt deltagande kunde den bli ganska svårhanterlig. Überläggningar och rösteringar tog mycket tid i anspråk. Detta kunde vara fallet även om bara en bråkdel av de berättigade deltog. När fi deltog kunde stämman inte heller sägas vara representativ för folklertalets mening. Inte sällan kunde samma, eller en liknande, fråga medföra helt olika resultat i stämmor som följe på varandra. Deltagarna var också ofta dåligt insatta i frågorna.

I och med att de gradeade röstskalorna milderades – vilket ur demokratisk synpunkt kunde hällas med tillfredsställelse – försvarades själva beslutsfattandet. Tidigare hade en relativt begränsad grupp av bönder och näroboende utgjort en stadig, homogen kärntrupp.

1919 slutligen gjordes kommunalfullmäktige obligatorisk i alla landskommuner med vissa invånarantal. Kommunalstämman upphörde. De olika partierna som underhand etablerats valde representanter. Härigenom uppnåddes den stabilitet och sakunnighet som inte minst det föränderliga samhället krävde.

Efter en lång och mädosam väg över byråd/bystämma, skeppslag, tingslag, sockenting, sockenstämma, sockenhärad och kommunalstämma hade man funnit sin nuvarande form.

NÅGRA ANTECKNINGAR OM SKATTER

dock. I kyrkostämman var kyrkoherden självskriven ordförande medan i Kommunalstämman ordförande valdes för viss period.

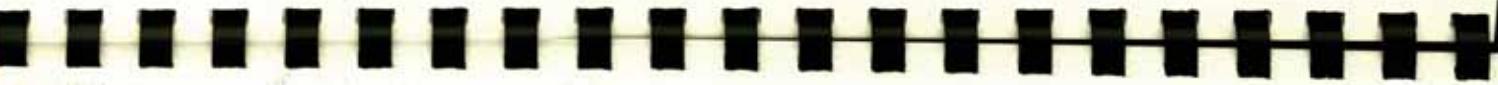
Men stämmoformen hade sina problem. Vid vikingatidens slut bestod Sverige av Svealand (landet Nordanskog), Götaland (landet Sunnanskog), Åland, Öland och Gotland. Även om den sistnämnda ön var näst intill självständig. Södra Norrland – främst kust och floddalarna hörde i viss mån till sveavältet. Bohuslän var norskt. Jämtland blev norskt i början av 1100-talet. Halland, Skåne och Blekinge var danska.

Det är inte helt klarlagt när det svenska riket uppstod. Men sagan berättar om hur Ingjald illirände i mitten på 600-talet slog under sig landet. Det skedde på ett nog så grymt sätt. Han inbjöd sex smäkungar till gravöl efter sin fader Anund varvid han brände dem inne allt enligt sagan.

Dessa smäkungar – och före dem hövdingar av olika slag – avkrävde sannolikt sina underlydande någon form av skatt eller tribut i form av natura.

Om Sverige blev ett enat rike under Erik Segersäll (ca 970) eller under hans son, var förste kristne konung, Olof Skötkonung (ca 1000) är inte helt klartlagt. Man vet emellertid att Erik Segersäll under slutet av sin regering härskade över stora delar av Sverige samt delar av Danmark.

Det finns flera tolkningar av binamnet "Skötkonung". En bygger på medeltida källors stavning som blir "skottkonung" där skott då står för skatt. Olof skulle enligt denna tolkning varit vår förste skattkonung. Mot detta

talar att Sverige inte hade några direkta skatter förrän 150 år senare. Samtidigt finns i andra källor uppgifter om att Olof införde den så kallade Peterspenningen dvs den skatt som betalandes till påven i Rom. Denna teori avvisas av de flesta. Man tror dock att de katolska missionärerna försökt övertala kungen till detta utan att lyckas. Först 1153 (kyrkomötet i Linköping) sägs svenskarna ha accepterat Peterspenningen.

Med Birger Jarl (1248-1266) kom stående skatter. Ledungen (rätt att uppböda manskap och skepp för krig och erövring), skeppsvisten (skyldighet att utrusta skepp), gästningen (rätt till fri logi och kost) mm ersattes med avgifter, ofta erlagda i varor.

Den katolska missionsverksamheten växte undan för undan, även om assatron var fast rotad på många håll. Många runstenar vittnar om de första kristna bönerna. Donationer till kyrkan av land och gods tillätts.

Sockenkyrkor byggdes. Kyrkan fick rätt till tionde av all säd. Prästen fick en tredjedel av tiondet. Aterstoden fördelades lika till biskopen, kyrkans utrustning och socknens fattiga.

Som nämnts ovan ersattes bland annat ledungen med fast skatt. Denna och övriga skatter benämndes "årliga laga utskylder" och skulle så småningom komma att utgöra grundskatter som beräknades på egendomen.

År 1257 skriver Birger Jarl till bland annat medeldingarna och erinrar om att man ännu inte levererat sin "tribut" till bygget av Uppsala kyrkobyggnad.

I Hälsingelagen (1320) sägs i Konungabalken (flock 7)

att skatt skall erläggas av varje man som är 20 år och däröver. I Medelpad skulle skatten bestå av kläde och skinn.

Att påven i Rom hade makt också över sina norra utposter framgår av den sexårsbörd som beslutades i Wien (1132) och som direkt drabbade också Liden i form av tre öre eller 72 penningar i den tidens mynt. Det gällde att bekosta korstågen till det Heliga landet. Påvens sändebud besökte Sverige och skatten fördelades på socknarna som landet börjat indelas i på Erik den Heliges tid (ca 1158).

Ärkestolen och Kronan blev tidigt intresserade av älven. Tillsammans med några enskilda fiskare försökte de lägga under sig så stora fiskerättigheter som möjligt. Redan under tidigt 1300-tal förekom donationer av egendom och jord med tillhörande fiskerätt till kyrkan. Fisket var rikligt och därfor betydelsefullt.

Magnus Eriksson (1319-1364) ålade bönderna att betala skatt till både kyrkan och kungen. Samtidigt återkallade han skattefriheten för kyrkans jordegendomar. Också människor utan fast egendom omfattades av skattskyldighet. En dräng uppges vid denna tid ha erlagt omkring en niondel av sin kontanta årslöne i skatt. Även om summan var byggsm - då lönen i huvudsak bestod av naturaförmåner - var det dock en stor förläning. Skatten utgick med en summa för hela landskapet och fördelades av landstinget.

År 1524 beslötts att ett särskilt register - en jordebok - skulle upprättas över erlagd skatt och skatterunderlag. Beslutet följdes upp 1527 innebörande en indragnings till kronan av en del som tidigare gått till

kyrkan i form av tionde.

Den första direkta skattlängden (1535) "Gärder och hielper" avsåg en extra skatt eller hjälpskatt s k gärd. Den tillkom för att genomföra kriget mot Lübeck och togs ut med 10 öre av varje självägande bonde och åtta öre (1 mark) av landbonde eller arrendator.

Årnu 1539 betalade Medelpad s k ränta eller stadgeskatt om 300 mark för hela landskapet. Men i de nordliga landskapen tog det tid innan kungens (Gustav Vasa) intentioner blev genomförda. Eller som det uttrycktes, "... att Kronan hade svår och dräplig skade och nackdel ifråga om den årliga räntan från landskapen i norr". Enligt Konungen berodde detta på "att ingen skälig och tillbörlig skattläggning var hållen i desse landsänder".

Fogden i Medelpad, Jacob Holst, fick i brev 1540 i uppdrag att genomföra skälig skattläggning och beskriva mantal och jordetal. Skatteboken för Medelpad pro anno 1543 blev resultatet av detta. Från denna tid kom mantal och jordetal att utgöra grund för skattläggning.

Men åter till älven och dess skatter. Både kyrkan och kronan var som antyts angelägna om fisket och inkomsterna därifrån. Redan på 1300-talet hade de betydande intressen i älven. Det skulle dock komma att dröja till 1500-talet innan vi finner mer direkta upplysningar om detta.

1540 sägs en bonde ha erlagt 20 marker till Uppsala domkyrka i arrende för ett fiske. Detta höjdes året därpå till 30 marker. På en mark var lika med 192 pennigar så förstår vi att fisket var givande.

Den så kallade Kungsådran upptogs 1541. I och med detta

följde några år senare skyldighet att skatta till kronan. Från och med 1547 avkrövdes bönderna var tredje lax i skatt.

1552 års fiskerannsakan medförde att bönderna årligen skulle utge sex tunnor lax i stadga, dvs skatt för sitt fiske.

1555 bestämdes att bönderna skulle utge av var not vad fogden bestämde. Indalsälven räknades nu in i Kungl. Mäts egna fisken. Några år senare talades om älven som "alla bönders fisken". Alla turer kring fisket och beskattningen av detta var kopplat till den växlande tillgången på lax.

1592 återkallades allt stadga i Medeldad för siket utom för Indals tingslag dit Liden hörde. 1602 kom Karl IX:s ordning om laxfisken. Varannan fisk skulle nu tillfalla kronan. 1605 missintektes bönder i bland annat Liden för att "dölia undan lax". Bönderna å sin sida hävdade att älvens "förskärning" var orsak till de dåliga fångsterna.

1605 fick "tiondefoden" instruktioner där det bland annat sades att "Om medelpadningarna vill lösa något av skattespannmålen med andra persedlar, skulle varorna värderas enligt följande":

- En tunna spannmål = 4 lod silver
- = 8 mark
- = 5 1/2 lpd. torra gäddor
- = 3 1/2 " smör
- = 1 tunna lax

Den årliga stadgan återkom och utgjorde 1613 20 tunnor, 1637 24 tunnor, 1690 51 tunnor inkl Ljungan och 1735 28 tunnor inkl Ljungan.

1735 skedde också ny taxation om fisket för eventuell utarrendering. Någon sådan kom dock ej till stånd förrän efter 1766 års allmänna arrandekungörelse och då givetvis på kronans fiskerätt. 1851 fastslogs definitivt att kronan icke vidare hade rätt i några fisken.

Ånnu 1870 - vid lönereglering för prästerna i bland annat Liden - talas om fiskionde.

Klagomål över den betungande fiskeskatten förekom emellanåt. Några årtal kan anges. 1602-1613, 1660, på 1730-talet, 1767 och 1784. Som tidigare framhållits varierade tillgången på lax och klagomålen är naturligtvis uttryck för att bland annat dessa årtal utmärktes av nedgång.

Sammanfattningsvis kan sägas att fisket var betydelsefullt. Både kyrkan och kungen - från 1500-talet enbart denne - engagerade sig i detta skatteobjekt. 1552 års Rannsakning, 1602 års Förordning, 1735 års Taxation och 1832 års Förteckning över Kronans fisken är uttryck för detta.

BETALNINGSMEDEL

Den årliga stadgan återkom och utgjorde 1613 20 tunnor, 1637 24 tunnor, 1690 51 tunnor inkl Ljungan och 1735 28 tunnor inkl Ljungan.

1735 skedde också ny taxation om fisket för eventuell utarrendering. Någon sådan kom dock ej till stånd förrän efter 1766 års allmänna arrandekungörelse och då givetvis på kronans fiskerätt. 1851 fastslogs definitivt att kronan icke vidare hade rätt i några fisken.

Ånnu 1870 - vid lönereglering för prästerna i bland annat Liden - talas om fiskionde.

De första mynten kom till Sverige på 100-talet e.Kr. Det rörde sig om Romerska denarer. Några hundra år senare nädde även guldmunt från Öst- och Västrom, så kallade guldssoldi, landet. Som en följd av handeln med Orienten kom också på 800-talet arabiska dirhemsilvermynt. Under vikingatiden i väster på 1000-talet hemfördes stora mängder engelska mynt,

Vårt första präglade mynt var penningen. Det präglades omkring 1000-talet eller något tidigare under Olof Skötkonungs tid. Första kunganamn på ett mynt är Knut Eriksson (1167-1196). Det var ett så kallat brakteatmynt dvs ett tunt mynt med prägling endast på en sida. Detta mynt hade valören en penning. Även om penningen var vårt första mynt bestod räkneenheten, värdemätaren, av mark. Anda in på 1500-talet. En mark (silver) vägde 210 gram. Den indelades i åtta öre eller 24 örtugar eller - myntet - 192 penningar. Till en början fanns både Götlands- och Svealandspenningar. Här används Svealandspenningar eftersom de så smänningom kom att bli rikslikaren.

Mynten var långt s k värdemynt, varmed menas att de skulle ha samma värde som den metall de innehöll. Men mynten blev efter hand nötta eller utsatta för åverkan. De maktägande började släppa ut underhålliga mynt för att finansiera statsutgifter. Särskilt användes detta för att finansiera kriget.

Under Albrekt av Mecklenburgs tid (1300-talet) kom ett nytt mynt - örtugen - som dittills fungerat enbart som räkneenhetsmynt.

1500-talet innebar ett nytt skede i den svenska mynthistorien. Ett allt större utländska inflytande gjorde sig gällande och man kom att lämna mycket av det medeltida.

Gustav Vasa lät präglia silvermynt - (riks-) dalern - främst för internationella betalningar. För inhemskt bruk tillkom under 1500-talet markmynten. Före dalern hade man också börjat slå ett öre.

Under Gustav Vasas tid höll silvermynten en tillfredsställande halt. När kungen dog (1560) lämnade han efter sig ett land med välordnad ekonomi och med stora lager av pengar och ädelmetaller i de kungliga slottens skattkamrar.

Sverige hade fram till 1873 - med vissa avbrott - silvermyntfot.

År 1604 anslöts ordet dalér till det övriga myntsystemet. En svensk dalér blev beteckning på fyra mark (32 öre) vilket motsvarade dåvarande kurs. I förhållande till den värdedeständiga riksdalern sjönk dalern i värde. 1609 var 1 riksdaler = sex mark = 1 1/2 svensk Banco, vattenmärke, i papperet. De utgavs i 100, 50, 25

daler. Cirkulerande mynt under denna tid var mark och ören i olika valörer.

Från 1600-talet och nästan 150 år framåt kom den svenska mynt- och penninghistorien att domineras av kopparn. Xven om Sverige var ett fattigt land så var man en stormakt vad gällde kopparbrytning. Sverige svarade för inemot 50 procent av världspröduktionen. Det första kopparmyntet präglades 1624.

Avsikten var att en dalér i koppar skulle ha samma värde som en dalér i silver. Kopparn värderades emellertid för högt varför man (1664) införde två räkneenheter, dels dalér silvermynt (smt) och dels dalér kopparmynt (kmt). En dalér smt fixerades till värdet tre daler kmt. Under perioden 1624-1776 hade Sveriges s k parallellmyntfot. 1664 kom vårt första skiljemynt i valören 1/6 öre.

Plåtmynt av koppar - framställda av valsad kopparplåt - infördes 1664. Valören uttrycktes i dalér smt. Rent praktiskt kom man att uttrycka plåtarna efter deras värde i dalér kmt.

Den första plåten 10 dalér smt som vägde 19,7 kilo kallades efter dåvarande kurs för 25 dalér kmt.

Sverige var under långa tider en stormakt. I vissa av dess besittningar präglades mynt vilket betecknas som tämligen enastående i mynthsistorien. Exempel på detta är Reval (1561) och där efter omgivande Estland och sedermera Polen.

1661 kom de första sedlarna. Dessa s k kreditivsedlar lydde på varierande belopp från 5 till 1000 daler kmt. De utvecklades och 1666 kom sedan med sigill samt Banco, vattenmärke, i papperet. De utgavs i 100, 50, 25

och 10 daler s.m.t. Sedlarna gavs ut av en bank som genom kungligt privilegium bildats 1656. År 1668 beslöts ständerna att ta bankväsendet under sin förvaltning.

Nödmynten tillkom under Karl XI:s regering. Flera krig och ekonomiskt kaos präglade hans tid. Man tror att det var Christofer Polhem som kom på idén med nødmynt. Man kom helt enkelt på att plåtmyntens metallvärde var en tillgång som kunde exporteras. De drogs därför in till kronan eller blev förhöjda till sitt värde. Fr o m 1715 nedsattes dessutom vikten hos de nya plåtarna.

Inte mindre än 42 miljoner mynttecken präglades under denna tid och i tio olika typer. Tanken var att varje nytt tecken skulle avlösa det tidigare. Så blev inte fallet. De kom inte att accepteras - trots att myndigheterna utfärdade förbud mot myntens "vanhördande" - utan bidrog i stället till en betydande inflation. I det sammanhanget kan det vara intressant att notera att även de mynt vi använder idag i hög grad är "mynttecken", dvs pengar som föreställer men inte utgör de värde mynt som man i äldre tider var van vid. Så småningom åtog sig Kronan att lösa in nødmynten. Omkring 1760 hade så skett och många förlorade uppåt 50 procent.

Den kände skalden Carl Snoilsky har i en dikt, där huvudpersonerna är fästefolket Per och Kerstin, vilka länge sparat i nødmynt, uttryckt deras oro på följande sätt:

"Men det är bara koppar, Per
med Görtzens gudar på
och namn, som ingen kristen själ
kan lära sig förstå.
Jag vore nöjd, om pengarna
blott bure Kungens bild-
tänkt Per, om smulan som vi ha-
rakt skulle gå förspillt!"

1776 genomfördes den s.k myntrrealisationen. Sverige fick på nytt silvermyntfot efter att i 150 år haft parallelmyntfot (silver/koppar).

Den medeltida räkningen i mark, öre och penningar upphörde liksom daler s.m.t och daler kmt.

Betalningsmedel blev nu dels präglade silvermynt - riksdaaler speci - och delar av denna (1 riksdaaler specie = 48 skillingar och 1 skilling = 12 runstycken), dels inlösliga sedlar.

Even om nya mynt tillkommit fortsatte svenska envist att räkna i gamla daler. Denna avskaffade myntrräkning kom att användas ända in i 1800-talet. Särskilda handböcker med omräkningstabeller fanns. Här har vi en av svårigheterna för dem som ägnar sig åt studier av gamla tider. Utöver den riksdaaler specie som nämnts fanns även riksdaaler banko och riksdaaler riksgräld. Deras inbördes relationer var (1820) en riksdaaler banko = 1 1/2 riksdaaler riksgräld och en riksdaaler specie = fyra riksdaaler riksgräld. Envar inser hur svårt det kan vara att bringa klarhet i gamla räkenskaper med kanske otydligt eller ofullständigt angivande av typ av riksdaaler.

Från 1809 var det dominerande betalningsmedlet oin-

lösliga sedlar på olika belopp och uttryckta i riksdaler banco eller riksdaler riksägds. Som skilljemynt förekom kopparlantar. Silvermynten hade nu nästan helt försvunnit.

År 1830 återgick man till silvermyntfot. Vi fick nypräglade silvermynt samt sedlar som riksbanken inlöste i silver. Riksdaler specie blev huvudmynt.

År 1855 var tiden mogen för en ny reform. Riksdaler specie delades nu i fyra delar där varje del kallades en riksdaler riksmynt. Denna i sin tur indelades i 100 öre. Man myntade nu 4, 2 och 1 riksdaler silvermynt och dessutom 50, 25, 10, 5, 2, 1 och 1/2 öre och där de fyra sistnämnda gjordes i brons som var mer slitstark än koppar. Riksbanken följde efter med sedelutgivning mellan 1000 och en riksdaler riksägds.

År 1873 slutligen övergick Sverige till guldmynftot på basis av enkronan som i värde likställdes med riksdaler riksmynt och indelades i 100 öre. Mynteheten fick ett visst värdeförhållande mellan guld och silver. En myntunion mellan Sverige och Danmark låg bakom reformen. Den baserades på decimalsystemet och guldmynftot. Något senare anslöt sig också Norge till överenskommelsen.

Guldmynftoten fick dock en mycket kort livslängd i förhållande till tidigare silvermyntfot. Bortsett från några få år på 1920-talet har Sverige i realiteten haft en pappersmyntfot alltsedan första världskriget.

MÄTT OCH VIKTER

Människan har alltid velat mäta längder, vikter och mätt genom att jämföra dem med redan kända storheter.

De första mätten var lokala. Varje by eller bygd hade sina egna mätt och viktenheter. Så smänningom blev de emellertid mera enhetliga i första hand genom bytesaffärer och folkvandringar men också genom krig och oroligheter.

Människokroppen blev "verktyget" då de första längdmätten fastställdes. Följande exempel belyser detta:

- Tummen från första leden ut till spetsen
- Tvråhand en manshand (hög) motsvarade cirka 4 tummar
- Aln armens längd från armbågen till längdfingrets spets motsvarade också 2 fot
- Farnn avståndet mellan de utsträckta armarna fingerspetsar motsvarade också 6 fot eller 3 alnar

Naturligtvis varierade de första mätten beroende på mätarens kroppsstorlek. Steget var emellertid inte långt till att börja tillverka käppar, mätskickor etc som kom att användas i den egna byn därefter i bygden och så smänningom i större regioner.

Det skulle dröja ända till 1600-talet innan man hunnit fram till något som liknar en rikslikare. Speciellt viktigt var i detta sammansättning 1665 års riksdaggsbeslut. Men många av de mätt och vikter varom deana riksdag beslutade hade en för Sverige mycket lång

historia bakom sig.

Vi behöver bara erinra om "äln". Den förekom redan i Hälisingelagen (1330) i samband med vägars bredd (Byalagshalken flock 18). Ett annat gammalt mätt var "tunna" som användes i samband med bland annat laxfångsten. Det finns många fler exempel men dessa kan räcka.

Låt oss så gå över till att redovisa några av de mättenheter som beslutades 1665.

Rymdmätten redovisas i tre olika enheter. Dels torra varor med råge, dels torra varor i struket mätt plus mätt råge och dels i vätvaror.

I Torra varor med råge

1 tunna	= 2 spann	(146,6 1)
1 spann	= 2 halvspann	(73,3 1)
1 halvspann	= 2 fjärdingar	(36,65)
1 fjärding	= 4 kappar	(18,32)
1 kappe	=	(4,6)
1 kanna	=	(2,6)

Men beslut och åtgärd - av Konung eller Riksdag - var inte alltid samma sak i vårt gamla samhälle. Det kunde ta lång tid innan olika beslut var genomförda. Mätten kunde variera lokalt.

Under denna punkt redovisas också:

1 såll	= 1 ny tunna	(145,8 1)
	= 6 skäppor	
	= 1/4 tunna	(3,6)

Smörmätt redovisas också under denna punkt:

1 tunna	= 9 löpar	
1 lop	= 2 pund	(drygt 10 kg)
1 drittel	=	(50,8 kg)

2 Torra varor i struket mätt plus mätt råge

1 tunna	= 2 spann+2 kappar	(155,7 1)
1 spann	= 2 halvspann+1 kappe	(77,8)
1 halvspann	= 2 fjärdingar +1/2 kappe	(38,9)
1 skäppa	= 1/4 tunna	(41,2)

Man kan naturligtvis fråga sig om det verkligen var nödvändigt med alla dessa varianter. Man skulle då ha minnet att riksdaysbeslutet inte gällde något nytt och okänt. Det handlade snarast om att åstadkomma en första samordning av olika lokala mätter.

3 Väta varor

1 åm	= 60 kanner	(157,0 1)
1 tunna	= 48 kanner	(125,6 1)
1 ankare	= 15 kanner	(39,25)
1 halvankare	= 7,5 kanner	(19,6)
1 fjärding	= 2 åttingar	(15,6)
1 åtting	= 6 kanner	(7,8)
1 kanna	= 2 stop	(2,6)
1 stop	= 4 kvarter	(1,3)
1 kvarter	= 4 jumfruar	(32,7 cl)

(ort)		
1 jumfru	= 2 halviumfrur	(8,18)
1 oxhuvud (för		
vin+öl	= 90 kanner	(236,0 1)
1 lakegods-		
tunna (för		
saltsade		
varor)		

Beträffande vikter var uppställningen betydligt enklare:

1 skeppspund	= 20 lispond	(170,0 kg)
1 lispond	= 20 skålpund	(8,5 ")
	= 20 marker	
1 skålpund	= 32 lod	(425 gr)
1 lod	= 4 kvintin	(13,28 gr)
1 kvintin	=	(3,32 ")
1 nyläst	= 100 Cetner	(4,25 ton)
1 cetner	= 100 skålpund	(42,5 kg)
1 skålpund	= 100 ort	(425 gr)
1 ort	= 100 korn	(4,25 gr)
1 korn	=	(42,5 mg)

Guld- och silvervikter var naturligtvis viktiga.

1 uns	= 2 lod	(26,3 gr silver) (27,9 gr guld)
1 lod	= 2 kvintin	
1 mark lödig	= 8 uns	(210,6 gr silver) (228,8 gr guld)
1 mark	= 24 örtugar	(ca 195 gr)
3 örtugar	= 8 öre	

Vedhandeln var betydelsefull när tätorter och industrier började växa fram. Detsamma gjälde träkolen både i avseende på handel och transporter.

Vedmått

1 famn brygg-	= 3 alnar hög x 4 alnar lång x 6 kvarter bred (3,14)
---------------	---

1 famn bras-

ved

= 3 alnar hög x 4 alnar lång
x 5 kvarter bred (3,14)

1 storfamn	brasved	= 4 alnar hög x 4 alnar lång x 6 kvarter bred (4,22)
------------	---------	---

Kolmått

1 kolskrinda	= 18 tunnor	(ca 26,4 hl)
1 tunna	=	(150 l)
1 stor stig	= 12 backkorgar	
1 backkorg	= 2 tunnor	
1 liten stig	= 12 tunnor (ca 19,8 hl)	
	= 1 last kol	

Hömmått är ett annat område där bestämda enheter uppställdes. Jordbruket var svagt utvecklat. Kreavtursbesättningarna var vanligen för stora i förhållande till bärget foder. En del måste alltså inhandlas om inte nödslakt skulle behöva tillgripas.

1 parm	= 24 kubikalnar (7,15 m ³)
1 parm (1728)	= 84 1/2 " (17,72 m ³)
1 kronoparm	= 1 kubikfamm (5,65)

1 vinterlass hö = 2 sommarlass hö
eller 4 stackar eller 48 fång som
år = 8-10 välmär

Fiskhandel - framförallt sill och strömming - förekom

längs kusterna. Även för denna handel fastlades vissa
mått - uttryck:

1 val	= 80 st + (1)
1 kyrve	= 16
1 bast	= 24 (använtes för rökt fisk)
1 bunt	= 100
1 kast	= 3 + (1)
1 skock	= 60 st
1 tolft	= 12 + 1

Sannolikt står siffran inom parentes för ett
tillägg om fiskarna skulle vara små.

Ytmåttet kan vara förvillande när man studerar gamla
handlingar. Tunnland är ett känt begrepp som också
lades fast 1665. Men både före och efter denna tid
förekommer uttrycket mål. Och då i samband med jordeböc-
ker och skattläggning av torp och hemman. Begreppet mål
förekommer inte, vad jag har funnit, i samband med mått
och vikter.

I äldre källor uttrycks ett mål på följande sätt:

"En yta så stor att man kan sätta en spann (korn) därpå
och av vart mål skattas ett visst antal penningar".

Ett mål angavs utgöra cirka 813 m². I samband med mål
talas också om "fullgärdeshemman". För Medelpad skulle
(1602) ett fullgärdeshemman omfatta 49 mål jord dvs
cirka 39.000 m² eller 7,8 tunnland.

Så till ytmåttet som de uppställdes 1665

1 tunnland	= 32 kappland
1 kappland	= 1750 kvadratfot (154,3 m ²)
1 kvadratfot	= 8,815 dm ²
1 kvadratrev	= 100 kvadratstänger (881,5 m ²)
1 kvadrattång	= 100 kvadratfot (8,815 m ²)

Även för längdmåttet fanns en del begrepp långt före
riksdagsbeslutet ovan. Allt har redan nämnts. Ytter-
ligare några förtjänar att återges även om de delvis
varit starkt lokala. I skogsmil = 1 rast motsvarade
drygt 5 kilometer. I näverskomil = den vägsträcka som
ett par näverskor höll vilket uppges vara 16 kilometer.
Syndelmil = den vägsträcka som man hinna gå tills ett
bloss brunnit ut - cirka 16 kilometer (6 fjärdingsväg).
En Norrländsfamn uppgavs på sina härl till 3 1/2 aln -
i stället för 3 - vilket möjligen var ett sätt att
stärka självkänslan utan att verka "alltför" skytsam.

Så till måttet

1 lantmil	= 18000 famnar (10.689 m)
1 fjärdings väg	= 1/4 lantmil (2,672 m)
1 famn	= 3 alnar
1 aln	= 2 fot
1 fot	= 2 kvarter (29,7 cm)
1 kvarter	= 6 tum (14,82)
1 tum	= (2,47)

I senare källor talas också om ett "tidigt decimal-
system" där utgångspunkten är fot (29,7 cm) och det
skedde en strikt decimalkoppling till denna. Vi har
tidigare sett att det gick 12 (verktyt på en fot. I
decimalsystemet gick det 10 (decimal-) tum på en fot.

1 mil	= 36.000 fot
1 rev	= 10 stänger (29,7 m)
1 stång	= 10 fot (2,97 m)
1 fot	= 10 decimaltum (29,7 cm)
1 decimaltum	= 10 linjer (2,97 cm)
1 linje	= 10 gran (2,97 mm)
1 gran	= 10 skrupler (0,297 mm)
1 skrupel	=

Decimalsystemet tillkom 1855.

Metersystemet, slutligen, infördes i Sverige 1878.
I systemet används följande från grekiskan länade
beteckningar för mångfälter och delar:

<u>Exempel</u>		
* kilo = 1000	kilometer = 1000 m	
* hekto = 100	hektometer = 100 gr	
* deka = 10	deko .	
* deci = 1:10	decimeter = 1/10 m	
* centi = 1:100	centiliter = 1/100 l	
* milli = 1:1000	milliliter = 1/1000 l.	

HÄLSINGELAGEN

1 mil	= 36.000 fot
1 rev	= 10 stänger (29,7 m)
1 stång	= 10 fot (2,97 m)
1 fot	= 10 decimaltum (29,7 cm)
1 decimaltum	= 10 linjer (2,97 cm)
1 linje	= 10 gran (2,97 mm)
1 gran	= 10 skrupler (0,297 mm)
1 skrupel	=

Ett av de mer fascinerande områden jag mött under denna återblick är landskapslagarna, och då naturligtvis främst Hälsingelagen även om den tillkom eller snarare nedtecknades sent (cirka 1320).
Långt dessförinnan - ingen vet riktigt när - dömdes man emellertid efter fasta regler som återberättades från generation till generation. "Lagmannen" hade i minnet de regler som gällde. Twistigheter och strider klarades av vid tinget. Tilltron till lagar och regler var stor. De var ett måste för att människor och byar skulle fungera.

Att läsa lagen, dess balkar och flockar är att göra en spännande resa. En resa mer än 600 år bakåt i tiden. En resa som ger oss en god inblick i den tidens vardag och dess problem. Även om Magnus Erikssons landslag (cirka 1350) förtog en del av landsskapslagarnas självständighet tillämpades de tillämmans med andra lagar under lång tid.

Att Hälsingelagen ges så stort utrymme i denna återblick beror dels vad som sägs ovan och dels på att den var det första skrivna dokument som reglerade formerna, ordningen för våra förfädars samvaro. Hälsingelagen gällde ju för "all Nordländen" dit alltså Medelpad hörde.

"Med lag skall man land bygga. Fördenskull, om icke lag vore i landet, då kunde ingen bo där. Därför är lag stiftad; först av Gud och så av vår Konung, med

välborna mäns och hela allmogens samtycke, att de goda skola njuta gott av sin fridsamhet och de vrångvisa näpzas med livets förlust eller med böter, var och en efter som hans brott är. Ty liksom det är en god gärning att hjälpa de goda till heder och rätt, så är det och en god gärning att näpza illgärningsmän och vrångvisa. Liksom då bland idel frukt växer nässlor, tistlar och törne, man skall upprycka dem och bortkasta dem, så att de ej förkväva den goda frukten, så skall man och näpza illgärningsmän och vrångvisa, så att de ej förkväva de goda. Såsom Mästaren säger: Den som agalös lever och lagalös, han hederlös dör.

Gud give, att vi må här efter lagen så leva,
att vi må alla himmelriket havा,
och med vår medkristen umgås så,
att vi må alla himmelrikets nåd få. Amen."

Det är Häl singelagen (cirka 1320) som inleds på detta sätt. .

De äldsta landsskapslagarna - före Häl singelagen - utarbetades, eller snarare uppecknades av lagmannen under medverkan av bland annat bönder, rådherrar och företräddare för det andliga ständet. Häl singelagen sägs mer vara en mans verk, nämligen davarande kungsren över Häl singland och all Nordlanden, Jöns Ingemansson. Han var landsdelens högste judicielle och administrativa chef.

Såvitt man vet finns endast en medeltida handskrift bevarad av Häl singelagen. Det berättas att för fastställande av en gränsbeskrivning (1374) lätt ärkebiskop Birger Gregersson hämta den lagbok som, fastbunden med kedjor av 4 1/2 alnars längd, förvarades i Selångers

kyrka. Man fann därvid att övriga tre lagböcker överensstämde med Selångertexten vilken ansågs nogivande.

Häl singland omfattade under medeltiden också de norrländska kustbygderna dvs Medelpad och Ångermanland och sedemera också Västerboten. Ålvatalarna spelade en viktig roll för samfärdsel och vissa källor antar att trönderna (Norge) skulle ha invandrat från Sverige.

Medelpad utgjorde på 1300-talet ett prostadöme, pastorat fanns i Skön, Tuna, Torp, Borgsjö, Stöde, Njurunda, Linden, Indal, Ljustorp, Hässjö, Häggdänger och Selånger. Landskapsnamnet Medelpad möter vi första gången 1257 i ett brev från Birger Jarl. Redan i ett brev från 1080 uppmanar påven Gregorius VII konungarna Inge och Hallsten att påbjuda tionde i hela landet. Det skulle dock dröja länge innan allmogen accepterade att geva tionde av allt till kyrkan. Birger Jarl och ärkebiskop Lars hade utfärdat bestämmelser om detta men konungen (Birger Magnusson) lätt 1297 utfärdade en ny förordning där det bland annat heter:

".... Först och främst, att all tionde av såd utgöres till fullo, och den skall sedan delas i tre lika delar, varur prästen tager en del, den andra behåller bonden hos sig för att lämna ut till de fattiga och den tredje delas lika i två delar, av vilka kyrkan tager den ensa, den andra ärkebiskopen i Uppsala. Tionde av lax, fisk, säl och skinn utgöres och delas på samma sätt. Tionde av kreatur skall även utgöras fullt, så att de skola lämna tionde av lamm och kid vid S:t Mikael s dag ....."

Något stadsätselsebrev för Häl singelagen har icke blivit bevarat. Till grund för Häl singelagen ligger

Uppiandslagen. Vissa ord och rättsuttryck avviker från andra fornsvenska lagar och lagspåk. Den har ett mer västligt inslag som förklaras av förbindelserna västerut. Hälplingelagen utgavs första gången i tryck 1609.

Den längsta domkretsen var socknen. Xven skeppslag omtalas som tingslag. Man tror att skeppslagen sammankallit med pastortaten och utgjort en äldre tingslagsinndeining. Redan vid tiden för Hälplingelagens utarbetande hade de dock förlorat sin betydelse.

Ting hölls på bestämda tingsplatser dock icke på prästbolet. Inte oftare än två gånger om år skulle laga sockenting hållas om konungens bud ej komme. Vid tinget fanns en domare, lagman. Hälplingelagen skiljer sig i detta avseende från övriga sveallagar. Där fanns två domare i varje tingslag meden lagmanstolen reserverades för domare i längre instans, nivå.

I lagens olika balkar och flockar finns regler och anvisningar för såväl procedurfrågor som domare.

Redan i vikingatidens sparsamma källor kan man ana en samhälls- och rättsorganisation som sedan skulle komma att bestå i flera hundra år, hävdar forskare. Byar hade utvecklats på i stort sett samma platser som nu. Bondeklassen var väl utbredd över landsskapet. Först 1800-talets skiften splittrade byalagen. Byarna var sammanslutna i hundarden för rättsvård och i skepps-lag för ledningen. Nuvarande sockenorganisation var i stort sett grundlagd i vart fall vid tidpunkten för lagens tillkomst. I avsnittet "Från bystämna till kommunallag" kan läsas mer om detta.

Nu åter till Hälplingelagen:

Lagboken innehåller åtta balkar. Var och en uppdelad i ett antal flockar enligt följande:

KYRKOBALKEN

(innehåller 21 flockar)

1. Om kyrkobygge
2. Om kyrkobol och husen där
3. Om kyrkans skrud
4. Om Kyrkovigning
5. Om kyrkopräst
6. Om klockare och klockor
7. Om tionde
8. Om själamässor
9. Om vigsel och kyrkotagning
10. Om offer
11. Om barns kristnande
12. Om fardon till sjuk man
13. Om mässfall och förbud
14. Om själagåva och testamente
15. Om hjonelag, skyldskapsbrrott och hor
16. Om brytande av helgdag och ålaqd kyrkobot
17. Om bannlyssningsmål
18. Om kyrkogårdar
19. Om böter till biskop för meneder
20. Om brott som förövas av klerk mot lekman eller av lekman mot klerk
21. Om deras frid, som följa Guds lekamen

KONUNGABALKEN

(innehåller 11 flockar)

1. Om orätt hämnd och om konungens edsöre

2. Om hemgång
  3. Om kvinnofrid
  4. Om kyrkofrid och tingstrid
  5. Om stympande
  6. Om edsöresböter
  7. Om konungens ledung och om skatt och ledungsslama
  8. Om utrodd
  9. Om vakthållning
  10. Om Konungsätrens frid
  11. Om skjutsgård och Uppsala öd
- KRUDABALKEN**
(innehåller 16 flockar)
1. Huru en man skall lagligen fästa sig hustru
  2. Om bröllop
  3. Om giftermål
  4. Om morgongåva
  5. Huru kvinna förverkar sin morgongåva
  6. Om någon blir dräpt i horväg
  7. Om sådana giftermål, då barns arv innestår
  8. Om hemföld
  9. Om gäva och köp mellan makar och mellan föräldrar och barn
  10. Om skifte, då äkta makar åtskiljas barnlösa
  11. Om bröstary
  12. Om syskonary och halvsyskonary och bakary och frändeary
  13. Om arv efter olycksfall och väldtagen kvinnas arv och skötsatt barns arv och trädjars arv och arv efter biltog man
  14. Om böter för lägersmål, och huru ett barn skall styrka, att en man är hans fader, och huru arv tages efter frilobarn, och om gäld efter död man

15. Om stridsarv
16. Om järnbörd

MÄNHELGDSBALKEN
(innehåller 38 flockar)

1. Om de dräp, som husdjur kan göra
2. Om övermäge eller galen man dräper en man
3. Om dräp genom handalöst vädaverk
4. Om dräp genom att något faller ned på en man
5. Om dulegdräp och danaarv
6. Om viliaverksdräp och gäster
7. Om heddersbot
8. Om en övermäge stirrar en man
9. Om viliaverksbot i särsmål och om böter för lyte
10. Huru länge man skall ansvara för sår
11. Huru man skall binda en annan vid sår
12. Om läkarelönn
13. Om slag med hand och blodvitie
14. Om sår i tingsfrid och snuckofrid
15. Om högsta sår
16. Om mord och rån
17. Om någons skademan blir rövad från honom
18. Om rån ur någons händer
19. Om rån av gods, som skall skiftas genom lottning
20. Om likränn
21. Om åttio markars böter vid dräp
22. Om inomstångsdräp
23. Huru hundramarkersbok skall skiftas
24. Om de mål, som både gå på liv och gods
25. Om dräpmål mellan präst och lekman
26. Huru man skall styrka, att dräp är förlikt och bötat
27. Om dräp på där och förgiftning

28. Huru man skall sakfälla en annan, och om en tjuv
slipper løs, och om han åtalas bonde för band, och
om övermages tjuvnad
29. Om klander å stulet gods och om ledande till
hemulsmann

30. Om flyende tjuv
31. Om husränsakan, tjuvnadsmål och om tjuvgodsgömmare
och hustjuvnad
32. Om agnabak och skaveltjuv, och om en kvinna stjäl
kyrkotjuv
34. Om någon tager en annan tjuv
35. Om vägfynd och kungörande av hittegods
36. Om någon hittar en annans kreatur
37. Om fynd i vatten
38. Om mansbot

JORDABALKEN
(innehåller 17 flockar)

1. Huru jord skall lagligen hemhjudas
2. Om bördesän tvista om jordaköp
3. Om inomångsköp av jord
4. Om fastar vid jordaköp
5. Om lön för plöjning
6. Om två styrka sig hava köpt en samme man
7. Om återköpsfastar
8. Om byte av jord
9. Om pantsättning av jord
10. Huru man skall bruка jord med landbor, och om avrad
11. Huru man skall uppsäga landbor, och om jordliga
12. Huru landbo och ägare tvista om jord
13. Om egendom i bolag, och om inlagstid

14. Om jordatvister, och om arvejordsed, och om ledande
av jord till kångesman
15. Huru fader må bjuda barnen jord för sitt underhåll
16. Om någon skiljer sig från jordatvist, innan den är
avgjord
17. Om orätt ed av fastar och orätt arvejordsed

KÖPMALBALKEN
(innehåller 7 flockar)

1. Om falskhet vid köp av guld och silver
2. Om de köp, som en hustru får göra
3. Om köp och byte av häst och om frestetid
4. Om lega av häst och andra ting
5. Om pantsättning
6. Om borgar
7. Om fattigas gästning

BYLAGSBALKEN
(innehåller 34 flockar)

1. Huru man skall skifta by
2. Huru man skall skifta mellan tomter och bygga hus
på dem
3. Huru man skall skifta mellan åkrar
4. Om diken mellan åkrar och skada genom diken
5. Om gårdesgårdar och bristande underhåll av dem
6. Om hällor och om hembud
7. Om fördelning av skog
8. Om jakt och gillier
9. Om brytande av hägnad

10. Om brytande av legoavtal
 11. Om någon slår eller skär på en annans äga
 12. Om åverkan mellan byar
 13. Om åverkan i skog och om märken mellan skogar
 14. Om åverkan i en annans fiskevatten
 15. Om nyodlingar
 16. Om laga hävd på jord
 17. Om kvarnar och vattendammar
 18. Om broar och skada i broar
 19. Om vådaeld
 20. Om mordbrand
 21. Om en kvinna mjölkar en annans kreatur
 22. Om orätt märke på en annans kreatur
 23. Om ett kreatur skadar eller dröper ett annat kreatur
 24. Om den skada, som en man gör ett kreatur

RÄTTEGÅNGSBALKEN (Innehåller 15 flockar)

- Om lagman och budkavle
- Huru man skall kriva och skäkma någon hem
- Om ting och stämning till ting
- Huru man sammankallar ting vid någons gård
- Om stämning
- Om tingsfall och ändrad talan
- Huru ed skall utfästas och avläggas
- Huru ed skall stå fast eller bliwa cogiltig
- Huru man skall göra utmätning hos någon
- Om vittnesmål
- Om domar och väждande
- Huru kvinna får avlägga ed och vittna
- Om löftesman för ed, för penningar och för vad
- Om friid i lagsökning
- Om landmären

KÄLLFÖRTECKNING

10. Om brytande av legoavtal
 11. Om någon slår eller skär på en annans äga
 12. Om åverkan mellan byar
 13. Om åverkan i skog och om märken mellan skogar
 14. Om åverkan i en annans fiskevatten
 15. Om nyodlingar
 16. Om laga hävd på jord
 17. Om kvarnar och vattendammar
 18. Om broar och skada i broar
 19. Om vådaeld
 20. Om mordbrand
 21. Om en kvinna mjölkar en annans kreatur
 22. Om orätt märke på en annans kreatur
 23. Om ett kreatur skadar eller dröper ett annat kreatur
 24. Om den skada, som en man gör ett kreatur
- KÄLLFÖRTECKNING**
- Byggnadstekniken. Metoder och idéer
genom tiderna
Cornell
- Bergsprängningsteknik
En bok om Medelpad
Brännfors
Sundsvalls spar-
bank
- Förslag till kommunallagar
Herdarinne I-II
Historisk statistik
Hälplingelagen
Indalen - ett historiskt Källflöde
Kommittén för
planering av
Indalen
Blomqvist
- Jakthundar
Jordbrukslära
Jägarens vapen
Kolaren
Kunskapsens bok I-IX
Lidens gamla kyrka
Lidens gamla kyrka
Medelpad
Natur och Kultur
Hoflin
Berthelsson
Cornelli, Selinge,
Olsson, Söder-
berg, Sundqvist
Forminnesföre-
ningen
- Medelpad berättar
Hellbom
Hellbom
- Medelpadska dialektord

- Medelpads distriktsförening av
baptistförsamlingar 1861-1911
- Medelpads distriktsföreningens minnes-
skrift 1855-1910
- Medelpad - drag ur bygdens historia
- Jansson, Nyberg,
Nordstrand, Fors-
ström
- Medelpads folkskoleväsende intill
1952
- Medelpads finnmarker
- Medelpad och Ångermanland
- Medelpads äldre urkunder
- Mineraljakt förr och nu i Y-län
- Natur i Ångermanland och Medelpad
- Om Medelpad
- Norrlands jakt och fiske
- Norrlandskt arbetsliv under
1700-talet
- Samlings till en beskrivning över
Norrländ-Medelpad
- Sedlar
- Sundsvalls museum
- Svenska pengar
- Sveriges inre vattenvägar
- Sverige och dess regenter under
1000 år
- Sågverkspatronerna I-II
- Timring
- Vår svenska historia
- Vägarna i Västernorrlands län
- Västernorrland ett sekel
- Västernorrlands läns hushåll-
ningssällskap 1805-1904
- Västernorrlands läns kalender 1907
- Vattenhjul
- Gothe
- Rieck-Müller,
- Högborg
- Hellbom
- Gustafsson
- Elofsson,
- C-Lindahl
- Ekman
- Wickan, Hedelius
- Reinhammar
- Nordahl
- Hülpers
- Lagerqvist, Nat-
horst-Böös
- STF
- Rolls